

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
GYAKORLATI TEOLÓGIAI TANSZÉK

Doktori értekezés
a gyakorlati teológiai tudományok tárgyköréből

Témavezető: Dr. Fekete Károly egyetemi docens

EGYHÁZ ITT ÉS MOST

Az ekkléziasztika művelésének alapjai, eredményei és mai lehetőségei

Írta:
KÁDÁR FERENC
református lelkipásztor,
teológiai adjunktus

Sátoraljaújhely, 2006

Tartalomjegyzék:

Előszó.....	1
ELSŐ RÉSZ – Az ekkleziasztika művelésének alapjai.....	4
1.1. Az egyház, mint a gyakorlati teológia központi témája.....	4
1.2. Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének jellemzői.....	9
1.2.1. Egzisztenciális irányultság.....	9
1.2.2. Funkcionális irányultság.....	10
1.2.3. Realisztikus jelleg.....	11
1.2.4. Az aktualitás szempontja.....	12
1.2.5. Kontextuális szempont.....	13
1.3. Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének bibliai alapjai.....	14
1.3.1. A valóság szerepe a Szentírás bizonyágtételében.....	14
1.3.2. A Szentírás egyházképének gyakorlati vonatkozásai.....	22
1.4. Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének reformátori paradigmája.....	27
1.4.1. Luther Márton egyháztanának gyakorlati vonatkozásai.....	28
1.4.2. Kálvin János gyülekezeteológiája.....	32
1.4.3. A református hitvallások gyakorlati egyházképe.....	37
1.5. Az első rész összefoglalása.....	39
MÁSODIK RÉSZ – Az ekkleziasztika művelésének eredményei.....	42
2.1. Az ekkleziasztika történetének előzményei és kezdetei.....	42
2.2. Az ekkleziasztika történetének klasszikus időszaka.....	46
2.2.1. Az egyház témája a kor egyházi irodalmában.....	47
2.2.2. László Dezső munkássága.....	50
2.2.3. Makkai Sándor munkássága.....	54
2.2.4. Imre Lajos munkássága.....	59
2.2.5. Ekkleziasztika a viták keresztútjában.....	65
Exkurzus: László, Makkai és Imre ekkleziasztikai művének közös vonásai és értékei.....	70
2.3. Az ekkleziasztika története az utóbbi hatvan évben.....	73
2.3.1. A világháború utáni évek.....	73
2.3.2. A stagnálás kora.....	77
2.3.3. A rendszerváltozástól napjainkig.....	83
2.4. A második rész összefoglalása.....	88
HARMADIK RÉSZ – Az ekkleziasztika művelésének mai lehetőségei.....	92
3.1. Miért van szükség az ekkleziasztikára?.....	92
3.2. Egy betöltetlen hely a teológiában.....	97
Exkurzus: Az egyháztan, mint a teológia integráló témája.....	109
3.3. Az ekkleziasztika művelésének impulzusai.....	112
3.3.1. Ekkleziológiai impulzusok.....	113
3.3.2. Missziológiai impulzusok.....	117
3.3.3. Egyéb tudományok impulzusai.....	121
3.3.4. Impulzusok az egyházi közéletből.....	125
3.4. Az ekkleziasztika témái.....	130
3.5. A harmadik rész összefoglalása.....	134
Utószó.....	
Summary.....	138
Irodalomjegyzék.....	140

Előszó

„Amint tehát az előttünk láthatatlan és csak Isten szemei által látható egyházban hinnünk kell, azonképen kötelesek vagyunk figyelni erre a másakra, mely az emberekre való tekintetből neveztetik egyháznak, és a vele való egységet ápolni.”¹

A fenti idézetben Kálvin az egyházzal szól. Az egyházzal, amelyet egyedül Isten ismer², s amelyről mi csak dialektikus feszültségben, ellentétpárokból tudunk beszélni, hiszen az egyház láthatatlan és látható, örökké ugyanaz és mindig változik, tökéletes, de nincs befejezve. Az egyházzal való beszéd lehetetlenségét és feszültségeit csak a szeretet képes feloldani. Kálvin a szeretet hangján szól. A szeretet pedig mindig tudja a kötelességét.

Az egyházzal kapcsolatban – reformátorunk bizonyágtétele szerint – három kötelességünk van. Ez a három összetartozik, egymásból következik.

A sorban elől a mindennek felett való teendő, a *hit* áll, hiszen az egy, szent, egyetemes egyház a hit tárgya. A sor végén az *egység ápolása*, az egyházzal való közösségvállalás kötelessége áll, vagyis a hit gyakorlása, a keresztyén életvitel. A kettő között található a *figyelem* kötelessége. Engedtesse meg nekem, hogy ezt úgy értsem, mint az egyházzal való felelős gondolkodás kötelességét, konkrétan, a tudományos teológiai fáradozást. A magam számára még tovább pontosítva, ez a kötelesség az egyházzal kapcsolatos gyakorlati teológiai munkálkodást jelenti.

Amikor a dolgozat témáját kiválasztottam, az egyház, az egyházam iránti szeretet vezett. Lelkészcsalád tagjaként születésemtől fogva gyűjthettem tapasztalatokat Isten református keresztyén népe életéről és szolgálatáról. Lelkipásztori szolgálatom eddig eltelt 25 esztendeje és a pataki tanári szolgálat néhány éve tovább gyarapította a tapasztalatokat, ismereteket, és tovább mélyítette a szeretetet.

Sokan beszélnek ma az egyházzal. Ehhez „mindenki ért”. Különösen népszerű a türelmetlen egyházkritika. Úgy érzem, ma nem a prófétai, hanem a pásztori hang tud többet tenni az anyaszentegyházért. Én ezen a hangon szeretnék megszólalni.

Régóta kérdés számomra, hogyan lehet, hogyan kell az egyházzal a gyakorlati teológia nyelvén beszélni. Ezért választottam dolgozatom témájaként az ekklesiásztika vizsgálatát. Az

¹ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere* I.-II., (*Institutio*) A Magyar Református Egyház kiadása, Pápa, 1910 (Hasonmás kiadás, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995), II. kötet, 305.

² „... egyedül Istenre kell bízni az ő egyházának megismerését, aminek alapját az ő titkos elválasztása képezi.” – Kálvin: *Institutio*, i.m., II. kötet, 297.

ekkléziasztika a gyakorlati teológia egyházzal foglalkozó tudománya. Ez a diszciplína megtestesíti önmagában a gyakorlati teológia sajátos egyházzsemléletét, amely az egyházra, mint itt és most létező és működő valóságra tekint.

Témaválasztásommal és dolgozatommal hármas célt szeretnék szolgálni. Nem titkolt célom először is az, hogy emléket állítsak egy teológiai hungarikumnak, egy olyan kiemelkedő szellemi teljesítménynek, amely a modern protestáns gyakorlati teológia palettáján egyedi és nélkülözhetetlen színeként jelenik meg. Ez a szín a biblikus, hitvallásos és gyakorlatias egyházlátás, az ekkléziasztika egyházzsemlélete, amelyet a XX. század első felének magyar református teológus nemzedéke alkotott meg. Erről a szellemi teljesítményről megjelentek ugyan értékelések az utóbbi időben³, de érdemi, teljességre törekvő összefoglalásról nincs tudomásom.

Céлом továbbá bizonyítani azt, hogy ez a szín, ez a sajátos gyakorlati teológiai egyházlátás, amely az ekkléziasztikában ölt testet, ma sem hiányozhat az egész teológia tudományos összképéből. Ez az örökség – ez a sokáig méltatlanul elhanyagolt tudomány – ma is és holnap is művelhető, sőt művelendő. A történelem Ura mostani korunkban – a rendszerváltozás kezdete óta eltelt időszakban – intenzív indíttatásokat ad arra, hogy az egyház újraértékelje és értelmezze saját létét, küldetését. Ebben az állandó önvizsgálatban segítséget nyújthat a folyamatosan és korszerűen művelt ekkléziasztika. Ezt kívánom elősegíteni azzal, hogy feltárom a diszciplína alapjait, múltbeli értékeit, és felmutatom művelésének jelenlegi és jövőbeli lehetőségeit.

S harmadsorban ahhoz is szeretnék a dolgozattal hozzájárulni, hogy a teológia tudományában, különösen a teológiai képzésben, ha lehet, az eddigieknél is meghatározóbb tényező legyen az egyház- és gyülekezetközponitú, szolgálatorientált gondolkodás.

Dolgozatomat a következőképpen tagolom: először az ekkléziasztika művelésének alapjait tárom fel, számba veszem az egyház gyakorlati teológiai szemléletének jellemzőit, bibliai forrásait, és szólok reformátori paradigmájáról. A következő rész egy tudománytörténeti összefoglalás, amely az ekkléziasztika művelésének előzményeiről, kezdeteiről, klasszikus időszakáról, majd a stagnálás és az újraindulás koráról beszél. Itt kiemelem azok személyét és munkásságát, akik nevéhez köthető a tudományág megalkotása és felvirágoztatása, s bemutatásuk közben kitérek a diszciplína tartalmi kérdéseire is. Majd áttekintést adok az

³ Dr. Boross Géza: *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, in: *Studia Caroliensia*, 2002/3., 5-12.; Kozma Zsolt: *Ekléziasztika*, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000, 1§.

ekkléziasztika művelésének mai lehetőségeiről, teológiai környezetéről, impulzusairól, és végül a diszciplína mai lehetséges témáit összegzem.

Megtiszteltetés számomra, hogy dolgozatommal olyan doktori értekezések nyomába szegődhetek, amelyek az elmúlt években készültek a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen⁴, és ezzel a korszakkal, a XX. század első felének, illetve közepének teológiatörténeti problematikájával, ezen belül is – közvetve vagy közvetlenül – az egyház kérdésével foglalkoznak. Nem tartom véletlennek, hogy mindnyájan, egymástól függetlenül, az egyház titka kutatásának jegyeztük el magunkat. Bizonyos vagyok abban, hogy az ekkléziológiai, a missziológiai, az általános gyakorlati teológiai és az ekkléziasztikai kutatás útjai egy cél felé futnak. Ez a cél az egyház jobb megismerése és megismertetése.

Köszönettel tartozom Fekete Károlynak, témavezetőmnek, hogy mindig kézséggel állt rendelkezésemre. Hálás vagyok sok értékes, megfontolandó gondolataért és észrevételéért, amelyekkel mindvégig segítette munkámat. Köszönetet mondok a mellékszakok vezetőinek, Hörcsik Richárdnak és Kustár Zoltánnak a hasznos tanácsokért, s ugyanígy Fazakas Sándornak és Gaál Sándornak segítségükért. Köszönöm családom türelmét és elhordozó szeretetét, valamint az újhelyi gyülekezet és a sárospataki tanártársak megértését.

Sátoraljaújhely, 2006. március

Kádár Ferenc

⁴ Ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, megjelent: *Dissertationes Theologicae* 3, Debrecen, 1997; Fazakas Sándor: „*Új egyház felé?*” – A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkléziológiai konzekvenciái, megjelent: *Dissertationes Theologicae* 4, Debrecen, 2000; Gaál Sándor: „*A kezdeményező egyház*” – Victor János egyházépítő szolgálata, különös tekintettel a misszióra és a gyülekezetépítésre, Ramocsaháza-Debrecen, 2005.

ELSŐ RÉSZ

Az ekkleziasztika művelésének alapjai

Az ekkleziasztika, vagy ahogyan eleink nevezték, „scientia ecclesiastica”, a gyakorlati teológia egyházi, az egyház kérdésével foglalkozó tudományága. Ez a diszciplína mintegy száz éve, a XX. század kezdetén kapta meg nevét és helyét a gyakorlati teológián belül. Meg kell jegyeznünk, hogy a praktikus tudomány nemcsak az ekkleziasztika megjelenése óta foglalkozik az egyház kérdésével, hanem fordítva: a gyakorlati teológia egyházközpontúsága tette szükségessé egy kiemelt tudományág megalkotását, egy olyan diszciplínáét, amely összefoglalja, önmagában megtestesíti az egész tudományszak egyházzal szülő tanítását. A következőkben tehát, mielőtt az ekkleziasztika konkrét történetéről és tartalmi kérdéseiről beszélünk, a gyakorlati teológia egyházzsémáját vizsgáljuk meg. Tudjuk ugyanis, hogy egy diszciplína művelésének alapjait a tudományszak egészében kell keresnünk.

Ebben a részben azokról az elvi alapokról, mintákról és módszertani megfontolásokról szólnunk, amelyek meghatározzák a gyakorlati teológiai egyházzsémát kialakítását. Amiket itt általánosságban a gyakorlati teológiáról mondunk, azok – ahogyan erre alkalmanként utalunk is – speciálisan érvényesek az ekkleziasztika diszciplínájára is.

1.1. Az egyház mint a gyakorlati teológia központi témája

Az egyházzal szülő tanítás kidolgozása a teológia tudományának kiemelt feladatai közé tartozik. Fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ebből a munkából minden tudományszak, a bibliai tudományok, a rendszeres, a historikus tudomány és természetesen a gyakorlati teológia is kiveszi a részét.

A bibliai tudományok – sok más teendőjük között – az egyházzal alapjait szolgáltatják a teológia számára. Amikor az ószövetségi tudomány Izraelnek, mint Isten kiválasztott gyülekezetének életét, Istennel kötött szövetségét, istentiszteletének alkotóelemeit és prófétai kritikáját vizsgálja⁵, akkor grammatikai elemzéseivel, kortörténeti adalékaival és a bibliai teológi-

⁵ A téma irodalmából néhány összegző mű: Bernhard W. Anderson: *The Living World of the Old Testament*, Longman, London, 3rd impresson, 1991; Ronald E. Clements: *A Century of Old Testament Study*, Lutterworth

ai összefüggések felmutatásával az egyház ószövetségi képének rekonstruálásán fáradozik. Amikor az újszövetségi tudomány Jézus Krisztusnak a tanítványi közösséggel, az egyházzal kapcsolatos kijelentéseit kutatja, amikor az apostoli kor gyülekezeteinek életét, a bennük folyó szolgálatok rendjét és a szolgálattevők tisztségét tanulmányozza, vagy az egyházzal, istentisztelettel kapcsolatos újszövetségi szavak és fogalmak értelmét, bibliai teológiai összefüggéseit feltárja⁶, akkor az egyház újszövetségi képének vonásait vázolja fel.

A bibliai egyházkép kutatása nélkülözhetetlen segítséget ad a teológia egészének az egyháztan kidolgozásához. Ezt a segítséget a legközvetlenebbül és a legalapvetőbb módon a rendszeres (szisztematikus) teológia veszi igénybe, de a gyakorlati teológiának is folyamatosan táplálkoznia kell ebből a forrásból.

A rendszeres teológia feladata az egyháztan megalapozása és kidolgozása. Ez a Biblia egyházzal szülő, az elfogadott hitvallásokban is tükröződő tanításának összegzését, rendszerezését jelenti. Ez az egyháztan a dogmatika diszciplínáján belül található, a neve ekkleziológia. Az ekkleziológia hagyományosan az egyház lényegét, titkát, pneumatikus eredetét, valamint ismertetőjegyeit és tulajdonságait kutatja. Rendszerint a dogmatikák anyagának vége felé, például a Szentlélek munkáinál⁷ vagy a szoteriológia és eszkatológia között⁸ található.

E tudomány tárgyalt anyaga az utóbbi évtizedekben jelentősen bővült, az ekkleziológia művelése azok felé a területek felé terjeszkedett, amelyek hagyományosan a gyakorlati teológiához tartoznak. Azt a régiók is tudták, „hogymind a két tudománynak az egyházra való szo-

Press, Guildford, Surrey, rev.ed., 1983; Ernest W. Nicholson: *God and His People: Covenant Theology in the Old Testament*, Clarendon Press, Oxford, 1986; Brevard S. Childs: *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, SCM Press Ltd., London, 1992; Gerhard von Rad: *Az Ószövetség teológiája*, I-II., magyar ford., Osiris Kiadó, Budapest, 2000-2001; John S. Castellet – Aelred Cody O.S.B.: *Izrael vallási intézményei*, in: Brown-Fitzmyer-Murphy, szerk.: *Biblikus tanulmányok*, Jeromos Kommentár III., Budapest, 2003. 363-406.

⁶ A téma irodalmából néhány összegző mű: Brevard S. Childs: *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, i.m.; Gerhard F. Hasel: *New Testament Theology: Basic Issues in the Current Debate*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1978; Eduard Schweizer: *Church Order in the New Testament*, SCM Press Ltd., London, 1961; Gerhard Delling: *Worship in the New Testament*, Darton, Longman and Todd, London, 1962; Everett Ferguson: *The Church of Christ, A Biblical Ecclesiology*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996; Raymond E. Brown-Carolyn Osiek-PHEME Perkins: *A korai egyház*, in: Brown-Fitzmyer-Murphy, szerk.: *Biblikus tanulmányok*, Jeromos Kommentár III., Budapest, 2003; Leonhard Goppelt: *Az Újszövetség teológiája*, 2. rész, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1992; Varga Zsigmond: *Az egyház jelölésére használatos fogalmak nyelvi elemzése és teológiai tartalma*, in: Református Egyház, XLV. évf., 1993/2., 32-35.

⁷ Ld.: Török István: *Dogmatika*, Free University Press, Amsterdam, 1985, 383kk.; vö.: Paul Tillich: *Rendszeres teológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002. Az egyház kérdését a pneumatológiai részben, illetve az Isten országa kérdéskörénél tárgyalja, 487kk., 636kk.

⁸ Ld.: Sebestyén Jenő, dr.: *Református Dogmatika*, Iránytű Kiadó, Budapest, Gödöllő, 1994, a szerző Kálvin nyomán a dogmatika legáltalánosabb felosztását így közli: 1.) theologia 2.) kosmologia 3.) anthropologia 4.) hamartologia 5.) christologia 6.) soteriologia (objectiva és subjectiva) 7.) ecclesiologia 8.) eschatologia. Vö.: Louis Berkhof: *Systematic Theology*, Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan, 1994. c. művében: 1. rész: teológia, 2. rész: antropológia, 3. rész: krisztológia, 4. rész: szoteriológia, 5. rész: ekkleziológia, 6. rész: eszkatológia.

ros vonatkozásánál fogva, az egymáshoz való viszonya igen szoros”⁹, de az utóbbi időkben ez a szoros viszony diszciplínák határainak átlépését is jelenti. Jól jelzi ezt Karl Rahner javaslata, mely az ekkleziológia két nagy területéről beszél, az „esszenciális” és az „egzisztenciális” ekkleziológiáról,¹⁰ melyek közül az első fedi le a hagyományos ekkleziológia területét, az utóbbi pedig a gyakorlati teológia témájával, az egyházi praxissal foglalkozik. E különös folyamatról a későbbiekben részletesen fogunk szólni¹¹.

Az ekkleziológia feladata tehát a teológia centrális egyháztanának kidolgozása. Bár e diszciplína feladatköre megnőtt, tudnunk kell, hogy a dogmatika gazdag témaválasztékából csak egy az egyháztan témája.

A historikus tudomány egyházzal foglalkozó területe¹² az egyház történeti képét állítja elének. Az egyháztörténet a történettudomány eszközeivel, de teológiai indíttatással dolgozik. Sajátos kérdése: „Hogyan értette meg az egyház az egymást váltó korszakokban Isten kijelentését és milyen választ adott rá?”¹³ Hasonlóan, talán még konkrétabban fogalmazza meg ezt az egyháztörténész: „...a tárgyalt egyház minden történeti tevékenysége legelsősorban abból a szempontból vizsgálendő: miképpen nyilvánul meg benne az Egyház Urának való hívő engedelmesség s az ég és föld Királyáról való bátor bizonyoságtétel?”¹⁴ Az egyháztörténet épít a bibliai és rendszeres teológiai egyháztan eredményeire, és – bár az egyház valóságának múltbeli szeletével foglalkozik – nyitott a gyakorlati teológia irányában is¹⁵.

Más tudományok is vannak, amelyeknek témája az egyház. Ilyen többek között az egyházjog és az egyházszociológia, amelyek az egyház külső rendjéről, illetve e világban elfoglalt helyéről beszélnek.

A tudománysszakok között különös helyen áll a *gyakorlati teológia*. Bár láttuk, hogy a teológia minden ága komoly figyelmet szentel az egyház kérdésének, de egyikről sem mondható el, hogy a maga teljességében teszi ezt. Egyes tudományok sok más téma között beszélnek erről a kérdéstről, mások pedig az egyház valóságának csak egy-egy szeletét vizsgálják. A gyakorlati teológia az egyetlen, amely az egyház tudományaként definiálja önmagát. Ez az

⁹ Tavaszy Sándor, dr.: *Dogmatika*, Kolozsvár, 1932, 10.

¹⁰ „Essentialekklesiologie” és „Existentialekklesiologie”, Karl Rahner koncepcióját idézi és értékeli Kjell Blücker: *The Church as Nation*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2000, 88.

¹¹ Ld. 3.2.

¹² E tudomány más területei pl.: teológia-, vallástörténet

¹³ Török István: *Dogmatika*, i.m. 13.

¹⁴ Révész Imre, dr.: *A magyar református egyháztörténet*, I. kötet, 1520-1608, Református Egyházi Könyvtár XX, Debrecen, 1938, 8. Hogy ez a hitvallásos felfogás korunkban is érvényes, jó példa erre: Barcza József, dr. – Dienes Dénes: *Egyháztörténeti tanszék* c. írása, in: A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának Évkönyve, 1991-1996, Sárospatak, 1996. 83-85.

¹⁵ Ld.: Jos Colijn: *Egyetemes egyháztörténet*, Iránytű Alapítvány, 2001, 5-6: Kijelentéstörténet és egyháztörténet.

önmeghatározás már lassan kétszáz éve, Schleiermacher munkásságától kezdve érvényes. Tekintsük át ezt a kétszáz évet, legalább nagy vonalakban!

Friedrich Schleiermachernek, a modern protestáns teológia atyjának nemcsak azt köszönhetjük, hogy a gyakorlati teológiát is tudományos rangra emelte, hanem azt is, hogy megkerülhetetlen, központi kérdéssé tette a gyakorlati teológia számára az egyház kérdését. Előtte, a protestáns ortodoxia hatására, a praktikus teológia szinte egyet jelentett a papi teendők leírásával. Ez a felfogás sokáig tartotta magát¹⁶, de Schleiermacher új korszakot nyitott a gyakorlati teológia tárgya kérdésében. Ő azt vallotta, hogy ez a diszciplína az egyházi gyakorlat elmélete, amely az egyházban történő szolgálatra készít fel¹⁷. Ezzel az egyházat tette a vizsgálat tárgyává.

Tanítványa, a rendszeralkotó Carl Immanuel Nitzsch továbbfejlesztette ezt a koncepciót. 1847-ben megjelent korszakos gyakorlati teológiai művének¹⁸ 136 oldalas bevezetésében beszél a gyakorlati teológia fogalmáról, történetéről, a módszer és a felosztás kérdéseiről. Ő – szemben Schleiermacherrel – az egyházzal nem úgy szól, mint a teológia objektumáról, hanem mint a teológia szubjektumáról¹⁹, tehát amit a teológia tudománya végez, az az egyháznak saját tevékenysége. Ezen belül a gyakorlati teológiának fontos szerepe van: ez „a kereszténység egyházi gyakorlatának”²⁰ vagy más szavakkal Isten országa e világi megvalósulásának²¹ vizsgálata.

Nitzsch rendszerét fejleszti tovább Ernst Christian Achelis, amikor az újszövetségi οικοδομή, épülés, építés (Erbauung) fogalmára alapozva kijelenti, hogy az egyház életértelme az önmaga építése, és a gyakorlati teológia nem más, mint az egyház e tevékenységének a tudománya²². Ez a gondolat az alapja a fiatal Ravasz László szépen megformált gyakorlati teológiai rendszerének, amelyben kifejti, hogy a gyakorlati teológia az egyház „magaépítésének rendszeres leírása, illetve előírása”, majd más képet alkalmazva így összegez: „A gyakorlati teológia az anyaszentegyház élettana”²³.

¹⁶ Pl. A XIX. században a gyakorlati teológiák sok esetben „*Paptan*” cím alatt jelentek meg, ld.: pl. Zsarnay Lajos sárospataki professzor 1857-ben megjelent könyvét. A téma későbbi továbbéléséről ld. dr. Pásztor János: *A gyakorlati teológia alapjai*, in: *Theológiai Szemle*, Új folyam XVII, 1975/11-12, 333-338.

¹⁷ Ld.: Friedrich Schleiermacher: *Die praktische Theologie nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche*, Hrsg. Von J. Frerichs, Berlin, 1850, 26.

¹⁸ Carl Immanuel Nitzsch, dr.: *Praktische Theologie* I-II. Bonn, Adolph Marcus, 1847-1848.

¹⁹ C. I. Nitzsch: *Praktische Theologie*, i.m. 13k.

²⁰ „kirchliche Ausübung des Christentums”, ld.: C. I. Nitzsch: *Praktische Theologie*, i.m. 19.

²¹ Isten országa = láthatatlan esemény, az egyház = megvalósuló societas, ld.: C. I. Nitzsch: *Praktische Theologie*, i.m. 15kk.

²² Ernst Christian Achelis: *Lehrbuch der praktischen Theologie* I., Leipzig, 1911., § 8. 25.

²³ Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, Kolozsvár, 1907, 87-88.

A XX. század első felében továbbra is az egyház marad a gyakorlati teológia központi témája, talán csak annyi változással, hogy az érdeklődés homlokterébe az egyén, illetve a gyülekezet kerül²⁴. A dialektika teológia pedig az Igét és annak hirdetését teszi az egész teológia központjává, a tudomány művelését meg egyházi szolgálattá, s ezzel további ösztönzéseket ad a gyakorlati teológia egyházközpontú művelésének²⁵.

Otto Haendler a század közepén az egyház működésének sajátos törvényeit, struktúráját vizsgálva kijelenti, hogy a gyakorlati teológiát nem lehet pusztán a teória praxisaként definiálni, hanem értelmét az egyház tényleges léte és működése szerint tágitani kell, így ő a gyakorlati teológiát a jelenben élő egyház „struktúrateológiája”-ként²⁶ írja le.

Az elmúlt évtizedek gyakorlati teológiájának empirikus fordulata látszólag kivette az egyházat a diszciplína érdeklődésének középpontjából, de igazat kell adnunk van der Vennek, aki nemrégien megjelent könyvében arról beszél, hogy az egyház továbbra is a gyakorlati teológia központi témája maradt.²⁷ Ahogyan annak idején a papi aspektus belekerült az egyház kontextusába, úgy a jelenlegi teológiában az egyház kérdése belekerült a társadalom kontextusába. S valóban, a közelmúlt gyakorlati teológiájában nagy hangsúly esik a társadalmi kérdések tárgyalására, de ez az egyház kérdésének nem a félretételét, hanem nagyobb összefüggésbe helyezését jelenti²⁸. Bár a legutóbbi évek gyakorlati teológiai útkeresésében sok kísérletet láthatunk az egyház témájának meghaladására²⁹, mégis azt kell mondanunk, hogy továbbra is, a XXI. század elején is meghatározó az egész tudományszakon belül az egyház centralitásának koncepciója.³⁰

²⁴ Pl.: Friedrich Niebergallnál a „modern ember” és az empirikus gyülekezet, Emil Pfenningsdorfnál a misszionáló gyülekezet kerül előtérbe; műveik értékelését ld.: Boross Géza, dr.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, KGRE, Budapest, 1995, 44kk.

²⁵ Ld.: Tavasz Sándor, dr.: *A dialektikai teologia problémája és problémái*, Kolozsvár, 1929, 14kk.; Szabó Zoltán, dr.: *A dialektikai teologia jelentősége a gyakorlati teológiában*, kézirat, Sárospataki Ref. Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kt 3708.

²⁶ Otto Haendler: *Grundriss der praktischen Theologie*, Töpelmann, Berlin, 1957. § 1. Praktische Theologie als Strukturtheologie der gegenwärtigen Kirche, 1-13.

²⁷ Johannes A. van der Ven: *Ecclesiology in Context*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996, Introduction, ix-x., „... the object of practical theology has been the praxis of the church in the context of modern society.”

²⁸ Pl.: Gert Ottonál úgy nyer társadalmi dimenziót a praktikus teológia, hogy nem pusztán az egyházi tevékenységeket, hanem a vallásos jelenségeknek széleskörű vizsgálatát is kell, hogy végezze; ld.: *Praktische Theologie als kritische Theorie religiös vermittelter Praxis*, in.: Theologia Praktika, 1974, 97; újabban pedig a „kontextuális ekkológiológia” művelését tartják a gyakorlati teológia fő feladatának, vö.: Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m., xikk.

²⁹ E kérdés kritikai áttekintését ld.: Boross Géza, dr.: *A gyakorlati teológia fő problémái az ezredfordulón*, in.: Theológiai Szemle, Új folyam, XLI, 1998/4, 208-212., Boross Géza, dr.: *Gyakorlati teológia a 21. században*, in: Theológiai Szemle, Új folyam XLVI, 2003/3, 173-175.

³⁰ Pl.: Don S. Browning: *A Fundamental Practical Theology*, Fortress Press, Minneapolis 1996; és Corinna Dahlgrün: *Auf der Suche nach zukünftigen, bleibenden Statt. Praktische Theologie im 21. Jahrhundert*, in: Eberhard Hauschildt – Urlick Schwab, szerk.: *Praktische Theologie für das 21. Jahrhundert*, Kohlhammer, Stuttgart, 2002, 41kk.; Browning az egyházat a gyülekezet konkrétságában, a keresztyénség gyülekezeti megélésében vizsgálja, Dahlgrün pedig a gyakorlati teológia élére az ekkológiológiát teszi.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a különféle nézőpontok és megközelítések ellenére az elmúlt kétszáz évben az egyház kérdése a gyakorlati teológia centrumában maradt. Érvényes és pontos tehát Boross Géza megfogalmazása: „a gyakorlati teológia az egyház életének és szolgálatának a teológiája.”³¹

1.2. Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének jellemzői

Látjuk tehát, hogy a gyakorlati teológiának megkülönböztetett helyzete és feladatköre van a teológia egyházzal szülő tanítása kidolgozásában. E státussal együtt jár egy sajátos egyházkép kialakítása. Az alábbiakban arra keresünk választ, hogy milyen ez az egyházkép, mik az egyház gyakorlati teológiai szemléletének jellemzői. Öt jellemző vonást emelünk ki, ezek közül az első kettő a gyakorlati teológia témájával kapcsolatos, a következő három pedig azaz a módszerrel, ahogyan a témát feldolgozza.

1.2.1. Egzisztenciális irányultság

A gyakorlati teológia az egyház léte iránt érdeklődik. Elfogadja és munkájába beépíti az egyház lényegét, titkát kutató ekkleziológia eredményeit, de ő az egyház életét, életének lényeges kérdéseit tárgyalja.

Az ekkleziológia kimutatja, hogy a keresztyén anyaszentegyháznak nemcsak esszenciája, hanem egzisztenciája is van, sőt ebből következően apparációja (megjelenése) és intézménye (szervezete) is³². A gyakorlati teológia elsősorban a másodikra figyel, az egyház egzisztenciájára, s mindarra, ami ebből következik.

Ravasz László a *Bevezetés a gyakorlati teológiába* című művében külön fejezeteket szentel az egyház egzisztenciális kérdésének³³. Ebben az egyház életének lényegéről, megnyilvánulásairól, az életfenntartásához és működéséhez szükséges szervek, szervezeti egységek és tisztségek kialakításáról beszél. Ez a felfogás máig meghatározó.

Az egzisztenciális érdeklődés a gyakorlati teológia egészében jelen van, minden egyes diszciplínája ennek ismeretében végzi munkáját, hiszen máshogyan nem is lehet istentisztelet-ről, igehirdetésről, katechéziszről, pásztori szolgálatról vagy akár diakóniáról és misszióról be-

³¹ Boross G.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 5.

³² Ld.: Sebestyén Jenő: *Református Dogmatika*, i.m., 83.

³³ Ravasz L.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., II-III. rész, 40kk., 57kk.

szélni, mint Krisztus anyaszentegyháza életmegnyilvánulásáról³⁴. Minden életjelnek és az életműködés minden mozzanatának az egyház léte ad alapot, keretet és célt.

Az egyház életének, megjelenésének és életjeleinek vizsgálatakor a gyakorlati teológia a hitvallás alapjain áll. „Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől fogva annak végéig az egész emberi nemzetségből Szentlelke és igéje által az igaz hit egységében magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe, azt oltalmazza és megőrzi...”³⁵ Az egyház iránti egzisztenciális érdeklődés természetes módon együtt jár a gyakorlati teológia krisztológiai és pneumatológiai elkötelezettségével. Eleink meghatározását, miszerint az egyház önmagát építő közösség³⁶, helyesbíteniünk kell: az egyház életét, életműködését egyedül a test Feje, Jézus Krisztus biztosítja, Szentlelke által. Tudományszakunk kritikai feladata az, hogy ezekhez az alapokhoz mérje az egyház életét.

1.2.2. Funkcionális irányultság

A gyakorlati teológia az egyház életével együtt az egyház funkcióit, szolgálatait is vizsgálja. Felhasználja az ekkleziológia idevonatkozó tanításait az igaz egyház ismertetőjegyeiről és a karizmákról³⁷, de a bibliai tudományok egyházzal kapcsolatos eredményeit is közvetlenül figyelembe kell vennie. A funkcionális irányultság fontosságát jelzi az a tény is, hogy sokszor ezzel azonosították az egész praktikus tudományt, ami természetesen nem lehetséges, hiszen a gyakorlati teológia nem „praxológia”³⁸, s nem a teológia pragmatikája³⁹.

Annyi viszont bizonyos, hogy a funkciók tekintetében az egyház rendkívül összetett képet mutat, nem véletlen tehát, hogy a gyakorlati teológia munkájának jelentős részét az egyházi szolgálatok leírása és vizsgálata teszi ki.

³⁴ Pl.: A homiletika beszél a gyülekezet (egyház) homiletikai jelentőségéről, ld.: Boross Géza, dr.: *Homiletika*, KGRE, Budapest, 1994, 56kk.; a liturgika abból indul ki, hogy Isten népének egész élete istentisztelet, ld.: Pásztor János, dr.: *Liturgika*, Komárom, 2002, 8.; a katechetika is az egyház megnyilvánulásaként tekinti tárgyat, amikor a katechézis istentiszteleti meghatározottságáról beszél, ld.: Czeglédy Sándor, dr.: *A katechetika vázlata*, Debrecen, 1981, 6.; a diakónika és poimenika felismerése pedig az, hogy az egyház „a kölcsönös szolgálat és segítség közössége”, ld.: Boross Géza, dr.: *Diakónika*, KGRE, Budapest, 1995., vö.: Boross Géza, dr.: *Poimenika*, Budapest, 1991, Miskolc-Sárospatak, 1994, 7kk.; a missziológia szerint: a misszió az egyház missziói természetéből, az pedig az evangélium egyetemességéből ered, vö.: David J. Bosch: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*, Harmat-PMTI, Budapest, 2005. 8-9.

³⁵ Ld.: Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelet, in: *Hitvallásaink*, A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Sajtóosztálya, Budapest, 1954, 56.

³⁶ „Az egyház tehát az a vallásos társaság, amely tagjai lelkén át építi önmagát istenországának megvalósítására” – Ravasz L.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 87.

³⁷ Vö.: Sebestyén J.: *Református Dogmatika*, i.m., 84kk; Török I.: *Dogmatika*, i.m.388kk, 396kk.

³⁸ A kifejezést ld.: Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1993, 104.

³⁹ Ld.: Boross Géza kritikáját Gerhard Sauter nézetéről, in: Boross Géza, dr.: *A gyakorlati teológia értelmezése és önértelmezése napjaink teológiai vitájában*, Theológiai Szemle, Új folyam XVII., 1975/11-12. 338k.

Az egyház által, illetve az egyházban végzett szolgálatokkal foglalkozva a gyakorlati teológiának szoteriológiai alapon kell állnia. Jó indíttatást ad erre a biblikus teológusnak, E. Fergusonnak az újszövetségi egyháztanról szóló könyve⁴⁰, melynek első fejezetei Jézus Krisztusról mint Felkentől, Úrról és Megváltóról, valamint munkáiról szólnak, az ezt követő fejezetek pedig az egyház szolgálatát, istentiszteletét és bizonyoságtévő életét írják le. A szerző a könyvben minden szolgálatról, minden egyházi funkcióról úgy ír, mint amelyeknek az alanya maga Krisztus⁴¹, akié az egyház.

Az egyház funkcióit többféle alapon lehet csoportosítani. Ravasz László az 1Kor 13,13 Igéjét veszi alapul⁴², a hit, remény, szeretet hármását, és ebből eredezteti az egyház fő funkcióit, a hitben való épülést (oikodometika), a szeretetben való szolgálatot (agapetika) és a reménységben való gyarapodást (paideütika). Végül ezekből származtatja a gyakorlati teológia diszciplínáit. Korunk gyakorlati teológiája (illetve az ekkleziológia gyakorlatias része) sokkal egyszerűbben csoportosít. Kjell Blücker nemrég megjelent disszertációjában⁴³ áttekinti az utóbbi idők egyházi gyakorlattal kapcsolatos munkáit, s arra az eredményre jut, hogy az egyházi szolgálatok típusait általában három újszövetségi fogalomhoz kötik manapság: ez a három a martyria, leitourgia és diakónia. Ezekből vezethető le az összes szolgálati ág, melyek vizsgálatával foglalkoznak a gyakorlati teológia diszciplínái⁴⁴.

A diszciplínák munkájában kiemelt szerepe van a funkcionális érdeklődésnek, hiszen minden szolgálati ágnak le kell írni a lényegét, működésének formai és tartalmi vonatkozásait és módszereit.

1.2.3. Realisztikus jelleg

A gyakorlati teológia az egyház valóságát, életének és szolgálatának tényeit, valós összefüggéseit vizsgálja. Ez két végtől való tartózkodást jelent.

Az egyház valóságának kutatása nem az ideák világáról szól. Az egyház életéről és szolgálatáról nem lehet és nem szabad spekulatív módon, élettől elvonatkoztatottan beszélni.

⁴⁰ Everett Ferguson: *The Church of Christ*, i.m.

⁴¹ Már Eduard Schweizer is erre hívta fel a figyelmet a *Das Leben des Herrn in der Gemeinde und ihren Diensten* című könyvében – ismertetését ld.: Boross G.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 9k.

⁴² Ravasz László, dr: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Homiletika*, Pápa, 1915, 6kk.; Ravasz koncepcióját Makkai Sándor nagyszerűen fejleszti tovább; az ő felfogása szerint az egyházi szolgálatok szervesen összetartoznak, egymásból következnek. Makkai rendszerének részletes leírását és áttekinthető ábráját ld.: Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m. 86.

⁴³ Kjell Blücker: *The Church as Nation*, i.m., 95k.

⁴⁴ Boross Géza 10 diszciplínát sorol fel: ekkleziasztika, liturgika, homiletika, katechetika, poimenika, missziológia, diakónika, terapeütika, oikodometika, pasztorálteológia, in.: Boross G.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 77kk.; ld. még: Kádár Ferenc: *Gyakorlati teológiai bevezetés*, Sárospatak, 2003, 14kk.

Erre nézve sem a Szentírás, sem a rendszeres teológiai egyháztan nem ad felhatalmazást. Ugyanakkor el kell kerülni azt a veszélyt is, hogy valamiféle teológiai empirizmust, netán faktualizmust műveljünk. A XX. század gyakorlati teológiája többször beletévedt ebbe a zsákutcába. Nem véletlenül tett hangsúlyt Emil Pfennigsdorf 1929-ben írt gyakorlati teológiájában⁴⁵ arra, hogy a valóság nem egyenlő az empíriával, hanem a hitben tapasztalható valóságot is jelenti. A spekulatív és az empirista teologizálás végletei élesen jelentkeztek a közelmúlt gyakorlati teológiai vitáiban⁴⁶. Ezekből a magyar teológiának – a gyakorlati teológiának különösképpen is – tanulnia lehet.

E tudományterület művelőinek tisztában kell lenniük azzal, hogy csak a valósággal számoló, realisztikus módszerrel tárható fel hitelesen és eredményesen a gyakorlati teológia tárgya. Ha az egyház tudományaként definiálja magát a gyakorlati teológia, akkor folyamatosan vizsgálnia kell a valósághoz fűződő viszonyát, mert küldetését csak így töltheti be. Nincsen ugyanis sem elvont, sem virtuális, sem csak fizikai értelemben észlelhető gyülekezet!

Az egyház szolgálatát végző gyakorlati teológia a valóság szolgálatában áll. Ez nem a külső szemlélők objektív szempontjának érvényesítését, hanem a tudomány elkötelezett művelését, a belülről látók bizonyosságát jelenti⁴⁷. Éppen ezért tisztázni kell, hogy milyen értelemben vesszük a valóság fogalmát. A gyakorlati teológia számára a valóság értelme és mértéke a Szentírás bizonyágtétele alapján fogalmazható meg. Erre teszünk kísérletet a későbbiekben⁴⁸.

1.2.4. Az aktualitás szempontja

Ez a szempont a gyakorlati teológia egyházszemléletének realisztikus jellegéből ered, azt egészíti ki. A teológiának, az egyház komplexitását követve, egyszerre kell egyetemesen és időszerűen szólania az egyházról. Ezt a tanítást egyaránt jellemzik az „örök” és „mindig” szavak, valamint a „ma” és a „most”. Míg az ekkológiológia inkább az előzőket használja, addig a gyakorlati teológia az utóbbiakat. Ez nem jelenti azt, hogy csak a gyakorlati teológia lehet aktuális. Tavaszy Sándor szerint: „...a teológiának az egyházban a jelenkor számára kell végeznie a tudományos formában üzött igehirdetést”⁴⁹. Az egész teológiában fontos tehát

⁴⁵ Emil Pfennigsdorf: *Praktische Theologie. Ein Handbuch für die Gegenwart*, Gütersloh, 1929-1930.

⁴⁶ Ezekről mélyreható ismertetést ad: Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, i.m., 94-125.

⁴⁷ Ez fogalmazódik meg a fentebb már idézett Heidelbergi Káté 54. kérdés-feleletének folytatásában: „Hiszem, hogy annak én is élő tagja vagyok, és örökké az is maradok.” In: *Hitvallásaink*, i.m. 56.

⁴⁸ Ld.: 1.3. pont

⁴⁹ Tavasz S.: *Dogmatika*, i.m., 12.

az aktualitás szempontja. A gyakorlati teológiában viszont, amely a lehető legnagyobb felületen érintkezik az egyház valóságával, még erőteljesebben jelentkezik ez az igény. E tudomány feladatának meghatározásakor kiderül, hogy legfontosabb dolga az egyház jelenével kapcsolatos, hiszen fő feladata az egyház folyamatos reformációjáért való küzdelem⁵⁰.

Az egyház életét és szolgálatát természetesen a maga általánosságában is vizsgálja a gyakorlati teológia, hiszen le kell írnia az istentisztelet, az igehirdetés és a többi szolgálati ág elveit, történetét, módszereit, de ugyanezekről speciális tanítást is ad. A speciális tanítás a mának szóló üzenet, hogy miként lehet és kell megvalósítani mindezt a jelenben. Hogyan lehet a konkrét egyházi kontextusban a mindig aktuális Igét továbbadni a szószékről, a katechézisben, a lelkipozásban és a szolgálat többi ágában?

1.2.5. Kontextuális szempont

Ez a szempont is kapcsolatban van az egyházzsémélet realiztikus jellegével, annak speciális megvalósulását jelenti. A gyakorlati teológia az egyházat nem önmagában, hanem környezetébe helyezve, más valóságokkal összefüggésben is vizsgálja. Ez a szempont az utóbbi évtizedekben került előtérbe. Kjell Blücker szerint⁵¹ az ekkleziológiai kutatás e miatt a szempont miatt lett hármas tagoltságú: a hagyományos ekkleziológia az egyház ideális képét vázolta fel, a közelmúltban ehhez társult a gyakorlatias ekkleziológia, amely az ideák fizikális és lelki megvalósulását kutatja az egyház gyakorlatában, s emellé társult a legújabb időkben a kontextuális ekkleziológia, amely az egyházat az őt körülvevő társadalmi, kulturális környezetben vizsgálja.

E koncepció jegyében készült Van der Ven már említett gyakorlati ekkleziológiája⁵². A szerző az egyházat körülvevő társadalmi környezet három szintjét különbözteti meg, először beszél a helyi és regionális gyülekezet (egyház) kontextusáról (micro level), majd a nemzeti és kontinentális egyház kontextusáról (meso level), azután az interkontinentális, globális környezetről (macro level)⁵³. A könyv azután elsősorban a mikro szinten, a közvetlen társadalmi környezetben élő gyülekezet életének és funkcióinak lehetőségét és formáit elemzi. A kontex-

⁵⁰ Ld.: Boross G.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 7kk.

⁵¹ Kjell Blücker: *The Church as Nation*, i.m., 95k., 127kk.

⁵² Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m.

⁵³ uo., xii.

tuális szempont előtérbe kerülését a modernizációs és globalizációs folyamatok mellett az ökumenikus mozgalom előretörése is segítette⁵⁴.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a gyakorlati teológiának az egyházzal szülő tanítása egzisztenciális és funkcionális irányultságú, mivel az egyház életét és szolgálatait kutatja, s ezt a munkát – a módszer tekintetében – realizisztikus jelleggel, a valósággal számolva, az aktuális és kontextuális szempontokat is figyelembe véve végzi.

Mindez a tudomány egészére, az összes gyakorlati diszciplínára érvényes, mégis szükség szerű, hogy e sokrétű feladat ellátására egy külön diszciplína létesüljön, amely megtestesíti önmagában a sajátos gyakorlati teológiai egyházzsémét. Ezt ismerte fel és ezt valósította meg a magyar gyakorlati teológia az ekklesiásztika megalkotásával.

1.3. Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének bibliai alapjai

A gyakorlati teológia az egyház valóságát kutatja. Ehhez a munkához a valóság fogalmának tisztázására van szükség. Hogyan lehet vagy hogyan kell ezt megtennünk? Meglátásunk szerint az az egyetlen járható út, ha e fogalmi tisztázásban – mint ahogy hitünk és életünk minden kérdésében – a Szentírást tekintjük zsinórmértéknek. Ezért meg kell vizsgálnunk, hogy milyen szerepe van a valóságnak a Szentírás bizonyoságátételében, ezen belül pedig az egyházzal szülő tanításában.

1.3.1. A valóság szerepe a Szentírás bizonyoságátételében

A Szentírás az igazság könyve, mert Isten igaz Igéje jelentetett ki benne. Nemcsak a hitvallás⁵⁵ mondja ki ezt így, hanem a Szentírás számtalan helye bizonyítja. Isten igaz, szereti az igazságot, magára ölti, mint egy páncélt; neki igaza van, Igéje, parancsai igazak és megbízha-

⁵⁴ Ld.: V-M. Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, Intervarsity Press, Downers Grove, Illionis, 2000; a szerző bemutatja könyvében a különféle felekezetek ekklesiológiáját, illetve azok egy-egy jeles képviselőjét, ld.: 17kk., 95kk. E témában Avery Dulles: *Models of the Church*, Doubleday, New York, 1974., könyvét tartják klasszikusnak. Dulles könyve az összehasonlító ekklesiológia jó példája, az egyháznak azokat a képeit (az egyház mint intézmény, mint titokzatos közösség, mint sákramentum, mint küldött, mint szolga) elemzi, amelyeket a felekezetek egyformán elfogadnak.

⁵⁵ „hiszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostolok kanonikus írásai mind az Ó-, mind az Újtestamentumban Isten igaz igéje...”, Második Helvét Hitvallás, I. fejezet, in: *Hitvallásaink*, i.m., 118.

tóak, és örökre azok maradnak⁵⁶ – tudjuk meg az Ószövetség sok helyéről. A Szentírás az igazság könyve, felel erre az Újszövetség is, mert Jézus az igazságot mondta, és ő maga az igazság, s az apostoli bizonyoságtétel is úgy szól az Igéről, az evangéliumról, mint igaz beszéd-ről, amelyben Isten a maga igazságát nyilatkoztatta ki, és az igazság Igéje az, ami által újjászült Isten akarata minket⁵⁷.

De ezzel együtt állíthatjuk-e azt is, hogy a Szentírás a valóság könyve? Igazat kell-e adnunk Th. C. Vriezennek, aki azt mondja, hogy keresztyén szempontból a Biblia „tekintélye és valós értéke nem a ’tévedhetetlenségében’ vagy a történeti pontosságában található, hanem az igazságában, tehát az üdvösségről és életről szóló üzenetének megbízhatóságában és szuverén jellegében...”⁵⁸? Szükségszerű-e az, hogy a Szentírás igazságtartalmának értékelése csökkenti valóságtartalmának értékét? Vagy megfordítva, a valóság szerepének kutatása árt-e a Szentírás igazsága értékének?

A teológia sokszor kereste a valóságot és annak értékét a Szentírásban. A felvilágosodás hatására, az újkori szekularizációs folyamat egyik következményeképpen megjelent a Biblia kutatásában a „történetkritikai módszer”, amit E. Troeltsch „tisztán történeti” szemléletmódnak vagy világszemléletnek nevezett el.⁵⁹ E szerint a szemléletmód szerint „az számít valóságnak, ami történetileg értelmezhető. Valami vagy történelem vagy egyáltalán nem is létezik - harmadik eset nincs.”⁶⁰

A „tisztán történeti” kutatás egyik központi témája, amely a XVIII. század végétől a XX. századig ívelő pályát futott be, a történeti Jézus alakjának kutatása volt. Könyvek és tanulmányok sokasága jelent meg azzal a szándékkal, hogy a keresztyén tanítás köteleitől megszabadítva, a maga történelmi, biográfiai valóságában jelenítsék meg Jézus alakját. E hatalmas és sok vitát gerjesztő kísérlet összefoglalását és kritikáját A. Schweitzer írta meg⁶¹. Schweitzer kritikája szerint ez a kutatás, amely látszólag a történelmi valóságból indult ki, éppen a

⁵⁶ Ld.: Zsolt 33,4-5; 119,138.142; Ézs 45,9.24; 59,17; 61,8; Dán 9,7; stb. Az Ószövetség az igazság fogalmát általában a ישר, az אמן és a צדק igékkel és képzett alakjaikkal fejezi ki, a leggyakrabban használt ige a צדק és a belőle képzett צדקה főnév, amely von Rad szerint a közösség tagjainak viszonyát, mint normát jelenti. Ilyen értelemben Isten igazsága abban nyilvánul meg, hogy hűséges a szövetséghez, megtartja, amit ígért; ld.: Von Rad: *Az Ószövetség teológiája*, i.m. I. kötet, 293kk.

⁵⁷ Jn 14,6; 16,7; Rm 1,16-17; 1Tim 1,15; Jak 1,18; stb. Az Újszövetség az igazságot elsősorban az αλήθεια szóval fejezi ki, amely egyként jelenti az igazságot és a valóságot.

⁵⁸ Th. C. Vriezen: *An Outline of Old Testament Theology*, Oxford, Basil Blackwell, 1958, 86.

⁵⁹ Ld.: Heinz Zarnit: *Az istenkérdés*, A Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1997, 205.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Albert Schweitzer: *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*, 1913; E műről és az egész Jézus-élete-kutatásról szóló ismertetést ld. pl.: B. S. Childs: *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, i.m., 11kk.; Friedrich Wilhelm Kantzenbach: *Teológiai irányzatok*, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1996, 154kk.; G. Hasel: *New Testament Theology*, i.m., 28kk.; Kocsis Elemér, dr.: *A Jézus-kutatás régi és új útjai*, in.: A te igéd igazság, Debrecen, 1996. 67kk.; L. Goppelt: *Az Újszövetség teológiája* i.m., 1. kötet 17kk.; Vályi Nagy Ervin, dr.: *Nyugati teológiai irányzatok századunkban*, Református Zsinati Iroda, Sajtóosztálya, Budapest, 1984; 22kk.; H. Zarnit: *Az istenkérdés*, i.m., 201kk.

valóságot, a történelem, az újszövetségi kor és a jelen realitását nem vette komolyan.⁶² A Jézus földi valóságát kutató liberális és racionalista tudósok a saját maguk által elképzelt valóságot és vágyálmaikat vitték a kutatásba, így „Schweitzer a művében több mint 20 fajta Jézus-történetet számol össze. A dogma Krisztusa helyébe lépett a pszichológia és a fantázia Krisztusa.”⁶³

A valóság sajátos értelmezését látjuk R. Bultmann egzisztenciális interpretációja esetében is, amely részben a „tisztán történeti” kutatás szemléletét, részben az egzisztencialista filozófia hatását tükrözi⁶⁴. Nála a kijelentés értelme kerül a középpontba, ez mindent háttérbe szorít, lényegtelené tesz, ami a múlt ’mítikus’ világképéhez tartozik, ami az ott és akkor valóságát jelenti. Bultmann „az egzisztenciális magyarázat révén az Újszövetséget mitológiátlanítja”⁶⁵. E felfogás szerint Jézus története is csak a feltámadással kezdődik. „Magáról a történeti Jézusról csak annyit tudhatunk biztosan, ’hogyan volt’... Jézust a kérésigma olvasztotta magába”⁶⁶.

A gyakorlati teológusnak nem tiszte, hogy ezeket az írástértelezési felfogásokat kritizálja, a fenti példákban azonban annyi tanulságot levonhatunk, hogy a valóság helytelen értelmezése teológiai tévutakra vezethet⁶⁷. Az egyház valóságának kutatása nem kívülről bevitt, s nem is a Szentírás igazságtartalmával szembeállított valóságfogalommal történhet meg, hanem egyedül a Szentírásból következő valóságértelmezést kell érvényesítenünk.

A Szentírás teljes természetességgel kezeli a valóság kérdését. A természetesség egyik jele az, hogy az Ószövetségnek nincs is külön szava a valóságra. Ahol az igazság, megbízhatóság, egyenesség kifejezéseit kettőzi a szöveg, a magyar fordításban ott fordul elő a valóság

⁶² Ld.: Vályi Nagy E.: *Nyugati teológiai irányzatok századunkban*, i.m., 26.

⁶³ Kocsis E.: *A Jézus-kutatás régi és új útjai*, i.m. 143.

⁶⁴ Ld.: L. Goppelt: *Az Újszövetség teológiája*, i.m., 1. kötet 25kk.; Hasel: *New Testament Theology*, i.m. 54kk.; F. W. Kantzenbach: *Teológiai irányzatok*, i.m., 206kk.;

⁶⁵ L. Goppelt: *Az Újszövetség teológiája* i.m., 1. kötet 26.

⁶⁶ Bolyki János, dr., szerk.: *Jézus élete-kutatás a legújabb irodalomban*, in.: *Theológiai Szemle, Új folyam* XXXVI, 1993/2. 109.; Bultmann értő kritikáját ld.: Eduard Schweizer: *Mit tudunk valóban Jézus életéről?* Kálvin Kiadó, Budapest, 1999. 13kk.; vö. még: Geréb Zsolt, dr.: *A modern Jézus-kutatás Ernst Käsemann után (1950-70)*, in: *Református Szemle Füzetek* 12, Kolozsvár, 1994.

⁶⁷ A valóságértelmezés teológiai kérdését a legrészletesebben Wolfhart Pannenberg rendszeres teológus tárgyalja pl. a *Wissenschaftstheorie und Theologie* (Frankfurt, 1973) c. művében. Kritizálja a teológiátlan valóságértelmezést, és a teológiát mint a „mindent meghatározó valóságnak”, Istennek a tudományát vizsgálja. Értékelését ld.: Németh D: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, i.m., 97k., F. W. Kantzenbach: *Teológiai irányzatok*, i.m., 305.

szava⁶⁸. Az Újszövetségi αλήθεια pedig, ahogyan már említettük, egyszerre jelenti az igazságot és a valóságot⁶⁹.

A valóság ábrázolásának eszközei természetes módon és sokszor észrevétlenül vannak jelen szinte mindenütt: az elbeszélések, a történetelmondás kereteiben, a részletes és pontos leírásokban, tények közlésében. Mind az Ó-, mind az Újszövetség elbeszélő részeiben megtaláljuk az írói hitelességre törekvést. Az alábbiakban felsoroljuk a valóság ábrázolásának kelléktárából a legfontosabbakat, amelyek megmutatják, mennyit tesznek a szentírók azért, hogy Isten igazságát a fizikai realitás mértékeivel is mérhető módon jelenítsék meg. Az alábbiak felsorolásánál egy-két igei vonatkozást jegyzünk csak meg a sok kínálkozó példa közül.

A nevek, elnevezések, emberi és családi összetartozások, a leszármazás rendje, a nemzetségtáblázatok, a névmagyarázat az első csoport a valóság ábrázolásának kellékei közül. Lehet, hogy ezek egy része a mai tudomány számára már nem jelent bizonyítékot, de ott és akkor biztosan nagy segítséget jelentett az olvasók számára. Amikor a lévíták szolgálatba állításáról beszél a krónikás (1Krón 16kk), akkor elmondja a nevet, például a kehátiak fiai közül való Hémánnak, az énekesnek a nevét, és ezután még 22 nevet, akik az elődei és ősei. E családfa összetéveszthetetlenül azonosította Hémánt. Hasonló nemzetségi táblázatokat számtalanszor találunk, még Jézus esetében is kétszer⁷⁰. Amikor Sámuel Micpa és Sén között felállított egy követ, és elnevezte Ében-Háézernek⁷¹, ez a névadás pontosan behatárolta a megtörtént eseményt, a győzelmet a filiszteusok felett, sőt még azt a módot is, ahogyan történt. Amikor az evangélista ezt írja, hogy „Mária, Klópás felesége” (Jn 19,25), akkor azt, akit jelöl a névvel, meg is különbözteti azoktól, akik ugyanolyan nevet viselnek. Így tudták az első olvasók és talán mi is, hogy valóságosan kiről van szó. Ilyen körülírásokat az apostoli levelekben is találunk.⁷²

A tér és idő meghatározása, egy esemény koordinátáinak a pontos megadása is a megtörtént dolgok valóságos jellegének bizonyítására szolgál. A pusztai vándorlás leírása közben újra és újra találunk idői és térbeli adatokat, hogy mikor és hová ment tovább Izráel népe⁷³.

⁶⁸ Pl.: Ézs 25,1: „Magasztallak, dicsérem neved, mert csodákat vittél véghez, ősrégi terveket, való igazságot” (אֱמִינֵה és אֱמִינֵה); Ézs 45,19: „Én, az Úr, igazat mondok, a valóságot jelentem ki”, itt a parallelizmus membrorum két tagjában van a két hasonló értelmű szó (מִי־שֵׁרִים és צֶדֶק).

⁶⁹ Közel áll ehhez a jelentéshez a πιστις, de ez inkább a létet, egzisztenciát jelenti, a πιστός pedig a hitre méltóságot, és így áttételesen a valódiságot.

⁷⁰ Mt 1,1-17; Lk 3,23-38

⁷¹ 1Sám 7,12, de vö. pl.: 1Móz 32,31

⁷² Pl.: Köszöntsétek Fébét, aki jelenleg a kenkhreai gyülekezet szolgája, Rm 16,1 (és ld. az egész részt)

⁷³ Pl.: 2Móz 15,22-23: a Vörös-tengertől a Súr pusztája felé vonultak. Már három napja mentek... Megérkeztek Márába...; 16,1: útnak indultak Élimből... a Szín-pusztába, amely Élim és a Sínei között van, a második hónap tizenötödik napján...

De Jézus életének, tetteinek időrendjét is jól nyomon lehet követni⁷⁴, sőt az egész Szentírás kronológiájáról is születtek könyvek és tanulmányok⁷⁵. A János evangéliuma elején olvassuk, hogy Keresztelő János két tanítványa követte Jézust oda, ahol lakott, és nála maradtak: „körülbelül délután négy óra volt ekkor” (Jn 1,39). A pontosság, a valóságosság eszközei a számok és a számolás is⁷⁶, valamint a hossz-, űr- súlymértékek sokszor kínos pontossággal és részletességgel való közlése⁷⁷.

Az *eszközök, tárgyak* és események pontos és részletes leírása is a valóság sokrétű megjelenítésének szolgálatában áll. Gondoljunk a kultuszi tárgyakra vagy a főpap öltözetére⁷⁸. Az események elmondása sokszor olyan életszerű, hogy bevonja, résztvevővé teszi a mai olvasót is. Amikor a szent sátor elkészült, Izráel tizenkét nemzetségének fejedelmei ajándékokat visznek a szent helyre (4Móz 7), a szentíró tizenkétszer leírja, sokszor szóról szóra az adományokat és az események menetét, és ez a monotónia jó eszköz arra, hogy mi is egészen közlőről, tényszerűen lássuk, ami történik. Hasonlóan nagy az integráló ereje az újszövetségi történet elbeszéléseknek⁷⁹.

Az *érzékelés*, látás, hallás leírása, az álom és valóság, árnyék és valóság szembeállítása is arra mutat, hogy a Szentírás nem tartja elhanyagolhatónak a fizikális realitást. A bálványok nevetségessé tételére a legjobb eszköz, hogy azok a valóság érzékelésére teremtett „eszközök” híján vannak: „Van szájuk, de nem beszélnek, van szemük, de nem látnak, van fülük, de nem hallanak...” (Zsolt 135,15kk.) Az álom, a látomás és a valóság közötti éles különbséget érzékelteti Péter története is, amikor kiszabadult a börtönből: „de nem tudta, hogy valóság az, amit az angyal cselekszik, hanem azt hitte, hogy látomást lát” (ApCsel 12,9). A Kol 2,17-ben azt állítja Pál Krisztusról, hogy ő a valóság, szemben az árnyékká vált ószövetségi rendelkezésekkel. Itt a szövegben a test (σωμα) fejezi ki a valóságot.

⁷⁴ Ld.: Goppelt: *Az Újszövetség theológiája*, i.m., 55. „Jézus nyilvános munkája... meglepően pontosan az abszolút kronológiába illeszthető”.

⁷⁵ Pl.: Dr. Nagy Antal Mihály: *Történelem és kronológia* I-VI., Sárospataki Füzetek, 1997/-2001/1.; és Tóth Kálmán, dr.: *Az ószövetségi kor története*, in: Jubileumi kommentár, átdolgozott kiadás, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995., I. kötet, 23-48 és Czegléd István: *Az Újszövetségi kor története*, in: Jubileumi..., I., 51-64

⁷⁶ Pl.: 3Móz 25,8: „Számolj azután hét nyugalomévet...”, Mt 14,21: „Aki pedig evett, mintegy ötezer férfi volt az asszonyokat és a gyermekeket nem számítva” (ez az utolsó megjegyzés a tömeg valóságos nagyságrendjének érzékeltetését szolgálja)

⁷⁷ Ezekről ld. Tóth Kálmán, dr.: *Régiség-tani és néprajzi adalékok*, in: Jubileumi kommentár, i.m., I., 113-132.

⁷⁸ 2Móz 29. A megadott adatokból, méretekből, színekből, anyagokból ma pontosan rekonstruálható e papi viselet.

⁷⁹ Pl.: Kornéliusz és Péter történetének dramatikus, motivált előadása a jelenidejűség hatását kelti, ApCsel 10,1-48.

A bibliai elbeszélési műfajok irodalmi értékelését ld.: Leland Ryken: *The Literature of the Bible*, Zondervan, Grand Rapids, Michigan, 1981; s e ponton kell azt is megjegyeznünk, hogy a bibliai költészet irodalmi értékelése is kimutatja, hogy a Biblia valóság-, ember- és világábrázolása magas szintű, ld.: Robert Alter: *The Poetry of Biblical Poetry*, Basic Books, New York, 1985.

Az érzékek használata, a tapasztalati valósággal történő találkozás a bölcsességirodalom világa: a látás, hallás, figyelem, a tapasztalatok gyűjtése alapja az életnek, a bölcsesség és az igazság megismerésének⁸⁰.

A valós tények védelme is jellemző a szentírókra. Olykor olvasunk hibás, valótlan állításokról és információkról, amelyeket a szentíró korrigál, nehogy a hamis, a nem valós állítás terjedjen el, mert az megtévesztés lenne. A húsvéti történetben több ilyen is találunk: a megtörtént valóság érdekében hozza nyilvánosságra Máté a nép vezetőinek hazugságát, a katonák lefizetését és a húsvéti „antihír” terjesztését, János pedig a húsvét utáni, róla elterjedt álhírt cáfolja⁸¹.

Olyat is látunk, hogy egy múltbeli esemény vagy dolog valóságát a jelen bizonyítja. Jákób tusakodásának valós emléke ez: „Ezért nem eszik meg Izráel fiai mindmáig (a szentíró jelenéig) a forgócsonton levő inat, mert...” (1Móz 32,33.) A krónikás pedig miután leírja, hogy Salamon bevittette a templomba a szövetségládát és tartozékait, hozzáfűzi: „Ott vannak még ma is” (2Krón 5,9). Ezzel nemcsak a régi esemény tényleges megtörténtét bizonyítja, hanem elbeszélésének hitelét is hangsúlyozza, hogy nem légből kapott dolgok azok, amikről ír.

Az *írói szándék* kijelentését is tetten lehet érni. A Szentírás könyveinek elkészültéről szóló leírásokból kiderül, hogy a fő célhoz, Isten kijelentésének tudtul adásához kapcsolódik a valóság rögzítésének, a hitelességre törekvésnek az írói szándéka. Nem véletlenül égetteti el Jójákim király Jeremiás tekerceit, mert nem akar szembesülni Isten ígéretével, az ítélet valóságával. Jeremiás pedig, hogy a bizonyíték megmaradjon, Bárúkkal újra írat mindent (Jer 36-37). Lukács pedig evangéliuma kezdetén⁸² mintapéldáját adja annak az írói szándéknak, mely az igazság pontos, valósághű ábrázolását tűzte ki célul, és ennek érdekében összegyűjtötte a forrásokat, meghallgatta a szemtanúk elbeszélését, mindennek pontosan utánajárt.

A történetiség általában véve is nagy értéke a Biblia könyveinek. Az Ószövetség kutatója, Rózsa Huba nagy elismeréssel szól Izrael valóság iránti elkötelezettségéről, arról, hogy milyen nagy érdeklődéssel és valóságérzéssel fordul a történelem eseményei felé. „A leírás realitásban és részletességében főként pedig az évszázadokat átfogó esemény-összefüggés bemutatásában kiemelkedik Izrael történetírása”⁸³. Hasonlóan vall J. van Bruggen az evangéliumokról (és ez az egész Újszövetségre érvényes) mint a tényeket beszéltető, megbízható be-

⁸⁰ Pl.: Péld 4,20-25; 6,6kk., stb. E témában ld. Rózsa Huba, dr.: *Az Ószövetség keletkezése* I-II., harmadik kiadás, Szent István Társulat, Budapest, 1999, 2002; II. kötet, 371kk.

⁸¹ „Tanítványai éjjel odajöttek, és ellopták őt...” Mt 28,11-15; „Elterjedt tehát az atyafiak között az a mondás, hogy ez a tanítvány nem hal meg.” Jn 21,20-23

⁸² Lk 1,1-4; vö.: ApCsel 1,1-3

⁸³ Rózsa H.: *Az Ószövetség keletkezése*, i.m., I. kötet, 359kk.

számolókról⁸⁴. S idézi a 2Pt 1,15-öt: „Mert nem kitalált meséket követve ismertettük meg veletek a mi Urunk Jézus Krisztus hatalmát és megjelenését, hanem úgy, hogy szemtanúi voltunk isteni fenségének.”

Van mit tanulnunk tehát a Szentírástól a valóság ábrázolása terén.

A valóság ábrázolása felett viszont van egy magasabb szint is, ez pedig *a valóság értelmezése*. Ezen a téren sokszor összeütközik az ember felfogása és Isten gondolata. A problémát a valóságnak egy szűkített, emberi, bűnös felfogása okozza. Ezzel a valóságértelmezéssel nem pusztán az a baj, hogy csak az érzékek által felfoghatókra, az empíriára tekint, hanem az a végzetes céltévesztése, hogy lemond az egyetlen, teljes valóságról, és illúziókat kerget. A valóságnak ez a szűk, emberi értelme győzedelmeskedett a Sínai hegy alatt, amikor a látható és kézzelfogható aranyborjúra ezt mondták: „Ez a te istened, Izrael, aki kihozott Egyiptom földjéről” (2Móz 32,4).

A prófétai igehirdetésből tudjuk meg igazán, hogy mennyi fájdalmat okozott ezzel Istennek Izrael népe. Isten feddi, tanítja népét. A szövetség rendjében eléjük adja az igazi, a teljes valóságot, igazságának és szeretetének valóságát. A bálványimádó népnek így szól a prófétai ige: „De az Úr az igaz Isten, élő Isten, örökkévaló Király!” (Jer 10,10.) Más helyen kiderül, hogy Isten sok kijelentése hatástalan maradt, a nép továbbra is süket és vak a teljes, az Úrtól való realitás megértésére: „Ti süketek, halljatok! Ti vakok, nézzetek föl, és lássatok!... Sokat láttál, de nem ügyeltél rá, nyitva volt a füled, mégsem hallottál. Igazsága érdekében akart az Úr nagy és felséges tanítást adni” (Ézs 42,18,21). Isten fájdalma az, hogy nem hallanak, nem látnak, nem értenek. Inkább szeretik a maguk által épített világot, az elképzelt valóságot.

Ebben az illúzió kergetésben mindig volt partnere és vezetője a népnek. A hamis próféták működését az jellemezte, hogy a nép elképzelése szerint szóltak. Hanániás arról beszélt, amit a nép akart hallani, Jeremiás viszont az Isten akaratát hirdette. M. Buber frappánsan hasonlítja össze a kettőt⁸⁵: Jeremiás ismerte a valóságot, ezért nyakába vette a jármot, Hanániás pedig csak azt ismerte, amit a nép valósnak, igaznak akart hinni, ezért összetörte a jármot. A hamis próféták sosem tudtak járni a valóság ismeretének keskeny ösvényén. Az igazi próféták „a valóság igaz politikusai”, mert üzenetüket – Istenre figyelve – a teljes történelmi realitás alapján hirdetik.

⁸⁴ Jakob van Bruggen: *Krisztus élete a Földön*, ford.: Czanik Péter, Budapest, 1992, 45.

⁸⁵ Ld.: Martin Buber: *False Prophets*, in: *On the Bible, Eighteen Studies*, Schocken Books, New York, 1982, 166-171.

Az Ószövetségből azt látjuk, hogy Isten fáradhatatlanul hívja az ő teljes valóságába az embert. E valóság értelmezésénél – ahogy erre B. S. Childs figyelmeztet⁸⁶ – nem szabad teológiai kliséket gyártanunk, hanem azt kell kimondanunk, hogy „ez a valóság Isten maga, az, ahogyan önmagával és teremtményeivel van kapcsolatban”.

Az idők teljességében Jézus Krisztusban testté lett ez a hívás Isten valóságába, a vele való közösségbe. Tanításában, gyógyító, helyreállító munkájában⁸⁷ Isten országának valósága mutatkozott meg. Ő maga jelenti ki a Jn 14,6-ban: „én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, csakis énáltalam.” „Az, hogy ő az igazság, azt jelenti, hogy egyedül ő képes nekünk az Atya valóságát kijelenteni. A fogalom a nyilvánvalóvá lett, el nem rejtett valóságra vonatkozik. Az, hogy ő az élet, azt jelenti, hogy a nyilvánvalóvá vált igazság számunkra nem maradt a szemlélet világában, hanem azt ajándékba kaptuk, Jézus által részeseivé váltunk annak, létformánkká vált a közösség az isteni étellel.”⁸⁸

Jézusnak ez a kijelentése az embertől új valóságlátást igényel. Ez a hit látása, mely magába foglalja a tényeket, a földi realitást és az Isten valóságának többletét.

A testi valóság és a hit által felfogható realitás egységben látása és nem különválasztása jellemző a Szentírásra. A húsvéti eseményről szóló beszámolók jó példái ennek. A feltámadás testiségének kérdéséről szólva Szathmáry Sándor egy most megjelent könyvében⁸⁹ rámutat arra, hogy az újszövetségi leírásokban, közöttük különösen az 1Kor 15,3-5-ben megtalálható a keresztyénség legrégebbi tiltakozása minden olyan kísérlet ellen, amely a húsvéti eseményt, objektív jellegétől megfosztva, víziószerű folyamatként értelmezi.

Hogy ezekben a történetekben mennyire nem az első keresztyénség víziójáról, elképzeléseiről van szó, azt éppen a tanítványok hitetlensége és kételkedései mutatják legjobban. Rajtuk keresztül megláthatjuk, hogy milyen nehéz az embernek elfogadnia a teljes valóságot. A húsvéti tanítványok tévhitben élnek, s a Feltámadott különös türelemmel és pedagógiával elkezd vezetni őket az általuk képzelt realitásból az Isten valóságába. E tanítás alapjai arról szólnak, hogy a Krisztusban megjelent teljes valóság földi értelemben is megtapasztalható. Ezért kér enni, ezért mondja a megrémült tanítványoknak: „Nézzétek meg a kezemet és a lábamat, hogy valóban én vagyok. Tapintsatok meg, és lássatok. Mert a szellemnek nincs húsa és csontja, de amint látjátok, nekem van”. Ezért engedi a kétkedő Tamásnak, hogy megérintse

⁸⁶ B. S. Childs: *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, i.m., 82k.

⁸⁷ Stauffer megjegyzi, hogy Jézus gyógyításait, csodáit a kívülállók és az ellenségek is igaznak, valósnak veszik, ld.: Ethelbert Stauffer: *Jézus története és személye*, ford.: dr. Szőnyi György, Miskolc, 1996, 21kk.

⁸⁸ Bolyki János, dr.: „*Igaz tanúvallomás*”, Kommentár János evangéliumához, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 367.

⁸⁹ Szathmáry Sándor, dr.: *Ünnepeink üzenete*, Püspöki Hivatal, Miskolc, 2005, 133.

őt.⁹⁰ Jézus tehát fizikai valóságát bizonyítja, és ezzel a hit látását akarja tanítványainak ajándékozni. A hit látása tehát nemhogy kizárná a fizikai érzékelést, hanem éppen részévé teszi a teljesség megtapasztalásának.

Még a Jelenések könyvében is azt olvassuk, hogy a hit által felfogható és értelmezhető valóságos történést kell lejegyeznie az apostolnak: „Írd meg tehát, miket láttál: amik vannak, és amik történni fognak ezek után” (Jel 1,19).

Az Újszövetség számára Jézus Krisztus a valóság⁹¹, akihez a hit által lehet kapcsolódni. A hit az apostoli levelekben, különösen Pál apostolnál központi fogalom. L. Goppelt így foglalja össze a páli tanításban a hit tartalmát: a hit nem pusztán tények igaznak tartása, hanem a tényeket előidéző személlyel (Istennel) való kapcsolat. „...a keresztyének hisznek a keresztt láttán az evangélium alapján Istenben, mint abban, aki Jézust feltámasztotta, és ezáltal mindenki számára feltárta az életet. A hitnek ennek megfelelően végül egyetlen tartalma van, t.i. Isten maga, de hogy kicsoda az Isten, az megfordítva csak a hit számára látható.”⁹² Ehhez hasonlót fogalmazott meg Childs is⁹³.

A hit és a valóság az Istenhez tartozásban, a Krisztussal való életben kapcsolódnak egybe. Az újjáteremtett élet Krisztusban nyer új egzisztenciát⁹⁴, otthon van ebben a világban, de életének kontextusa már nem pusztán ennyi, hanem ennél több és csodálatosabb: a hit látása által Isten országának teljes valóságára tekint. A Szentlélek kitöltetésekor megalakult első gyülekezet ebben a valóságban élt.

Figyelemre méltó E. Schweizer tanítása, aki Jézus életének, halálának és feltámadásának tényeit számba veszi, és a földi valóság komolyan vételével együtt hangsúlyozza a hit fontosságát: „az üdvösség egy meghatározott időben, ott és akkor történt, az időn belül és a földi történelem egy meghatározott helyén.”⁹⁵ Meggyőződése szerint Jézus Krisztus élete, a Jn 1,14-nek, az Ige testté lételének igazsága aláhúzza a hit történelmi alapjainak fontosságát és megkerülhetetlen voltát, ugyanakkor van egy „küszöb”, amely átléphetetlen marad számunkra⁹⁶.

1.3.2. A Szentírás egyházképének gyakorlati vonatkozásai

⁹⁰ Az idézett igehelyek: Jn 21,10; Lk 24,39.43; Jn 20,27

⁹¹ Kol 2,17: „Hiszen ezek csak árnyékai az eljövendő Krisztusnak, aki a valóság.”

⁹² L. Goppelt: *Az Újszövetség teológiája*, i.m.109k.

⁹³ Ld.: B. S. Childs: *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, i.m., 82k.

⁹⁴ Ld.: Róm 6,8; Gal 2,20; 3,26-27; Ef 2,13

⁹⁵ E. Schweizer: *Mit tudunk valóban Jézus életéről?* i.m., 28.

⁹⁶ Uo. 114kk.

Mielőtt áttekintenénk a Szentírás egyházzal alkotott képének gyakorlati vonatkozásait, érdemes összefoglalnunk az előző pontban leírtakat.

Azzal a kérdéssel kezdtük a gondolatsort, hogy lehet-e a Szentírás egyszerre az igazság és a valóság könyve. Igazat kell-e adnunk Th. C. Vriezennek⁹⁷, aki szerint inkább kizárja egyik a másikat. Hozzá kell tennünk, ezt a szemléletet korunkban is sokan magukénak vallják. A gyakorlati szempontú áttekintés után viszont más következtetésre lehet jutni.

Amikor kijelentjük, hogy a Szentírás az igazság könyve, ezzel együtt azt is állítjuk, hogy a valóságé is. Miközben egyetemes üzenetét proklamálja Istenről, emberről, életről, halálról, bűnről, kegyelemről, aközben nem feledkezik el a mérhető, az emberi érzékek által is felfogható fizikai realitás ábrázolásáról. Sőt, e mi empirikus világunk és életünk alkotó elemeinek új értelmet is ad azzal, hogy belevonja ezeket a nagyobb, a teljes valóságba, amit az Isten országának rendje, a vele való közösség megélése jelent⁹⁸.

A Szentírás integrálja az érzékek által felfogható valóságot a hit által felfogható egyetemes világba, és ott még funkciót is ad neki. A láthatók a proklamáció részei lehetnek – mint a leplek és a külön összegöngyöltített kendő Jézus üres sírjában (Jn 20,6-7) –, bizonyágtévő erőként jelennek meg, túlmutatva önmagukon arra, ami történt, arra aki feltámadott.

Láttuk, hogy a szentírók azzal is teljesítették az igazság szolgálatát, hogy a részletekben való pontosságra törekedtek, az elszámolás felelősségével adták olvasóik elé, és hagyományozták ránk, amik rájuk bízattak. Az igazság szolgálata a valóság szolgálatát is jelentette számukra. Ezzel a Szentírás a valóságot mint számon tartandó értéket ajánlja a figyelmünkbe.

Ez természetesen nem jelentheti a valóság értékének abszolutizálását, mint ahogy azt a történetkritikai módszer követői tették. Sőt ellenkezőleg, a Szentírás a valóság értelmezésében homlokegyenest ellene megy az ember gondolatának. Az ember vélt valósága hamis és ártalmas. *Az igazi valóság Isten országa, Isten maga.* Ezért lett testté az Ige, ezért volt közöttünk emberi testben, ezért halt meg és támadott fel Jézus Krisztus, hogy a bűn álmából, irreálisából felébredjünk a benne megjelent, a hit által elfogadható realitásra.

Az egyház szentírásbeli képének gyakorlati vonatkozásait vizsgálva ugyanez a kettősség figyelhető meg. A fizikális valóság ábrázolásában való hűség, és a hit által felfogható teljes valóság felragyogtatása.

⁹⁷ Ld.: Th. C. Vriezen: *An Outline of Old Testament Theology*, Oxford, Basil Blackwell, 1958, 86.

⁹⁸ Ennek példái a teofániák is, Isten megjelenései, érzékekkel is felfogható kinyilatkoztatásai, ahol a „jelenések”, a különös és félelmetes természeti jelenségek (pl. tűzoszlop, felhőoszlop) túlmutatnak önmagukon, és Isten hatalmát, kegyelmét, vezetését, stb. bizonyítják; vö.: Herbert Haag, dr., szerk.: *Bibliai Lexikon*, Szent István Társulat, Budapest, 1989, 1788kk.

A Ó- és Újszövetség gyülekezetről, egyházzal szövege konkrét beszéd. Isten népe a világban, az emberi élet feltételei között megjelenő közösség. Léte nem a statikus jelleg, hanem sokkal inkább a mozgás jellemzi. Mind a קהל, mind az εκκλησία ezt tükrözi, hiszen mind az összegyűjtetés, mind a kihívás helyváltoztatást feltételez. A Szentírásban Isten népét a jövevénység kemény, földi valóságában ismerjük meg.

Nem véletlen az, hogy az ószövetségi nép éppen a pusztai vándorlás során formálódott gyülekezetté. A Sínai hegy mellett álló, a Törvényre váró közösség nem ideális gyülekezet, hanem nagyon is földi és valós, akiknek megszentelődésre, megmosatásra, rendre volt szükségük⁹⁹. Az újszövetségi egyház hasonlóan jövevénységben formálódott, hiszen az üldöztetés miatti szétszórásban¹⁰⁰, a diaszpóra helyzetben alakult meg sok gyülekezet. Ez a közösség is rászorult Isten megmosó és megszentelő tetteire¹⁰¹.

A gyülekezet, az egyház létrejöttének és életének Isten konkrét, történelmi cselekedete az alapja.

Az ószövetségi Izrael az egyiptomi szabadulás megtapasztalásában lesz Isten népévé. Az Isten népe kifejezés nem elméleti, teológiai elgondolás, hanem egy empirikus népet, egy földi értelemben vett nemzetet foglal magába. Ez a státus Izraeltől engedelmességet kíván, de megmaradásának valóságos feltétele Isten szövetségi hűsége¹⁰².

Az Istenhez tartozás általános kifejeződése a szövetség, speciális formája viszont a kultusz, amelynek lényege a személyes és valóságos találkozás¹⁰³. Ennek tartalmi és formai feltételeit Isten határozza meg. A kultusz vizsgálata révén bizonyos mértékig meg lehet ismerni az ószövetségi gyülekezet életének és szolgálatának hétköznapi és ünnepi valóságát. A szent személyek – főpapok, papok, lévíták – szolgálatba állításának, kinézetének, szolgálati rendjének konkrét és részletes leírása, a szent hely és szent idők – a sátor, templom, az alkalmak, ünnepek – elrendelése, a szent cselekmények – istentisztelet, áldozatok bemutatása – rendjének meghatározása Isten akarata szerint történik. A részletes, szinte leltárszerű leírásokból kiderül, hogy Isten valóságos találkozást készít önmagával. A kultusz a fizikai érzékelés világa is. A látás, hallás, szaglás, érintés is segítő eszközzé válik az Istennel való találkozás megta-

⁹⁹ 2Móz 19,10kk: „Menj el a néphez, és rendeld el, hogy ma és holnap szenteljék meg magukat, és mossák ki a felsőruháikat. Legyenek készen harmadnapra...”. A jövevénység motívumát ld. még a zárándokénekek alapállásában, az Istenre-utaltság kifejeződésében (Zsolt 120-134), vagy a babiloni fogságból hazatérők nyomorúságai-ban (Ezsd és Neh).

¹⁰⁰ ApCsel 8,4: „Akik pedig szétszóródtak, elmentek, és hirdették az igét.” Vö.: 1Pt 1,1

¹⁰¹ 1Kor 6,11: „...de megmosódtatok, megszentelődtetek, és meg is igazultatok az Úr Jézus Krisztus nevében és a mi Istenünk Lelke által.”

¹⁰² Vö.: B. S. Childs: *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, i.m., 138.

¹⁰³ Bartha Tibor, szerk.: *Keresztény Bibliai Lexikon*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. II. kötet, 100kk.

pasztalálásában¹⁰⁴. Az ószövetségi gyülekezet a kultuszban azt tapasztalja meg, hogy Isten őket a maguk fizikai valóságában fogadja el. Isten aláhajlásának, emberhez való „alkalmazkodásának” jele az, hogy az ember hétköznapi, valós életének eszközei, munkájának gyümölcse, háztartásának tárgyai kedvesek Isten előtt. A szent hajlék berendezése ékes tanúságát adja ennek¹⁰⁵, és az is, hogy az áldozatot az ember a sajátjából (terméséből, állatai közül) adhatja.

A kultuszban, az Úrral való találkozásban viszont azzal a valósággal is szembesül az ember, amely több, mint a fizikai úton tapasztalható realitás. Ennek konkrét kifejezését adja a שֶׁקֶד, a szent, a szentség fogalma. A szent, a szentség nem más, mint Isten valóságának igénybejelentése a földi valóságra. Egyrészt elválasztás és megkülönböztetés van benne: az, hogy Isten tökéletes, az ember viszont tökéletlen és bűnös, másrészt egy hívás fogalmazódik meg általa, amit a 3Móz 19,2 mond ki: „Szentek legyetek, mert én, az Úr, a ti Istenetek, szent vagyok.”

Isten valóságának, uralma kiterjesztésének igénybejelentése hangzik a próféták gyülekezet-, illetve istentisztelet-kritikájában. Megfigyelhető, hogy ezekben az ítéletes prófeciákban az Úr a hazugságot, a színlelést, a látszólagosságot ostromozza és a valóságos odaadásra próbálja ráébreszteni népét¹⁰⁶. A Zsoltárok könyvében, mely Von Rad szerint Izrael válasza Isten történelmi tetteire, szép megfogalmazásokat olvasunk arról, hogy Izrael megértett valamit a valóságos és helyes istentisztelet lényegéből¹⁰⁷. A helyes istentisztelet nem pusztán fizikai részvételt, hanem szívbeli jelenlétet, az élet egészének odaszánását jelenti¹⁰⁸.

Az Újszövetségben az egyház létének alapját – ahogyan ezt az Ószövetségben is láttuk – a szabadítás történelmi tette adja meg. Jézus Krisztus szenvedése, halála és halál feletti győzelme nem egy szép elgondolás, teológiai eszme, hanem történelmi tény¹⁰⁹. Az egyházban minden ebből a valóságból következik a hittől a Krisztus váltságát megjelenítő igehirdetésen át (pl.: Gal 3,1) az egyházszervezetig.

Az újszövetségi gyülekezet nem egy konkrét nemzet tagjai közül, hanem a népek fiai közül kerül ki, de így is egy fizikailag, társadalmilag meghatározható közösség. Mintája Jézusnak és tanítványainak valóságos, személyes kapcsolata. Itt férfiak, nők és gyermekek, gaz-

¹⁰⁴ Egy-egy példa ezekre: látás, pl.: a papi ruhák színei, feliratai, 2Móz 28,5kk.; hallás, pl.: a kürtzengés, 4Móz 10,7k.; szaglás, pl.: a tömjén, a füstölögtetés, 3Móz2,1kk; érintés, pl.: az áldozati állat fejére tett kéz, 3Móz 4,29.

¹⁰⁵ Pl.: a mécses, a kenyér, 3Móz 24,1-9; rézmedence az asszonyok fémtükreiből, 2Móz 38,8.

¹⁰⁶ Pl.: Ézs 1,10kk, hazug áldozat, 13.; Ézs 29,9kk.: kábultság lelke, 29,13: a nép csak szájával közeledik; Jer 7,1kk, hazug bizalom: 4. E téren fontos és valós tanításokat hirdetnek a próféták szimbolikus tettei, vö.: Clifford Hill: *A prófécia múltja és jelene*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1993, 69kk.

¹⁰⁷ Vö.: G. von Rad: *Az Ószövetség teológiája*, i.m. I. 281kk.

¹⁰⁸ Zsolt 24,3kk; 95,1kk.

¹⁰⁹ Jézus uralmának valóságáról vö.: Donald G. Miller: *The Nature and Mission of the Church*, John Knox Press, Richmond, Virginia, 1957, 62kk.

dagok és szegények, zsidók és pogányok konkrét, naponta megvalósuló együttlétéről, együttes szolgálatáról van szó. A húsvéti esemény és a pünkösdi Lélekáradás nyomán megalakult és növekvő közösség életéről és szolgálatáról az ApCsel számol be. Feltűnő, hogy ez a beszámoló mennyire konkrét, mennyire hűséges a részletekben, a nevek, a számadatok, az események valóságos megjelenítésében¹¹⁰.

Az ApCsel gyakorlatias leírásaiból sok részletet megtudunk a gyülekezet életéről és szolgálatairól. Arról, hogy a megtért és megkeresztelkedett keresztyének közösségének látható, külső keretei is vannak. Az első egyház életéről ilyen objektív visszajelzéseket kapunk a környezetük részéről: „félelem támadt minden lélekben” (2,43), „kedvelte őket az egész nép” (2,47), „de mások közül senki sem mert hozzájuk csatlakozni. A nép azonban magasztalta őket” (5,13). Az is életük valós megnyilvánulása, hogy ez a közösség vonzást gyakorolt a külvilág felé (2,47b; 5,14). Hasonlóan konkrét leírásokat kapunk a gyülekezet szolgálatairól is: elsősorban az apostoli igehirdetés, tanítás, istentiszteletek tartása, a gyógyítás, imádkozás, a diakónia (4,8kk; 4,24; 5,15k.; 6,1kk, stb.) szolgálata kerül előtérbe. Itt is fontosak, és a cselekmények valóságos megtörténtét jelzik a kívülállók visszajelzései (4,13kk; 17,32kk).

Az Újszövetség sohasem beszél általános vagy elvont formában az egyházzól. Az *ἐκκλησία*-nak van egyetemes jelentése, például az Efézusi és a Kolosséi levélben, ahol az egyház egészét jelenti, de a fogalom sokkal inkább vonatkozik a konkrét gyülekezetre, sőt még a gyülekezet tevékenységére, az istentiszteletre is¹¹¹.

Az apostoli levelekben, különösen Pál apostolnál látjuk, hogy mennyire gyakorlati, valóságos értelemben van szó az egyházzól az első keresztyénség felfogásában. A gyülekezetek megszólítása is tükrözi azt, hogy Isten vagy Jézus *ἐκκλησία*-ja van Korintusban, Thesszalonikában és más helyeken, ahol a levelek címzettjei élnek: „az Isten gyülekezetének, amely Korintusban van” (1Kor 1,2), az Úr Jézus Krisztusban hívó thesszalonikaiak gyülekezetének” (1Thessz 1,1). Ezek az újszövetségi iratok valóságos gyülekezetek és egyének tényleges, hétköznapi problémáiról szólnak, azokra nézve fogalmaznak meg valóságos teológiai megoldásokat. Így kerülnek Isten kijelentése fényébe az egyén hitbeli és életviteli kérdései, a családi élet dolgai vagy a szociális, illetve egyházszervezeti kérdések.

Boross Géza *Pál apostol gyakorlati teológiája* című könyvében¹¹² kifejti, hogy az apostol egész szolgálata mennyire gyakorlati célú. Leveleiben egyrészt a gyülekezet teológiai ér-

¹¹⁰ Vö.: az ApCsel 1,13k. „névsorolvasása”, a pontos számadatok a 2,41-ben 4,4-ben; Pál apostol missziói útjainak állomásai 13kk.

¹¹¹ Szűcs Ferenc, dr.: *Egyház és egyházak*, in: *Teológia a reménység örömeiben*, Tanulmányok dr. Szathmáry Sándor tiszteletére, Doktorok Kollégiuma Főtitkári Hivatala, Budapest, 1999, 264k.

¹¹² Boross Géza, dr.: *Pál apostol gyakorlati teológiája*, KGRE, Budapest, 1995.

tékelése történik meg, ez tulajdonképpen a gyülekezet létének, helyzetének, problémájának krisztológiai és pneumatológiai összefüggésbe állítását jelenti. Másrészt viszont a gyülekezet-kritika is helyet kap a levelekben, itt az apostoli intések és figyelmeztetések révén Pál a gyülekezet empirikus valóságát teológiai tényekkel konfrontálja. Harmadrészt Pál apostol a gyülekezeti életnek, a szolgálatok, karizmák rendjének szabályozására fordít gondot¹¹³. Különösen a korintusi gyülekezethez írt levelek mutatják a fentiek gazdag példatárát. Ezekhez hasonlóan sok konkrét részletet árulnak el az első gyülekezet mindennapi életéről a pásztori levelek, amelyekben a gyülekezeti szolgálat kritériumairól, végzésének módjairól tanít az apostol.

A gyülekezet életével és szolgálatával kapcsolatos kritikák mellett az egyházzal szülő képek és analógiák¹¹⁴ is a gyülekezetnek és az egyénnek Isten valóságába, országának szolgálatába történő integrációját hangsúlyozzák.

Pál apostol gyakorlati célú szolgálata mintát ad a gyakorlati teológia elé. Ezt Boross így fogalmazza meg: „...a gyülekezetet értékelni (azonosítani) kell, kritizálni kell, és inspirálni (szabályozni) kell. A gyakorlati teológia a gyülekezet életének normája, kritikája és terápiája és pedig Isten igéjének a világosságában.”¹¹⁵

A fentieket röviden összegezve kimondhatjuk, hogy a teljes Szentírás egyházzal szülő beszéde konkrét beszéd. A gyülekezetnek, az egyháznak e világi megjelenéséről és funkcióiról a tanú hitelességével és elkötelezettségével vall. Nem értékeli le az egyháznak az érzékek által felfogható valóságát, és nem is abszolutizálja azt, hanem belehelyezi az Istennek hit által elfogadható teljes valóságába.

Az egyház valóságát kutató gyakorlati teológia számára a Szentírás gyakorlatias egyházképe kettős indítást ad tehát: *hűség a kézzelfogható valóság ábrázolása terén és felelősség a hit látásának érvényre juttatásáért.*

1.4. Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének reformátori paradigmája

Amikor azt a kérdést vetjük fel, hogy milyen alapon végezheti a gyakorlati teológia az egyház valóságának vizsgálatát, akkor a Szentírás, annak valóságlátása, gyakorlati egyházképe bizonyul megfelelő alapnak. Ha viszont azt kérdezzük: van-e példa az egyház-, illetve teo-

¹¹³ Uo., 9kk.

¹¹⁴ Pl.: az egyház Isten szántóföldje, Isten épülete, Isten temploma, 1Kor 3,6kk; Krisztus teste, 1Kor 12,12kk.; vö.: Pásztor János, dr.: *A gyülekezetek élete és az egyházi szolgálat Pál leveleiben*, in: *Theológiai Szemle*, Új folyam XXI., 1978/9-10, 272-276.

¹¹⁵ Boross G.: *Pál apostol gyakorlati teológiája*, i.m., 13k.

lógia-történetben az ilyen biblikus, valóságos egyházlátásra, akkor válaszként a reformáció egyházról szóló tanítására kell mutatnunk. E dolgozat keretei nem engedik meg e téma részletes tárgyalását, ezért csak nagyvonalakban, speciális szempontunk szerint mutatunk rá a reformáció – ezen belül is Luther és Kálvin – egyháztanának és a református hitvallások egyházról alkotott képének gyakorlati vonatkozásaira.

1.4.1. *Luther Márton egyháztanának gyakorlati vonásai*

Luther Márton teológiájának központi témája az egyház kérdése. Luther nem írt önálló ekkleziológiát, de számtalan helyen beszél erről, sőt, ahogyan egy kutatója írja: „a wittenbergi reformátornak szinte nincs olyan írása, amelyben ne mondana valamit az egyházról”¹¹⁶. Különösen prédikációiban és vitairataiban szerepel sokat ez a kérdés. Már a reformáció kezdete előtt sokszor foglalkozott az egyház létének és szolgálatának értelmezésével, hiszen az akadémiai viták során meg kellett védenie sajátos álláspontját, később pedig egy kétfrontos harcban nyerte el végső formáját Luther egyházana. E kétfrontos harcot egyrészt a katolicizmus felfogása ellen vívta, mely az egyház intézményjellegét abszolutizálta, másrészt a rajongók ellen is küzdenie kellett, akik az egyházban pusztán láthatatlan, lelki közösséget láttak¹¹⁷.

Luther számára az egyház „Isten szent népe”, Isten tulajdona, s ezzel azt hangsúlyozza, hogy nem intézmény, hanem inkább közösség, azok közössége, akik hit által Istenhez és egymáshoz köttetnek. E kifejezés kettős igazságot hordoz: az egyház egyszerre elrejtett (láthatatlan) és látható közösség¹¹⁸. Az egyházképnek ez a biblikus megalapozása segítette a reformátornak abban, hogy ne elvont ideának, hanem valóságos közösségnek tartsa az egyházat. „E közösségben hit, reménység és szeretet uralkodik, tagjai mindenüket, amijük van, megosztják egymással, de mégsem az ilyen vagy ehhez hasonló jócselekedetek azok, amelyek az egyház valóságát bizonyítják, hanem a bűnök bocsánatáról szóló Evangélium, mert ez az egyház különleges kincse.”¹¹⁹

Az egyházat Isten Igéje hozza létre¹²⁰. A reformátornak ez az alaptétele számtalanszor megfogalmazódik leveleiben és írásmagyarázataiban. Egy helyen ezt írja: „Nem azért Isten igéje, mert azt az egyház hirdeti, hanem mert Isten igéje hirdettetik, azért van egyház. Nem az

¹¹⁶ Pósvay György, dr.: „A földön élő egész egyház”, Mit tanított Luther Márton az egyház egyetemességéről? Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1997, 20.

¹¹⁷ V.-M. Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m. 39; Fabiny Tibor: *Luther az elrejtett egyházról*, in: *Lelkipásztor, evangélikus lelkész szakfolyóirat*, 80. évfolyam, 2005/8-9, 307k.

¹¹⁸ V.-M. Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m., 40.

¹¹⁹ Pósvay: „A Földön élő egész egyház”, i.m. 25.

¹²⁰ „creatura Evangelii” ld.: Adam, A.: *Kirche*, in: Kurt Gallig, Hrsg.: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG), Tübingen, 1959. 3. Aufgabe, III. Band, 1308.

egyház teremti az ígét, hanem az egyház jön létre az ige által”¹²¹. Más helyen Augustinus híres mondását idézi: az egyházat Isten ígéje szüli, tartja, táplálja, erősíti¹²², és kifejti, hogy „Isten ígéje az, ami csodát művel, mindent rendbe hoz, mindent fenntart, mindent véghezvisz, minden ördögöt kiűz....., mi tudjuk, hogy az ige az első és főszentség”¹²³. Az evangélium „decorum ecclesiae”, az egyház dísz, méltósága, s mint ilyen, az úrvacsora és a keresztség mellett az egyház életének legfontosabb látható jele¹²⁴. Luther egyházlátásában Isten cselekvése az a konkrétum, ami legelső látható jele és meghatározója az egyház létének. Isten kezdeményez, s az ember erre válaszolhat. Isten adja az Ígét, benne ígétét, amelyre az ember hittel válaszol.

Az emberi válasz földi formában az egyház közösségében, közelebbről a gyülekezet valóságában jelenik meg. A fiatal Luther sokszor használta a „congregatio sanctorum” (szentek gyülekezete) kifejezést¹²⁵, s ennek kifejezetten földi és gyakorlati értelme van, hiszen a közösség valóságos létrejötté, a gyülekezet jelenik meg benne. Az egyház ugyanúgy jelentheti az egy bizonyos helyen élő keresztyéneket, mint az egyetemes keresztyénséget. A neves Luther-kutató, Paul Althaus figyelt fel arra, hogy Luther egyházfelfogásában az Apostoli Hitvallás „szentek közössége” tértől és időtől független fogalma sokszor konkrét, itt és most megvalósulást nyer. Althaus szerint Luther „a 'szentek közösségét' lehozta a mennyből a földre”¹²⁶.

Az egyház gyülekezetben történő megvalósulására ténylegesen nagy hangsúlyt tett a wittenbergi reformátor. Ennek fő oka a római katolikus egyház által túlhangsúlyozott intézményes egyházkép lehetett. Sokszor emlegetik, hogy Luther magát az „egyház” szót sem szerette, félrevezető, homályos kifejezésnek tartotta¹²⁷. Ez persze nem jelenti azt, hogy Luther tanításában egyfajta kongregacionalismus lépett volna az egyház egyetemessége helyére. Ez nemcsak teológiai írásaiból derül ki, hanem egyházkormányzói felfogásából is. Két kérdés volt számára fontos, amikor azt vizsgálta, hogy bizonyos gyülekezetek valóban a keresztyén anyaszentegyházhoz tartoznak-e. „Az egyik az volt, hogy egy közösségben a tiszta Evangéliumot hirdetik-e? Ha igenlő választ kapott erre, akkor a reformátor feltette a második kérdést,

¹²¹ Idézi: Pósvay: „A földön élő egész egyház”, i.m. 102.

¹²² „Ecclesia verbo Dei generatur, alitur, nutritur, roboratur”

¹²³ Luther Márton: *A zsinatokról és az egyházról*, in: Keresztyén Igazság, Új folyam, 13. szám, 5k.

¹²⁴ Pósvay: „A földön élő egész egyház”, i.m., 102.

¹²⁵ Később inkább a „communio sanctorum” (szentek közössége) kifejezés volt gyakoribb Luthernél, vö.: Pósvay: „A földön élő egész egyház”, i.m., 21k.

¹²⁶ Ld.: M Eugene Osterhaven: *Az egyház hite*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995, 145.

¹²⁷ Emil Brunner: *The Misunderstanding of the Church*, The Westminster Press, Philadelphia, 1953, 15; vö.: Kjell Blücker: i.m., 96, M. E. Osterhaven: *Az egyház hite*, i.m., 144.

ami arra vonatkozott, hogy az említett közösség az egyetemes egyházhoz tartozónak vallja-e magát, vagy sem?”¹²⁸

Az egyetemes egyházban és ezen belül a konkrét gyülekezetben „kettős communio” jön létre Krisztussal és az ő szentjeivel¹²⁹. Ennek megélésében fontos szerepet játszik az istentisztelet, amely konkrét időben és helyen valósul meg. Luther számára az istentiszteletben is az Ige áll központi helyen. Még az éneklés és imádság is az Ige szolgálatának megvalósulásaként nyerik el értelmüket¹³⁰. Amikor a „notae ecclesiae”, az egyház jelei kérdését tárgyalja, úgy beszél ezekről, mint az evangélium megnyilvánulásairól, amelyek „utalnak arra, hogy az igehirdetés a gyülekezet életében milyen következményekkel jár.”¹³¹ Az Ige valóban cselekvésre indít, és ennek első területe a hívek közössége, az egymás iránti szeretet, ennek három vonatkozását tárja fel Luthernél Althaus¹³²: az első a földi kincsek és a fizikai szolgálat áldozata, a második a tanítás, vigasztalás és közbenjárás munkája, a harmadik pedig a felebarát gyengeségének hordozása. Íme, az Ige megvalósulása a szeretetszolgálatot végző gyülekezetben! S ennek hatósugara túlér a gyülekezet határain is.

Luther tanításának gyakorlati vonatkozása az is, hogy gyakran beszél az egyházzal úgy, mint változásban lévő közösségről. A kutatók kimutatják, hogy a reformátornál „az egyház sohasem statikus intézmény, hanem mindig a változás folyamatában van, 'úton van' (ecclesia in via). Amint az ige is esemény, úgy az egyház is történés”¹³³. Ehhez hasonló kép a harcoló egyházé (ecclesia militans). Az úton lévő és a harcoló egyháznak a változás, a folyamatos reformáció állandó igényével kell szembesülnie: „ecclesia semper reformari debet”, ahogyan ezt a reformáció mindkét ága hangsúlyozta¹³⁴. A változás, az újulás szükségét Luther sokszor megtapasztalta. Mint egyházlátogató, az egyházi élet és a hitismeretek terén nagyon sok nyomorúságot látott, bevallotta ezért is írt kátékat¹³⁵, hogy segítsen a gyülekezeteknek az alapok elsajátításában

¹²⁸ Pósvay: „A földön élő egész egyház”, i.m., 106.

¹²⁹ E kérdés feldolgozását ld.: Vajta Vilmos: *Die Kirche als geistlich-sakramentale communio mit Christus und seinen Heiligen bei Luther*, in.: Luther Jahrbuch, Göttingen, 1984, 10-62.

¹³⁰ Christian Möller: *A lutheri spiritualitás*, in: Lelkipásztor, evangélikus lelkészi szakfolyóirat, 80. évfolyam, 2005/8-9, 291kk.

¹³¹ Az egyház jeleit egy 1541-ben készült iratában így sorolja fel Luther: keresztség, oltári szentség, kulcsok hatalma, az egyházi szolgálat és Isten ígéje, Apostoli Hitvallás, az Úr imája, a polgári felsőbbtség tisztelete, a házasság megbecsülése, a gonoszok miatti szenvedés eltűrése, az ő intésük, az értük való könyörgés, böjtölés, a szegényekkel való törődés. Ld.: Pósvay: „A földön élő egész egyház”, i.m. 24., 30.

¹³² Ld.: M. E. Osterhaven: *Az egyház hite*, i.m., 146.

¹³³ Ifj. Fabiny Tibor: *Luther az egyházzal*, in: Theológiai Szemle, Új folyam XLIII, 2000/4, 228.

¹³⁴ Vö.: Kocsis Elemér, dr.: *Luther öröksége a kálvinizmusban*, in: A te igéd igazság, Debrecen, 1996, 192k.

¹³⁵ Luther Márton, dr. *Kiskátéja*, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1996. Hatodik kiadás, 4.

Luther azt vallotta, hogy az igazi teológia tettekben és gyakorlatokban mutatkozik meg¹³⁶. S valóban, egyháztanának gyakorlati vonásait keresve nem felejtkezhetünk el felbecsülhetetlen értékű gyakorlati teológiai munkásságáról. Sokrétű egyházépítő szolgálatot végzett bibliafordításával, igemagyarázataival, postilláival és énekírói tevékenységével.

S külön ki kell emelnünk a már említett kátéírást, amelyben a hit alapkérdései között világos és megjegyezhető tanítást ad az egyházzal is. Az 1529-ben kiadott két kátéja idevonatkozó részét hadd idézzük. A *Nagykátéban* a harmadik hitágazat magyarázatában ezt írja: „Hiszem, hogy él a földön egy szent nép és gyülekezet: csupa szent, egy fő, Krisztus alatt, a Szentlélek hívta egybe, egy a hite, a szándéka, a gondolkodása, sokféle adománya van, de egységes a szeretetben, nincs benne szakadás és elkülönülés. Én is egyik része és tagja vagyok, minden javainak élvezője és részes társa. A Szentlélek vitt oda, és illesztett testébe úgy, hogy meghallgattam és hallgatom Isten igéjét, mert így kezdünk bejutni. Azelőtt ugyanis egészen az ördögé voltunk, sem Istenről, sem Krisztusról nem tudtunk semmit.”¹³⁷ A *Kiskáté* ugyanerre vonatkozó magyarázatában pedig ezt olvassuk: „A Szentlélek úgy szentel meg, hogy Krisztushitét ébreszt bennünk és beállít a hívők közösségébe: az egyházba, amely viszont nem a tökéletesek, hanem a naponkénti bűnbocsánatból élők gyülekezete. A Szentlélek akkor végzi be megszentelő munkáját, amikor majd megeleveníti az örök életre: Krisztus Urunk örök igazságban, ártatlanságban és boldogságban való szolgálatára.”¹³⁸

Ha a lutheri életműben nem szólna semmi az egyház valóságáról, csak e két káté szövege, akkor is bizonyosak lehetnénk afelől, hogy a wittenbergi reformátor egyházzal vallott felfogása lenyűgözően lényeglátó és valóságos. A reformátor egyház iránti szeretete fogalmazódik meg itt is.

Találónan összegez Althaus: „A szeretetnek, mint a közösségi élet vérének erős hangsúlyozása Luthert az egyházhoz kötötte annak minden gyengesége és bűne ellenére is, és így semmiképpen sem határolta volna el magát az egyháztól, hanem egész életében küzdött annak megtisztításáért és egységéért.”¹³⁹

1.4.2. Kálvin János gyülekezeteológiája

¹³⁶ vö.: Boross G.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 26.

¹³⁷ *Luther Márton négy hitvallása*, ford.: D. Dr. Pröhle Károly, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983, 202.

¹³⁸ Luther Márton, dr. *Kiskátéja*, 26.

¹³⁹ A gondolatot idézi: M. E. Osterhaven: *Az egyház hite*, i.m., 146.

Kálvin János egyházról szóló tanítása vizsgálatát ugyanazzal a kijelentéssel kell kezdenünk, mint Lutherét. „Kálvin egész életművének a középpontjában az egyház állt”¹⁴⁰. Nem véletlenül nevezik őt nemcsak a Szentlélek teológusának, hanem az egyház teológusának is¹⁴¹. Ő sem írt különálló ekkleziológiát, de igemagyarázatainak hosszú sorában, leveleiben, más irataiban, tehát egész életművében folyamatosan tanított és bizonyosságot tett az egyházról. Alkotásai közül kiemelkedik élete főműve, *A keresztyén vallás rendszere*, az *Institutio Religionis Christianae*, elsősorban az 1559-es kiadása, ennek is különösen a IV. könyve, amely összefoglalja az egyházról szóló tanítását.

A reformáció irodalmának kutatói sokat foglalkoztak Luther és Kálvin teológiája egyezéseivel és különbözőségeivel, és ezen belül egyházképük egyező és eltérő vonásaival¹⁴². Ezekre nincs módunk kitérni, egyetlen olyan vonást emelünk ki, ami Kálvin egyháztanának karakterisztikus vonása – bár Luthernél is megjelent már –, ez pedig Kálvin gyülekezetközpon­tú egyházlátása¹⁴³. Amit Békési Andor a reformáció egészére mond, miszerint „a reformáció az egyház lényegét a gyülekezetben, mint *communio sanctorum*ban ragadta meg”¹⁴⁴, az Kálvinra különösképpen is áll. Kálvin egész teológiája gyakorlati jellegű és gyülekezetszerű, úgyhogy méltán adta a neves katolikus Kálvin-kutató, Gánóczy Sándor Kálvin teológiájának ezt a nevet: gyülekezetteológia¹⁴⁵.

Hogy erre Kálvinnál – Luther tanításával szemben – nagyobb hangsúly esik, annak több oka is lehet, például hitbeli neveltetésük, helyzetük geopolitikai különbségei¹⁴⁶, de azt is látnunk kell, hogy ez a gyülekezetközpon­túság Kálvinnál sem szorítja háttérbe az egyháznak Luther által annyira hangsúlyozott egyetemességét. A kettő egyszerre és egymás mellett jelenik meg, ahogyan ezt az *Institutio* 1539-es kiadásában olvassuk: „az egyetemes (univerzális) egyház az a minden népből egybegyűlt sereg, amely egy-egy helyen él, szétszórva, de megegyezik Isten tanításának egyetlen igazságában, és ugyanannak a vallásnak a köteléke tartja össze. Az egyes egyházak, amelyek az emberi élet követelményeinek megfelelően oszlanak meg vá-

¹⁴⁰ Willem van't Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2003, 102.

¹⁴¹ Békési Andor, dr.: *Kálvin a Szentlélek teológusa*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985, 34.

¹⁴² Kimutatják Luther tanításának hatásait Kálvinnál, beszélnek hasonlóságairól a krisztológia, az Ige centralitása, az ekkleziológiai „reformátori közép” kérdésében, kimutatják külön hangsúlyait a megigazulás és megszentelődés, valamint az egyházszervezet koncepciójában, stb. Ld.: Békési A.: *Kálvin a Szentlélek teológusa*, 12., 41; W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m., 115, 120; Gánóczy Sándor: *Kálvin gyülekezetteológiája*, in.: *Confessio*, 3. évfolyam, 1979/3, 28; Véghegyi Antal: *Kálvin Institutioja és Luther Kis Kátéja*, in.: *Theológiai Szemle*, Új folyam XXX, 1987/4, 215-221; Kocsis E.: *Luther öröksége a kálvinizmusban*, i.m., 185kk.

¹⁴³ Kálvin egyházról vallott felfogására, így annak gyülekezetközpon­túságára is a strasbourgi reformátor, M. Bucer nézetei gyakoroltak közvetlen hatást. Vö.: W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m. 54.

¹⁴⁴ Békési Andor, dr.: *A Szentlélekről szóló tanítás*, MRE Zsinatának Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1980, 44.

¹⁴⁵ Gánóczy S.: *Kálvin gyülekezetteológiája*, i.m., 23kk.; vö.: Boross Géza, dr.: *Kálvin János gyakorlati teológiája*, KGRE, Budapest, 1998, 12k.

¹⁴⁶ Ld.: Gánóczy S.: *Kálvin gyülekezetteológiája*, i.m., 24; Kocsis E.: *Luther öröksége a kálvinizmusban*, i.m., 194.

rosonként és országokként, úgy foglalódnak egybe benne, hogy mindegyik jogosan hordozza az egyház nevét és tekintélyét.”¹⁴⁷. Az egyetemesnek és az egyedinek ez a természetes együtt-látása adja Kálvin egyházzal szóló tanításának gyakorlati jellegét. Ugyanez a szemlélet való-sul meg akkor is, amikor a láthatatlan és a látható egyházzal beszél.¹⁴⁸

Kálvin egyházzal szóló tanításának – ahogy egész teológiájának – a Szentírásban vannak a legfontosabb és legmélyebb gyökerei. Ez elsősorban nem konkrét igei citátumokat jelent, hanem azt a tényt, hogy Kálvin Lutherhez hasonlóan vallja: az egyházat az Ige hozza létre és tartja fenn, s ehhez ő még egy pneumatológiai többletet is ad, miszerint az egyház nemcsak az Ige műve (*creatura verbi*), hanem a Szentlélek műve is (*creatura Spiritus Sancti*)¹⁴⁹. Kálvin számára ebből az következik, hogy nemcsak az egyház létének, hanem az egyházzal való be-szédnek is feltétele, alapja a Szentírás a Lélek munkája által. Nem véletlen az, hogy az egyház létének értelmét és titkát éppen igehirdetéseiben, kommentárjaiban fejt ki sok helyen¹⁵⁰, de maga az *Institutio* is egy hatalmas bibliamagyarázat, hiszen minden gondolata vagy igei hely(ek)ből indul ki vagy oda érkezik. Ez a biblikus megalapozottság biztosítja az egyházzal igaz voltát is, de gyakorlati jellegét is. A biblikusság nem azt jelenti Kálvinnál, hogy restau-rálni vagy idealizálni akarná a Biblia egyházképét, ezen belül is az első keresztyének életét. Nem azonosságot, hanem analógiát és normát keres a Szentírásban az egyház számára¹⁵¹.

Az egyházzal kapcsolatosan alkalmazott képek is biblikusak és ezzel együtt az egyház valóságáról szólnak. Kálvin szerette – a Luther által is használt – *corpus Christi mysticum* ki-fejezést, amelyben a hangsúly a valóságos, organikus közösségre kerül, amely a Fő és a test között, valamint a tagok között valósul meg. Ezt a képet a Krisztus királysága hitvallás egé-szíti ki, amely a közösség dinamikus jellegét hangsúlyozza¹⁵². Kálvin beszél az egyház intéz-ményjellegéről, de arról is, hogy az egyház „esemény”, „az egyházban nem annak van döntő szerepe, ami leltározható, hanem annak, ami naponta történik benne a Szentlélek által”¹⁵³. Emellett több helyen beszél az egyházzal mint a kiválasztottak seregéről, de mint anyáról és

¹⁴⁷ Gánóczy: *Kálvin gyülekezeteológiája*, i.m., 26k.; vö.: az *Institutio* 1559-es kiadásában a II. kötet, 306. olda-lán található meg ez a gondolat.

¹⁴⁸ W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m., 124.

¹⁴⁹ „ige nélkül nincs egyház” – vö. Gánóczy S.: *Kálvin gyülekezeteológiája*, i.m. 28; „az egyház a Szentlélek működésének gyümölcse, helye és eszköze” – vö.: Békési Andor, dr.: *Szentlélek – Ige – Egyház*, in: Református Egyház, XIII. évfolyam, 1961/18-19, 267. ; vö. még: Békési: *Kálvin a Szentlélek teológusa*, i.m., 37.

¹⁵⁰ Pl.: ApCsel 2,42kk., in: Kálvin János: *Magyarázatok az Apostolok Cselekedeteihez* I, Szabó András ford. é.n., 69kk.; 1Tim 3,14kk., in: Kálvin János: *Magyarázatok Pál apostolnak Timótheushoz írt leveleihez*, Szabó András ford., é.n., 50kk.

¹⁵¹ Szűcs F.: *Egyház és egyházak*, i.m., 264.

¹⁵² Id.: W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m., 36., Békési A.: *Kálvin a Szentlélek teológusa*, i.m., 39k.; a Krisztussal való közösség Kálvinnál eszkatológikus értelmet is kap, ld.: Kálvin: *Institutio*, i.m., IV. könyv 1. fe-jezet 3., 298.

¹⁵³ Békési A.: *Kálvin, a Szentlélek teológusa*, i.m., 37.

mint iskoláról, sőt mint dajkáról is¹⁵⁴. Ezek a képek is az egyház valóságának sokoldalú megközelítését és megértését segítik elő.

Az egyház gyakorlati teológiai szemléletének reformátori paradigmáját vizsgálva a legfontosabb forrás az *Institutio* IV. könyve, ezzel a címmel: „Azokról a külső gyámolító eszközökről, melyekkel Isten minket Krisztus társaságába hív és abban megtart”¹⁵⁵. Az itt kifejtett tanítás úgy szól az egyház misztériumáról és lényegéről, hogy közben „a látható és megismerésünk alá eső egyházzal”¹⁵⁶ is ad biblikus, rendszerezett és gyakorlati képet. A IV. könyv 1. fejezete azzal kezdődik, hogy emberi gyarlóságaink miatt „olyan külső segítőeszközökre szorulunk, melyek a hitet bennünk felkeltik, növelik, s célja felé való haladásában segítik, ilyeneket is rendelt az Isten, hogy a mi gyengeségünket támogassa; és hogy eredményes legyen az evangélium hirdetése, ezt a kincset az egyház gondjaira bízta.”¹⁵⁷ Ennek az Istentől adott külső eszköznek a leírását végzi el a továbbiakban úgy, hogy szól az egyházzal, annak kormányzásáról, rendjeiről, hatalmáról, a szentségekről és végül az állami rendről is. A református gyakorlati teológiai egyházszemlélet kiváló paradigmája ez a tanítás, amelyben az elvek és a gyakorlat, a lelki és a külső valóság szinopszisa jelenik meg.

Amikor az egyház alapvető tulajdonságairól beszél, újra és újra visszatér arra, hogy a hitvallási tétel miképpen érvényes a látható egyházra is. Így például az egyház egyetemes voltáról így tanít: „azért neveztetik az egyház katholikusnak, vagyis közönségesnek, mivel nem oszthatnók azt két vagy három felé, anélkül, hogy Krisztust részekre ne szaggatnók”, néhány sorral lejjebb pedig így folytatja: „A hitvallásnak ez a része azonban némileg a külső egyházra is vonatkozik...”¹⁵⁸ A „szentek egyessége” hitvallási kifejezés magyarázatánál fordítva jár el, először szól arról, hogy e közösség miként valósul meg a látható, jelenleg élő egyházban, majd utána arról, hogy mit jelent ez a láthatatlan, örök egyház vonatkozásában¹⁵⁹. Az egyház szent volta kérdésében azt fejt ki, hogy ez a szentség nem jelenti a tökéletességet, „így azért szent az egyház, mert naponként előre halad, míg tökéletessé nem lesz; mindennap tökéletesedik, míg el nem jut a szentség céljához”¹⁶⁰.

¹⁵⁴ Kálvin: *Institutio*, i.m., II. kötet, 295., 299; ld. még: Békési Andor, dr.: *A pedagógus Kálvin*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987, 112kk.; Wilhelm Niesel: *Kálvin teológiája*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998. 144kk.

¹⁵⁵ Kálvin: *Institutio*, i.m., II. kötet, 293kk.

¹⁵⁶ ua., 304.; vö: Ravasz L.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 11. „az *Institutio*... gyakorlati célt szolgál”; W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m., 100., 101.: „Isten egyháza hasznára” szánt „építő” könyv.

¹⁵⁷ Kálvin: *Institutio*, i.m., II. kötet, 295.

¹⁵⁸ Uo., 297.

¹⁵⁹ Uo., 297kk.

¹⁶⁰ Uo., 314.; a „naponta”, „mindennap” kifejezések, sokszor előfordulnak és hangsúlyosak Kálvinnál, vö: Békési A: *Kálvin a Szentlélek teológusa*, i.m., 43.

Az egyház ismertetőjegyeit is mint a látható egyház életmegnyilvánulásait és funkcióit tárja elénk: „Innét ered azért és tűnik fel szemeink előtt az egyház látható formája. Mert ha azt látjuk, hogy valahol Isten igéjét őszintén hirdetik és hallgatják, ahol a szentségeket Krisztus rendelése szerint szolgáltatják ki, ott minden kétséget kizárólag megvan Istennek valamiféle egyháza”¹⁶¹. Éppen az ismertetőjegyekről szóló tanításból derül ki, hogy Kálvin mennyire fontosnak tartja az egyház látható jellegét, hiszen arról szól, hogy a prédikációban valóságosan Krisztus szava szólal meg, a sákramentumokban pedig „a látható elemek: a víz, a kenyér és a bor azt eredményezik, hogy az egyház a dologi világban is érzékelhetővé és úgyszólván elkerülhetlenné válik.”¹⁶²

Az egyház valóságáról szóló tanítás nem függelékként van jelen Kálvin teológiájában. Jó példa erre az, hogy a kálvini életmű egyik legfontosabb témájában, a megszentelődésről szóló tanításban is megtaláljuk az erre történő utalásokat. Békési Andor felhívja a figyelmet arra, hogy a megszentelődés tanának kifejtésében bizonyos tagolódás érzékelhető. A Szentlélek az egyéni élet valóságában végzi a megszentelés munkáját. A megszentelődés a hívő ember életében folyamatos történés: az óember megöklése és az új élet valóságának megmutatkozása. A következő szint az, amikor Kálvin a kollektív megszentelődésről beszél, és itt az egyház kerül előtérbe, mint a megszentelődés helye és eszköze. S ebből következik a harmadik szint, amikor arról tanít, hogy az egyház kötelékében a Szentlélek nemcsak befelé, hanem kifelé is végzi megszentelő munkáját, „a keresztyén ember életének szolgálatban megszentelt életnek kell lennie”¹⁶³. A szolgálatra különösen is nagy hangsúlyt tesz a reformátor, ez is erősíti egyházképének gyakorlati vonásait. Akár úgy tekint az egyházra, mint a Krisztus-test organikus közösségére, akár úgy, mint a megszentelődést szolgáló intézményre, mindkét tanításból egy harmadik következik. „Van ugyanis Kálvin egyházlátásának egy harmadik, kevésbé ismert és hangsúlyozott szemlélete is, az, amelyikben az egyház előző két mozzanata egyformán megtalálja a maga szerepét. Ez: a szolgálat (ministerium). Mégpedig nemcsak a gyülekezet kötelékében élő testvér, hanem általában a másik ember, minden ember szolgálata.”¹⁶⁴

Kálvin szerint három indoka van annak, hogy Isten miért embereket használ fel eszközül az ő szolgálatában¹⁶⁵: először is irántunk való megbecsülését mutatja ki ezzel, másodszor alá-

¹⁶¹ Kálvin: *Institutio*, i.m., II. kötet, 306.

¹⁶² W. Niesel: *Kálvin teológiája*, i.m., 152.

¹⁶³ Békési Andor, dr.: *Keresztyénség a mindennapi gyakorlatban*, in: Református Egyház, XVI. évfolyam, 1964/4. 85-87.

¹⁶⁴ Békési A.: *Szentlélek – Ige – Egyház*, i.m., 268.; vö.: Békési Andor, dr.: *De ministerio*, in: Református Egyház, XV. évfolyam, 1963/8. 173-175.

¹⁶⁵ Kálvin: *Institutio*, i.m. IV. könyv, III. fejezet, Az egyház tanítóiról és szolgáiról, ezek választásáról és tisztéről, II. kötet, 337.

zatra tanít, hogy el tudjuk fogadni, ha „egy porból támadt kis emberke szól hozzánk Isten nevében”, és harmadszor a kölcsönös szeretet ápolása céljából.

Kálvin jó szolgának, Isten jó eszközének bizonyult teológiájával, igehirdetésével, lelkipendozásával, egyházvezetői és -szervezői munkájával¹⁶⁶, s mindazzal az örökséggel, amit elvben és gyakorlatban ránk hagyományozott. Késői kritikus követőjének, Karl Barthnak a méltató szavait hadd idézzük: „Kálvin nemcsak teológus volt. Teológus volt annak a hitnek szükségszerű kifejtése közben, amire őt Isten személyesen ébresztette. De teológus volt ő mindenekelőtt és döntő módon az egyházi szolgálat iránti felelősségének és az egyháznak adatott Polis (Genf városa) iránti felelősségének gyakorlása közben.”¹⁶⁷

A fentiek alapján kijelenthetjük tehát, hogy a reformáció két fő alakjának az egyházzal szóló tanítása ösztönzi a mindenkori teológiát, hogy az egyház valóságára néző tudomány legyen. A gyakorlati teológiának pedig – s benne az ekkleziasztikának – megkerülhetetlen mintát, paradigmát kínál és több ponton konkrét segítséget ad a gyakorlati egyházszemlélet kialakítására. Ezeket sorba is szedjük:

- a./ A reformátori egyháztan biblikus alapú, benne és általa a bibliai egyház valósága jelen idejűvé és normává lesz a jelenlegi egyház számára. A Szentírás a folyamatos reformáció igényével szembesíti az egyházat.
- b./ A reformátori egyháztan az egyház valóságát sokoldalúan közelíti meg, nem sematizál és nem idealizál, a valóság komplexitását érvényesíti. Úgy tekint az egyházra, mint Isten népére, tulajdonára, amelyet Isten kegyelme tart meg, Igéje és Szentlelke formál, de emellett úgy is láttatja Isten népét, mint állandó mozgásban és változásban lévő közösséget, melynek szolgálata van ezen a világon.
- c./ A reformátori egyháztan megvalósítja az elvek és a tapasztalat, az egyetemesség és az egyediség, a láthatatlan és a látható szinopszist.

1.4.3. A református hitvallások gyakorlati egyházképe

A reformációnak az egyház kérdéséről szóló hatalmas irodalmára – a két kiemelkedő reformátor munkásságán túl is – általánosan jellemző az egyház valóságos szemlélete. Az a

¹⁶⁶ Az egyházfegyelem kérdéséről, a rendről, egyházi rendtartásról, az egyházkormányzói tisztségekről szóló tanítás integráns része Kálvin egyháztanának, vö.: W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m. 47, 66k; M. E. Osterhaven: *Az egyház hite*, i.m., 200kk.; Gánóczy S.: *Kálvin gyülekezeteológiája*, i.m., 25k.; Gálffy Zoltán, dr.: *Kálvin Ordonnances-i és a theokrácia*, in: Theológiai Szemle, Új folyam XXXVI., 1994/5. 274-279.

¹⁶⁷ Barth Károly: *Kálvin, a teológus*, in: Református Egyház, XI. évfolyam, 1959/24, 524.

küzdelem, amelyet Luther és Kálvin folytatott a római katolicizmus ekkleziológiai objektívizmusa és a rajongók szubjektívizmusa ellen az egyház igazi és valóságos képéért, az a küzdelem folyt Zwingli, Melanchton vagy Bucer ígehirdetéseiben és tanításaiban is¹⁶⁸. Ezekre a tanításokra itt külön nem térünk ki, célszerűbbnek tűnik az, hogy a reformáció hitvallásainak, közülük is a Heidelbergi Káténak és a II. Helvét Hitvallásnak gyakorlati egyházképét röviden felvázoljuk. Ezek a hitvallások híven tükrözik a reformáció neves és névtelen alakjainak az egyházzal szembeni biblikus és gyakorlatias tanítását. S ezek a hitvallások évszázadokon át alakították és ma is kell, hogy formálják egyházszemléletünket.

Az 1563-ban megjelent *Heidelbergi Káté* személyes hangú hitvallás. Victor János szerint egyfajta „üdvös egyoldalúság” jellemző rá: „inkább a személyes hitet érdeklő kérdésekkel foglalkozik, mint a hívők közösségi életébe vágó kérdésekkel”¹⁶⁹. Nem foglalkozik az egyház felépítésével, rendtartásával, hanem sokkal inkább a bűn, szabadítás, hálaadás bibliai összefüggésével, amelynek bibliai alapját a Zsolt 50,15-ben vagy a Róm 7,24-25-ben találhatjuk meg. Ez a személyes hitéletre való koncentráció nem jelenti az egyház kérdésének elhanyagolását. „Megvan a Káténak a határozott tanítása arról a titokzatos és mégis nagyon valóságos egységről, amelyben minden egyéni hívő együvé tartozik: az anyaszentegyházról”¹⁷⁰.

Az egyház valósága több helyen is feltűnik, de a Káté konkrétan az Apostoli Hitvallás harmadik cikkelyéhez fűzött hitvallási kérdés-feleletekben, ezek között is a már általunk is idézett 54. és az 55. kérdés-feleletben tanít az egyházzal szemben. Ez a tanítás a hit egyházát tárja elénk csodálatos tömörséggel és a teljesség igényével. Hogy ez a kép milyen sokoldalú és valóságos, arra Fekete Károly így hívja fel a figyelmet: „Négy dolog jelenik itt meg: az egyház eredete, az egyház létmódja, rendeltetése, megjelenése. Eredete örökkévaló, kezdettől a végidőig tart, és ez a Krisztushoz kötöttség ideje. Mindig volt és van Istennek egyháza. Az egyház létmódja a gyülekezet. Ez a közösség megtapasztalásának a helye. Rendeltetése: Krisztus-közösség, Pál apostol Krisztussal való titokzatos egységnek nevezte. Így részesedik Krisztusban és jóteteményeiben, irányításában, országa szolgálatára. Így kapja meg értelmét a kiválasztottak serege. Megjelenése: az istentisztelet, ahol az előző három vonás kiábrázolódik.”¹⁷¹

A Heidelbergi Kátében az egyház mint az egyén hitének tárgya, és a hit megélésének helye játszik szerepet. A hívő itt élhet az Igével, a sákramentumokkal, ide szorgalmasan el kell járnia (103. kérdés-felelet), mert így tehet eleget Isten akaratának.

¹⁶⁸ Ld. pl.: Colijn, Jos: *Egyetemes egyháztörténet*, i.m., 153kk, 160.; W. Spijker: *Kálvin élete és teológiája*, i.m.53k.

¹⁶⁹ Victor János, dr.: *Néhány szó a Heidelbergi Káté méltatásához*, in: *Hitvallásaink*, i.m., 28.

¹⁷⁰ Uo. 26.

¹⁷¹ Fekete Károly, ifj., dr.: *A hitvallási iratokra jellemző funkciók megjelenése a Heidelbergi Kátében*, in: Fekete Károly, dr. - Hanula Gergely, szerk.: *Gondolkodó és cselekvő hit*, DRHE, Debrecen, 2004, 133.

A másik református hitvallásban, az 1566-ban kiadott *II. Helvét Hitvallásban* még nagyobb teret kap az egyház valóságának leírása. Egyházképének egyik legfontosabb vonását Nagy Barna a katolicitásban, az egyház egyetemessége felmutatásában látja, hiszen ez a Hitvallás „az egész egyház létét egyetemlegesen és döntően érdeklő igazságokat ad elő, tart magasra.”¹⁷² Az egyetemesség nem elvonatkoztatást jelent, ellenkezőleg, „Krisztus egyetemes egyháza konkrét helyi, tartományi, országos egyházakban, gyülekezetekben él, amelyek minőségileg az egész egyházat, a Krisztus testét jelenítik meg és képviselik. Az egyház katolicitásához hozzátartozik, hogy nincs helyhez és időhöz kötve; de mint ezen a földön élő egyház, mindig konkrét helyeken és meghatározott történelmi helyzetekben jelenik meg, él és gyakorolja funkcióit”¹⁷³.

Ez az élő, funkcióit végző valóságos egyház áll előttünk a Hitvallás fejezeteiben. A XVII. fejezet úgy tárgyalja az egyetemes egyház, a hit-tárgya egyház kérdését, hogy beszél annak különféle megjelenési formáiról, beszél a rész-egyházakról is, és a Krisztus-test organikus egységéről, amelynek életében még a viták és viszálykodások is valamiképpen Isten eszközévé lehetnek. Itt szól az igaz egyház ismertető jegyeiről, és az azokkal való helyes életről. Arról is szólnia kell, mert a valóság ezt diktálja, hogy „az egyház némelykor kihaltnak látszik”, s hogy vannak tagjai között képmutatók is. A XVIII. fejezet az egyházi tisztségekről, az egyház szolgálóiról és feladataikról ad biblikus alapvetést, hitvallásos, gyakorlati tanítást, és itt tér ki az egyházfegyelem kérdésére is. Átüt a tételeken a tapasztalat, a mindennapok valósága, hogy vannak bölcs és zsarnokoskodó vezetők, vannak jó és rossz szolgálók, s hogy a munkásnak bérre is szüksége van. A sákramentumokról szóló tanítások (XIX-XXI. fejezet) háttérben is ott találjuk az egyház mindennapjainak kérdéseit, de a XXII. fejezettől kezdve újra előtérbe kerülnek ezek a kérdések, amikor az egyházi összejövetelekről, az istentisztelet tartás formáiról, helyéről, idejéről, az ünneplés rendjéről, és a szolgálatok sokféleségéről (hitoktatás, beteglátogatás, temetés, stb.), az anyagi gazdálkodásról és társadalmi kérdésekről kapunk sokoldalú, gyakorlatias tanítást.

A gyakorlati teológiának ma is közvetlen forrásként kell tekintenie ezekre a hitvallási fejezetekre, hiszen az elvi alapok tisztázásában és a gyakorlati kérdések sokoldalú megközelítésében sok tanulnivalónk van a *II. Helvét Hitvallástól*.

1.5. Az első rész összefoglalása

¹⁷² Nagy Barna, dr: *Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz*, in: *Hitvallásaink*, i.m. 88.

¹⁷³ Uo. 90.

Ebben a részben az ekkléziasztika művelésének alapjait kerestük. Kiindulópontunk az volt, hogy egy különálló egyházi tudományág megalkotását maga az egész tudományszak, a gyakorlati teológia egyházközpontúsága tette szükségsszerűvé. Az ekkléziasztika művelésének alapjait tehát maga a gyakorlati teológia szolgáltatja. Ezért azt kellett megvizsgálnunk először, hogy miként viszonyul a gyakorlati teológia az egyház kérdéséhez.

Rámutattunk arra, hogy a teológia tudományán belül a gyakorlati teológia az a tudományszak, amely kutatása területét és célját tekintve méltán nevezheti önmagát az egyház tudományának. Az egész teológiának az egyházra néző tudománynak kell lennie, de ezen belül a gyakorlati teológiának, amely az egyház életének és szolgálatának tudománya, speciális helyzete van.

Ezt támasztja alá az a teológiatörténeti folyamat, amelynek konkrét kezdeteit Schleiermachernél láthatjuk, aki a gyakorlati teológia művelői számára megkerülhetetlenné tette az egyház kérdésének vizsgálatát. Az elmúlt kétszáz évben a papi tevékenységekre összpontosító praktikus teológiában egyre inkább polgárjogot nyert az egyházközpontú gondolkodás. A papi aspektus bekerült az egyház kontextusába. Az utóbbi évtizedekben módosult ugyan a tudományszak érdeklődési köre, erőteljes nyitás történt a társadalmi kérdések irányába, ez viszont nem jelenti az egyház kérdésének háttérbe szorítását. Inkább arról van szó, hogy az egyházi aspektus bekerült a társadalom kontextusába.

Megállapítottuk azt is, hogy a gyakorlati teológia, mint az egyház tudománya, sajátos egyházzsemléletet alakított ki. Ez az egyházzsemlélet nem esszenciális, hanem egzisztenciális és funkcionális irányultságú, tehát az egyháznak nem a lényegével, eredetével, misztériumával foglalkozik, hanem életének és szolgálatának kérdéseit kutatja. Kiemelkedő vonása a realiztikus jelleg. A gyakorlati teológia az egyházzsemlélet a maga valóságában, tényszerűen, valós összefüggéseket feltárva beszél. A realiztikus jelleget két szempont egészíti ki, az aktualitás és a kontextualitás szempontja, a gyakorlati teológia tehát az egyházat a jelen állapotában és környezetébe helyezve vizsgálja.

Leszögeztük, hogy az egyház valóságának kutatásához a valóság fogalmának tisztázására van szükség. Ez úgy történhet, hogy megvizsgáljuk, milyen értelemben jelenik meg a valóság a Szentírásban. Mi a szerepe a bibliai leírásokban, ezen belül az egyházzsemlélet tanításban? Utaltunk néhány teológiatörténeti példára – a történetkritikai módszerre és az egzisztencialista szemléletre –, ahol a Szentírástól idegen valóság-értelmezés teológiai tévútra vezetett. Megállapítottuk, hogy a gyakorlati teológia egyházzsemléletének forrása csak a Szentírás valóságát és gyakorlati egyházzsemlélete lehet. A Szentírás ugyanis egyszerre az igazság és a va-

lóság könyve. Nem értékeli le a fizikai valóságot, hanem írói hitelességre törekedve, a történetiség értékét hangsúlyozva ábrázolja a tényeket, személyeket, tárgyakat és eseményeket. Ugyanakkor nem is abszolutizálja a földi realitást, hiszen állandó küzdelmet folytat a valóság szűkített, csak az empíriára irányuló értelmezése ellen. Istennek Krisztusban való kijelentése az embertől új valóságglátást igényel. Ez a hit látása, amely magába foglalja a földi tényeket, az érzékekkel felfogható realitást, és ennél többet is: Istennek, illetve a vele való közösségnek teljes valóságát.

Az egyház szentírásbeli képének gyakorlati vonatkozásait vizsgálva arra a megállapításra jutottunk, hogy a Szentírás az egyházzal, annak életéről és szolgálatáról mindig konkrét módon beszél. Nincs elvont vagy általános egyházkép sem az Ó-, sem az Újszövetségben. A szentírók pontosságra és hűségre törekedtek az egyháznak mint földi értelemben felfogható közösségnek ábrázolásában, és ugyanez a pontosság és hűség fedezhető fel akkor is, amikor az egyház egyetemes voltát, hit által felfogható teljes valóságát ragyogtatták fel.

A gyakorlati teológia egyházzal szóló tanításának biblikus programját ebben határoztuk meg: pontosság és hűség a kézzelfogható valóság ábrázolása terén, és felelősség a hit látásának érvényre juttatásáért.

Felvetettük a kérdést, hogy van-e a teológiatörténetben példa az ilyen biblikus, valóságos egyházzalálásra. Válaszként a reformáció egyházzal szóló tanítására kellett mutatnunk. A reformáció két fő személyiségének, Luthernek és Kálvinnak az életműve központi témaként kezeli az egyház kérdését. Az egyházzal szóló tanításukban messzemenően érvényesül a bibliai valóságglátás, amely az egyház egyetemességével és életének aktuális kérdéseivel egyszerre számol. Az egyházzal úgy vallanak, mint a hit tárgyáról, amely egy, szent és egyetemes, de ebben a hitvallásban mindenütt tetten érhető az egyház földi valósága iránt érzett szeretet és elkötelezettség.

Luther számára az egyház – „Isten szent népe” – olyan közösség, amely állandó változásban él. Élete és szolgálata az evangélium teremtő és formáló hatása alatt, tehát a folyamatos megújulás feltétele alatt valósul meg. Luther gyakorlati egyházzalálásának integráns része az a sokrétű egyházzépítő szolgálat is, amelyet mint igehirdető, kátéíró, énekszerző és bibliafordító végzett.

Kálvint az egyház teológusának is nevezhetjük. Teológiáját, s benne az egyházzal szóló tanítását méltatói – utalva egyházzszemléletének konkrét és gyakorlati jellegére – a gyülekezet-teológia névvel foglalják össze. Kálvin egész életművében – írásaiban, prédikációiban, egyházzszervezői munkásságában – megtaláljuk az egyházzal szóló gyakorlati tanítást, a legrészletesebben viszont az *Institutio* IV. könyvében jelenik meg ez, ahol a Krisztussal való közösség

„külső gyámolító eszközei” között szól az egyházzól, annak életéről, szolgálatáról és szolgálatvégzőiről. Az itt leírtak követendő mintát és közvetlen segítséget adhatnak a gyakorlati teológiai egyháztan művelőinek.

A református hitvallásokban – a Heidelbergi Kátéban áttételesebben, a II. Helvét Hitvallásban közvetlenebb módon – szintén azt érezzük, hogy a háttérben az élő és működő valóságos egyház áll. Az egyháznak és gyülekezeteinek élete, szolgálata, kapcsolatrendszere hozzá felszínre azokat a kérdéseket, problémákat, amelyek elvi tisztázásra, és sokoldalú gyakorlati megközelítésre készítetik a káték szerzőit.

A gyakorlati teológia – benne az ekkleziasztika – az egyházzól szóló tanítását a Szentírás valóságábrázolására és -értelmezésére alapozva, a reformáció gyakorlati egyházképét mintául véve fejtheti ki hitelesen.

MÁSODIK RÉSZ

Az ekleziasztika művelésének eredményei

Az első részben úgy igyekeztünk feltárni az ekleziasztika művelésének alapjait, hogy mondanivalónkat nem egy diszciplínáról, hanem a gyakorlati teológia egészéről fejtettük ki. Tehettük ezt azért, mert mindaz, amit az egyház gyakorlati teológiai szemléletéről általánosságban mondunk, érvényes az ekleziasztkára is, arra a tudományágra, amely összefoglalja a gyakorlati teológia egyházzal szülő tanítását.

Ez a rész viszont már konkrétan az ekleziasztkáról szól. Mi ez a tudományág, és milyen eredményei vannak? E kérdésekre felelve bemutatjuk az ekleziasztkika mintegy százestendős történetét, megemlékezünk nevesebb művelőiről és összefoglaljuk irodalmának tartalmi kérdéseit.

2.1. Az ekleziasztkika történetének előzményei és kezdetei

Amikor áttekintettük a gyakorlati teológia útkeresésének kétszáz éves történetét, azt láttuk, hogy ez a tudományág mindenekelőtt az egyház tudományaként definiálja önmagát. De ezzel a történettel szinte egyidős a kérdés: hogyan jelenjen meg az egyház témája a gyakorlati teológia anyagában? A tudomány bevezetési kérdései között szerepeljen, vagy a diszciplínák külön-külön tárgyalják a maguk területén? Ha figyelembe vesszük az egyház valóságának komplexitását, be kell látnunk, hogy egyik megoldás sem alkalmas a téma érdemi kidolgozására.

A kérdésre a válasz – a jó megoldás – a XIX. század végi és XX. század eleji magyar gyakorlati teológiában született meg. Eszerint szükség van egy önálló, az egyházzal foglalkozó tudományágra, amely a többi gyakorlati teológiai diszciplínával egyenértékű, sőt azok alapjaként kell szolgálnia. Ez a diszciplína a „scientia ecclesiastica”, az egyházi tudomány, megalkotója pedig *Ravasz László*, a XX. század legnagyobb magyar gyakorlati teológusa¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Ravasz László (1882-1975): 1907 és 1921 között a kolozsvári gyakorlati teológiai tanszék tanára, 1921-től 1948-ig, lemondásáig, dunamelléki püspök, 1921-től 1953-ig Budapest-Kálvin téri lelkipásztor; a homiletika területén alkotta életműve legjelentősebb részét, de teológiai sokoldalúsága, igehirdetői és egyházkormányzói

Ravasz az 1907-ben megjelent *Bevezetés a gyakorlati theológiába* című akadémiai magántanári értekezésében teszi le ennek az új diszciplínának az alapjait. Így foglalja össze a lényegét: „a gyakorlati theologia közös törzsét az elvi alapokat fogja adni az egyházzól, a presbyteri hivatalról, az egyházalkotmány elveiről szóló tan, amelyet egy közös névvel ekklesiastikának nevezünk. Egy ilyen ekklesiastikának alapvonásait akarta a jelen vázlat is adni.”¹⁷⁵ A diszciplínák felosztásában Ravasz kiemeli ezt a törzstudományt, és azt mondja, hogy a gyakorlati teológia két részre oszlik, egy általános és egy különös részre. Az általános rész anyagát az ekkleziasztika képezi, „amely tárgyal az egyház lényegéről, az egyházi hivatalról és szervezetről”, a különös rész tantárgyai pedig az egyházi funkciókat veszik végig.¹⁷⁶

Az, hogy Ravasz koncepciója szerint az ekkleziasztika az egyház lényegéről is beszél, arra mutat, hogy nála még nincs tisztázva a gyakorlati teológiai egyháztanak az ekkleziológiával való kapcsolata. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy itt az egyház életének és működésének a lényegéről van szó.

Ravasz ekkleziasztikája – amelyet ő kellő visszafogottsággal vázlatnak nevez – így épül fel: a rövid bevezetés után az I. fejezetben a liberális gyakorlati teológia számára oly fontos tudománytörténetet foglalja össze *A gyakorlati theologia történetének fő irányai* címmel. A II. fejezet címe *Az egyház*, itt az egyház lényegéről, alapjáról, élete megnyilvánulásairól szól. A III. fejezet címe *Az egyház életének funkciói*, itt az egyház életműködését mutatja be, e működés megtestesítői a „hivatalok”, ezek alaptípusát a presbyteri hivatalban látja. A IV. fejezetet *A gyakorlati theologia mivolta és elágaztatása* kérdésének szánja, itt mutat rá többek között az ekkleziasztika helyére és feladatára. Ezt követi a *Befejezés* és a *Végző*.

Milyen hatások tükröződnek a fiatal Ravasz rövid művén? Stílusa és gondolatmenete filozofikus, minden valószínűség szerint az általa nagy tisztelettel emlegetett Böhm Károly idealista filozófiájának elvei vezették¹⁷⁷. Teológiai hatások is felfedezhetők nála. A gyakorlati teológia már évtizedekkel azelőtt is megpróbálta elhelyezni az egyház kérdését a maga anyagában. Nietzsche is beszél a gyakorlati teológián belül az ekkleziológia szükségéről¹⁷⁸. Achelis háromkötetes gyakorlati teológiájában a bevezetési kérdések után az első rész az egyházzól és

nagysága egyaránt vitán felül áll. Ld.: Kelemen Attila: *Ravasz László*, in: Kozma Zsolt, dr., szerk.: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. Kolozsvár, 1996, 105-136; és az 1995-ös Ravasz László emlékülés előadásai, *Református Egyház*, XLIX, 1997/7-8. 162-171.; Ravasz László: *Emlékezéseim*, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya, Budapest, 1992.

¹⁷⁵ Ravasz L.: *Bevezetés a gyakorlati theológiába*, i.m., 89.

¹⁷⁶ Uo. 90.

¹⁷⁷ Ravasz L.: *Emlékezéseim*, i.m., 66.; vö.: Varga István: *85 éve halt meg Böhm Károly*, in: *Theológiai Szemle*, Új folyam, XXXIX, 1996/6, 359-363.; vö.: László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, Kolozsvár, 1938, 8.

¹⁷⁸ Uo. 17.

annak hivatalairól beszél¹⁷⁹. Ravasz ismerte ezeket a műveket, és fel is használta. Hatással volt rá Niebergall újszerű teológiai látása is, amely a modern embert, illetve a valóságos gyülekezetet állította a középpontba.

Magyar részről Novák Lajos sárospataki professzor 1897 őszén elhangzott székfoglaló beszéde¹⁸⁰ is hatással lehetett rá. Novák figyelemre méltó választ ad a kérdésre, hogy miként dolgozza fel a gyakorlati teológia a rendelkezésre álló anyagot: „Én a legfontosabbnak azt tartom, hogy ne legyen szolgai másolója a valónak, mert különben eljárása merő empirizmusba vezet; hanem végezze a feladatát úgy, hogy az egyház gyakorlati életének elméletét tudományosan és a való életnél egy lépéssel magasabb fokon tárgyalja, a mit úgy fog elérni, ha előbbben is meggondolja, hogy a jelenben a jövő magjának is benn kell foglaltatnia, és ha végül a történelmi fejlődés által adott sajátzerűséget és a gyülekezeti élet eszményét az egyház lényegével megegyeztethető és megvalósítható elméletben foglalja tudományos egésszé.”¹⁸¹ Ez a megfogalmazás a Schleiermarchertől és Nitzschtől induló liberális gyakorlati teológia tökéletes magyar adaptációja. Fontos számára a tudományos elmélyültség és rendszerezettség, hogy a gyakorlati teológia az egyház „eszményét” az egyház lényegével egyeztető tudomány legyen. Nováknak erre a koncepciójára utal Ravasz, amikor arról beszél, hogy az ő elgondolásában „centrális probléma lesz az ecclesiologia”¹⁸².

Meg kell említenünk még egy közvetlen hatást, amely segítette Ravaszt az ekleziasztika megalkotásában. 1905-1906-ban Berlinben tanult ösztöndíjas diákként. Filozófiai és gyakorlati teológiai kurzusokat vett fel. A gyakorlati tanszéken többek között Paul Kleinert előadásait hallgatta, ezek nem lelkesítették fel. Ezt írja életrajzában: „Az ordinárius az öreg Paul Kleinert volt, de ő testestől-lelkestől az ótestamentumi prófétáknak, főképp Ézsaiásnak adta magát. Azt exegetálta, fordította, szavalta, élvezte; a gyakorlati teológiából egy kis finom homiletikát motyogott bele a bő gallérjába.”¹⁸³ Mégis kapott tőle valami értékes útravalót, a tudományág elnevezését, mert az ekleziasztika meghatározásánál megjegyzi, hogy „buzgó hirdetője Kleinert berlini professzor egyetemi előadásaiban”¹⁸⁴.

Ravasz László felfogásában az ekleziasztika elválik az ekleziológiától, ahogy ezt az elnevezés is érzékelhetővé teszi. Közös vonás bennük, hogy mindkettő kutatja az egyház lé-

¹⁷⁹ E. C. Achelis: *Lehrbuch der Praktischen Theologie*, i.m., I. kötet, 42-184. (E műnek az első kiadása 1890-ben jelent meg!)

¹⁸⁰ Novák Lajos, dr.: *A gyakorlati teológia mai munkaköre*, Tanári székfoglaló beszéd, in: Sárospataki Ev. Ref. Főiskola és Gymnasium Értesítője az 1897-98. iskolai évről, Sárospatak, 1898.

¹⁸¹ Uo. 16.

¹⁸² Ravasz L.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 36.

¹⁸³ Ravasz László: *Emlékezéseim*, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 97.

¹⁸⁴ Ravasz L.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m., 89.

nyegét, de a tudományszakok által meghatározott keretben. A Ravasz-féle ekkleziasztika egyházképét részben a liberális hatások befolyásolják, de lényegét tekintve a reformátori biblikus és valóságos egyházlátás határozza meg. Az igaz egyház ismertetőjegyeiről szólva így fogalmaz: „De honnét tudom, hogy (az egyház) igazán hirdeti az igét és a sacramentuma a helyes? Itt jó a reformátori gondolat csodálatos mélysége és igazsága. Onnan tudom, hogy átélem, tapasztalom és érzem, hogy ez az evangélium az Úrnak igaz beszéde s e szent jegyek valódi, helyes sacramentumok. Ez a benső bizonyosság, melyet megél a hívő, mely létének egyik eleven darabja lesz, amelyet csak akkor vehetnek el tőle, ha egész szellemi organizmusa szétomlott: ez a reformáció legdrágább ajándéka.”¹⁸⁵

Az egyházkép integráns része az egyház szervezetéről, tisztségeiről, alkotmányáról szóló szakasz¹⁸⁶. Talán túlzottnak is érezzük ezt az érdeklődést, amely már az egyházjog területét érinti. Azt viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a korszak magyar reformátusságának nagy ügye volt az egyházszervezet kérdése. Az 1881-es egyesítő és alkotmányozó zsinat és az azt követő országos zsinatok alkották meg egyházunk szervezeti és jogi rendjét, egységes istentiszteleti és intézményes szolgálatának alapjait.¹⁸⁷ Nem véletlen tehát, hogy a gyakorlati egyháztan fiatal tudósa mélyszéles érdeklődést tanúsít az egyházi szervezet iránt, amely az egyház „magaépítésének” kiváltképpen való eszköze.

Ravasz László utat tört a magyar gyakorlati teológia számára az egyház kérdésének érdemi tárgyalását illetően. Ekkleziasztikája egyedi a kor gyakorlati teológiájában. Hasonló próbálkozásnak minősülhetnek német területen Paul Drewsnek a *Kirchenkunde* (egyházismeret) tárgykörében megjelentetett gyűjteményes művei a század elejétől¹⁸⁸. Ezekre viszont a gyakorlatiasság, sőt az empirikus érdeklődés jellemző, ezért csak feltételesen nevezhetők teológiai munkáknak. Lemondanak a teológiai rendszeralkotásról, inkább megmaradnak a technikai ismeretközlés szintjén. Az ekkleziasztika viszont szigorúan véve teológiai diszciplína, bibliai és teológiai megalapozást igényel, amelyre épül az egyház gyakorlati képének felvázolása.

Ravasz a későbbiekben még homiletikájában újra összefoglalja az új tudományág lényegét, eszerint az ekkleziasztika a diszciplínák közös törzse, amely „bevezetésül, általános, elvi

¹⁸⁵ Uo. 49.

¹⁸⁶ Uo. 57-86.

¹⁸⁷¹⁸⁷ Ld.: Bucsay Mihály, dr.: *Az egységes országos szervezet kiépítése* (1867-1918), in: Bartha Tibor, szerk.: *Studia et Acta Ecclesiastica*, 5. kötet, 194kk.

¹⁸⁸ Paul Drews: *Das kirchliche Leben der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche des Königreichs Sachsen*, Tübingen, 1902., Paul Drews: *Das Problem der Praktischen Theologie*; Tübingen, 1910; e tárgykörben Niebergallnak és Schiannak is jelent meg írása.

részül szolgál a gyakorlati theológiához”¹⁸⁹. Nem fejleszti viszont tovább, nem dolgozza ki részleteit, ez a munka a következő nemzedékre vár. Diszciplína-teremtő szolgálata kezdet és jó alap, amelyre, amint látni fogjuk, igen jó eredménnyel lehet építeni.

Mindehhez annyit hozzá kell még tennünk, hogy Ravasz László – bár magát az ekkleziasztika tudományát nem fejlesztette tovább – egész életművében, későbbi írásaiban és igehirdetéseiben mindig meghatározó szerepet szán az egyház valóságos látásának. Hadd hozunk erre példát egy 1928-ban elmondott rádiós igehirdetéséből:

„Az anyaszentegyház a Szent Lélek háztartása, a Szent Lélek világa. Ezért mondja az Ige, hogy nemcsak Lélektől, hanem víztől is kell születni. A látható egyház egy kétezer esztendő intő intézmény, a láthatatlan egyház ennél sokkal, de sokkal régibb, egyenesen időfeletti. Ez a kétezer esztendő történelem közvetíti Isten láthatatlan anyaszentegyházának minden áldását és dicsőségét. Félíg földi materiából alakul, félíg mennyieiből. A templomokban földi a kő, a mész, a márvány, az alaprajz; mennyei az Ige, az inspiráció, az Istennel való társalkodás. Egyházszerkezetben földi mindaz, amit emberek alkotnak, amit emberi alkotásképpen jog szabályoz, földi a keret, a betű, az edény; mennyei, ami mindezt betölti: a meggyőződés, a mártíromság, a megszentelődött élet. Földi az, amit az igehirdetésből a lelkipásztor ad, mennyei, ami szavából Ige és evangélium. Földi a kenyér és a bor az asztalon, mennyei a megtörtént testnek és kiontatott vérnek érdeme és elégtétele, amellyel lelkünk tápláltatik.”¹⁹⁰

2.2. Az ekkleziasztika történetének klasszikus időszaka

Ravasz László disszertációját elismeréssel és kritikával fogadta a kor teológiai közvéleménye. Mind a sárospataki szakbírálat, mind a könyvről készült recenzió¹⁹¹ elismeri a nagy szakismeretet és tárgyyszeretetet, amellyel a munka elkészült, kiemeli Ravasz rendszeralkotó készségét, ugyanakkor kritikával illeti a sok idegen kifejezést és a gondolatmenet elvont, olykor homályos voltát. A bírálat épphogy csak megemlíti az ekkleziasztikát, de nem tér ki rá, nem értékeli ennek az új tudománynak a bevezetését a gyakorlati teológia rendszerébe.

Az ezt követő évtizedekben alig történik valami az ekkleziasztika területén. Talán csak annyi, hogy Ravasz László, mint teológiai tanár, a kolozsvári gyakorlati teológiai tanszéken

¹⁸⁹ Ravasz L.: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, i.m., 7.

¹⁹⁰ Ravasz László: *Újjászületés*, pünkösdi igehirdetés az ApCsel 2,1-4 alapján, in: *Alfa és Ómega*, I. kötet, Budapest, 1932, 99.

¹⁹¹ Ld.: Sz. M.: *Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába*, könyvismertetés, in: *Protestáns Szemle*, XVI. évfolyam, 1907, 547-549.

megismerteti koncepcióját tanítványaival. Részben közülük kerülnek ki ugyanis az új diszciplína kiváló művelői. Az új gyakorlati teológiai nemzedék tagjai közül három név emelkedik ki: László Dezső, Makkai Sándor és Imre Lajos neve. Az ő munkásságuk révén jön el a tudományág klasszikus időszaka.

2.2.1. *Az egyház témája a kor egyházi irodalmában.*

„A magyar református gyakorlati teológia történetében a két világháború közötti idő az ekkleziasztika tudománya kibontakozásának, magára találásának, teológiai emancipációjának az ideje.”¹⁹² Különösképpen is a 30-as évekhez és a 40-es évek elejéhez köthető ez a termékeny időszak.

Ha végignézzük ennek a korszaknak az egyházi irodalmát, azt láthatjuk, hogy az egyház kérdése központi helyen szerepel a publikációkban. Nemcsak a dogmatikai, ekkleziológiai eszmélkedés időszaka ez¹⁹³, hanem főként a gyakorlati odafordulás az egyház életének és szolgálatának problémái felé. Az ekkleziasztikát művelő gyakorlati teológusok munkássága csak úgy értékelhető igazán, ha látjuk a kontextust is, azt, hogy az egész teológiai és egyházi közvélemény egyre sürgetőbbnek érezte ebben a korban az egyház identitásának meghatározását, küldetésének korszerű megfogalmazását.

Hatalmas, egyre bővülő irodalma van az egyház kérdésének e korszakban. Egyházi vezetők (Ravasz Lászlótól, Ferenczy Károlytól Enyedi Andorig vagy Révész Imréig), teológiai tanárok (Vasady Bélától, Szabó Zoltántól Csikesz Sándorig vagy Victor Jánosig), lekipásztorok és világiak egész sora veszi ki a részét a közös gondolkodásból, vitából és tanításból. Könyvek születnek, tanulmányok, cikkek jelennek meg, ezeken kívül közegyházi találkozók, konferenciák és természetesen a szószékekről is sok-sok tanítás hangzik el ezekben az években az egyház életéről és szolgálatáról.

A korszak folyóiratai nagy teret szentelnek az egyház gyakorlati kérdéseinek, a gyülekezet problémájának. A Protestáns Szemle és Theológiai Szemle évfolyamai szívesen adnak helyt az egyház kérdéseivel foglalkozó tanulmányoknak. Az 1918-ban Ravasz László által alapított Az Út című folyóirat is az egyházi szolgálat, különösen a lekipásztori és a nevelői munka kérdéseit taglalja. Hasonló célkitűzéssel indult az Igazság és Élet című folyóirat 1935-től, ennek főszerkesztője Vasady Béla. Ugyanettől az évtől indítja meg Gönczy Béla a Református Közélet című lapját, amely a gyakorlati egyházi élet folyóirataként határozza meg ön-

¹⁹² Boross G.: *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, i.m.: 6.

¹⁹³ Ld.: Tavasz Sándor, Sebestyén Jenő, Vasady Béla, Török István és mások munkásságát!

magát. De ugyanígy beszélhetünk a Kálvinista Szemle, a Magyar Kálvinizmus, a Debreceni Protestáns Lap, a Református Igehirdető, a Református Világszemle, az 1938-ban újraindított Sárospataki Füzetek és számos más orgánus cikkeiről, tanulmányairól. A fő témakörök: az egyház önmeghatározása, ennek bibliai és reformátori alapjai, a gyülekezet, az egyházmegye és egyházkerület élete, a teológia egyházas művelése, az egyház társadalmi, politikai helyzete, az egyház sok irányú missziói munkája, a falusi, városi gyülekezetek helyzete, a lelkipásztori élet problémái és a mindennapok aktuális kérdéseire teológiai válasz keresése¹⁹⁴. Tehát azok a kérdések kerülnek az érdeklődés homlokterébe, amelyek tipikusan az ekkleziasztika anyagába tartoznak, de emellett a missziológia és a pasztorálteológia témái is közkedveltek.

Mi lehet az oka ennek a kiváltképpen való érdeklődésnek? Miért lettek ilyen fontosak az egyház életkérdései? Külső hatások is ösztönözték teológusainkat és az egyházi közvéleményt erre. Sebestyén Jenő 1936-ban nem kevés iróniával beszél arról, hogy a magyar református (és evangélikus) egyházi élet „már régóta igen erősen a német protestáns theologia hatása alatt áll...” „Ex Germania lux!”¹⁹⁵ Ez az irónia még a liberális teológián nevelkedett nemzedéknek szólt. A folyamat viszont, a német teológiai impulzusok magyar adaptációja ebben a korban még erősebb lett, ugyanis a magyar teológia egésze erőteljesen reagált a barthianizmus vagy dialektika teológia hatásaira. Ezek közül a teológia gyakorlati jellege, Ige-, illetve igehirdetési központúsága, és egyáltalán egyházas volta a legmeghatározóbb¹⁹⁶. Barthék kürtszava az egész magyar teológiát önvizsgálatra készítette, ennek eredményeként az elméleti teológiának egyre inkább gyakorlati célúvá, egyházközpontúvá kellett válnia.

A másik külső okot a történelem fordulása szolgáltatta. A 30-as évek elején Hitler hatalomra jutása, a fasiszta diktatúra németországi rendszerének kiépülése szembesítette az evangéliumi keresztyénséget igazi küldetésével. A német hitvalló egyház harca, a Barmeni hitvallás tézisei a magyar reformátusság valós kérdésévé váltak. Emellett a Keleten megerősödő

¹⁹⁴ Néhány példa a korban megjelent, az egyházzal kapcsolatos könyvek és tanulmányok közül: Sebestyén Jenő, dr.: *A kálvinista életstílus kérdése*, in: Kálvinista Szemle, 1925, október; Ravasz László, dr.: *Vallás, egyház, társadalom*, in: Protestáns Szemle, XLI. évfolyam, 1936, 193-205; Kováts J. István, dr.: *A keresztyénség és a társadalmi kérdések*, Ref. Egyházi Könyvtár, XVII., Budapest, 1933; Török István, dr.: *Egyház és politika*, Pápa, 1935; Vasady Béla, dr.: *Bizonyágtevő theológiát!* In: Igazság és Élet, I. évfolyam, 1935, 69-74; Enyedi Andor, dr.: *Városi nagygyülekezet missziói feladatai*, in: Igazság és Élet, I. évfolyam, 1935, 170kk, 206kk.; Szabó Zoltán, dr.: *Az egyházmegye missziói élete*, in: Igazság és Élet, II. évfolyam, 1936; Ferenczy Károly, dr.: *Az egyházkerületek missziói munkája*, in: Igazság és Élet, II. évfolyam, 1936, 221-223; Barth Károly – Révész Imre: *Az egyház jelene és jövője*, in: Igazság és Élet Füzetek, 9. Debrecen, 1937; Horváth Jenő: *Isten Igéjének szolgálata az egyházban*, in: Az Út, XXII. évfolyam, 1940, 18-23; Gönczy Béla: *Az egyház pénzügyi gazdálkodása*, in: Református Közélet, I. évfolyam, 1935, 28-30; Gönczy Béla: *Református vagyok!* (Mit kell tudni a magyar református embernek egyházáról?) Debrecen, 1941; Vasady Béla, dr., szerk.: *A lelkész mint... (vagy: Mintalelkész)*, in: Igazság és Élet Füzetek, 20, 1940.

¹⁹⁵ Sebestyén Jenő: *A barthianizmus a magyar református egyházi életben*, in: Magyar kálvinizmus, 1936, 79k.vö.; Kiss Béla: *A németországi egyházi helyzet újabb eseményei*, in: Az Út, XVII. évfolyam, 1935.

¹⁹⁶ Vö.: Tavasz Sándor: *A dialektika theologia problémája és problémái*, i.m.; Szabó Zoltán, dr.: *A dialektika theologia jelentősége a gyakorlati theológiában*, i.m.

kommunista diktatúra, a közelgő és egyre elkerülhetetlenebbnek látszó világháború réme is szorongatóvá vált. Ezekben a magyar református teológia és az egyház olyan kihívásokat kapott, amelyek öndefinícióra, létének, helyzetének és küldetésének új meghatározására készíteték.

Az egyház életkérdései iránti megnövekedett érdeklődésnek belső okai is voltak. Ilyenként kell említenünk a társadalmi kontextust. A 30-as évek súlyos társadalmi kríziseire teológiai és egyházi választ is kellett adni. Nem véletlen, hogy a kor társadalomkutatóinak és népi íróinak munkájára épít a teológia is¹⁹⁷. Emellett a másik belső ok az egyház válságos helyzete, erről így olvasunk egy összefoglalást 1940-ből: „Az egyház problémája ma az érdeklődés előterében áll. Nemcsak a theologiai tudományban, hanem a közéletben is. Ez egyrészt jelzi azt a fájdalmas tényt, hogy kérdésessé vált, léteben van veszélyeztetve, másrészt öröndetes dolog, mert végre alkalma van a Krisztus egyházának magára eszmélni és tisztázni létjogát.”¹⁹⁸

Mindezekben a külső és belső okokban felülről való készíttést fedezhetünk fel: ebben a korban a történelem Ura hívta egyházát önvizsgálatra és számadásra. Az 1930-as, 40-es évek fordulóján élt magyar református egyház és teológiája sokrétűen és buzgón kezdett bele ebbe az önvizsgálatba és számadásba. E nagy munkából a fentebb felsoroltak és rajtuk kívül még nagyon sokan kivették részüket: ki többet, ki kevesebbet végzett el. Azt viszont kimondhatjuk, hogy a legtöbbet, az igazi „szakmunkát” azok végezték el, akik a Ravasz László által lefektetett gyakorlati egyháztudományt, az ekkleziasztikát művelve, alakítva rendszerezetten és teljességre törekedve fejtették ki tanításukat az egyház valóságáról. Róluk – László Dezsőről, Makkai Sándorról és Imre Lajosról – külön-külön is meg kell emlékeznünk.

Erről a három gyakorlati teológusról nem életkoruk szerinti sorrendben, hanem ekkleziasztikájuk megjelenésének sorrendjében tárgyalunk az alábbi pontokban.

2.2.2. László Dezső munkássága

László Dezső¹⁹⁹ 1904-ben született Sepsiszentgyörgyön. Édesapja tanár, édesanyját korán elvesztette. Határozott hivatástudattal ment a kolozsvári Teológiára, ahol 1922 és 1926 között tanult. A hit, a keresztyén élet és a gyakorlati egyházi munka terén a legtöbbet Makkai Sándortól, Tavasz Sándortól és Imre Lajostól tanult. Meghatározó volt a filozófia iránti ér-

¹⁹⁷ Weis István, Ortutay Gyula, Erdei Ferenc, Györffy István, Kiss Lajos, Féja Géza, Illyés Gyula és mások kutatásait felhasználja a teológia: ld.: Makkai Sándor, Újszász Kálmán, Szabó Zoltán, Illyés Endre, stb. műveit.

¹⁹⁸ Horváth Jenő: *Isten Igéjének szolgálata az egyházban*, i.m., 18.

¹⁹⁹ Életrajzi adatait ld.: Adorjáni Zoltán: *Harminc éve hunyt el László Dezső*, in.: Református Szemle, 96. évfolyam, 2003/4, 415-417; Cseke Péter, szerk.: *László Dezső emlékezete 1904-2004*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004.

deklódése, innen eredt logikus, szisztematikus gondolkodása mind a teológia művelésében, mind az igehirdetésben.

Az 1926/27-es tanévben a skóciai Glasgow-ban tanult, nagy hatást tett rá a gyakorlatias skót keresztyénség. Visszatérve 1927-től 1929-ig a kolozsvári Teológián szenior, 1927 és 1932 között az Erdélyi IKE utazótitkára volt. E minőségében végiglátogatta az erdélyi egyházkerület gyülekezeteit. Rengeteg tapasztalatot szerzett a gyülekezetekkel, lelkipászorokkal, az ifjúsággal való találkozósaiban. Ezek a tapasztalatok beépültek egyházlátásába, és páratlan egyházismerethez segítették őt. Ez mutatkozik meg ekkleziasztikájában is.

1932 és 1940 között a kolozsvári Református Kollégium vallásánára volt, 1940-ben megválasztották a Farkas utcai gyülekezet lelkipászorává, ahol 1957-ig szolgált. A kommunista uralom börtönében négy évi fogságot kellett elszenvednie, majd kiszabadulva egyházkerületi levéltáros, aztán 1967-től újra Farkas utcai lelkipászor, sőt esperesi és zsinati képviselői tisztelet is betöltött. 1973-ban hunyt el.

Hagyatéka igen gazdag, több, mint 1000 írása, és közel 1200 prédikációja maradt fenn. Írásainak nagy többsége a gyakorlati teológia tárgyköréből, ezen belül is az egyház élete és szolgálata témaköréből való.

Ekkleziasztikája – az 1938-ban megjelent *Az anyaszentegyház élete és szolgálata* című könyve²⁰⁰ – Ravasz László 1907-ben megjelent *Bevezetés a gyakorlati teológiába* című műve után az első olyan magyar református gyakorlati teológiai munka, amely vállalja azt, hogy az új tudományág, az ekkleziasztika tárgykörébe tartozik. A könyv kifejezett célja, hogy tudományos rendszerességgel és módszerességgel foglalkozzék „az egyház életének alapkérdéseivel és egész munkarendjével”²⁰¹ és erről összefoglaló képet adjon. Az egyház kérdésén túl általános teológiai és gyakorlati teológiai kérdéseket is tárgyal.

László Dezső a reformátorok tanításai, valamint az újreformátori, dialektikai teológia impulzusai alapján²⁰² hitvallásos módon beszél az anyaszentegyházról. Ez nem szolgálai másolást, hanem olykor még az egyet nem értés kinyilvánítását is jelenti²⁰³. Megfogalmazásait prófétai, igei radikalizmus hatja át. Azt vallja, hogy „a gyakorlati theologia első kérdése nem lehet más, mint az egyház valóságának és életének kérdése.”²⁰⁴ Ezért kerül nála – ahogyan Ra-

²⁰⁰ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, Kolozsvár, 1938. Ez a könyv az 1937-ben megvédett teológiai magántanári dolgozatának átdolgozott kiadása.

²⁰¹ Uo. 8.

²⁰² Uo. 9.: „A leglényegesebb kérdésekben Kálvin és Luther; Barth, Thurneysen és Brunner figyelmeztetéseit követtem.”

²⁰³ Van olyan pont, amikor Barth felfogásával nem ért egyet, inkább Brunner útmutatását követi, Uo.: 133kk.

²⁰⁴ Uo. 179.

vasznál is – első helyre a gyakorlati diszciplínák közül az ekkleziasztika, mint alapozó tudományág.

A könyv felosztása világos, követhető. Az *Előszó és Bevezetés* után az I. részben *Theologiai alapvetés*²⁰⁵ címen a dialektika teológia figyelmeztetéseiről szól, arról, hogy a teológia tárgya nem a vallás, hanem a kijelentésben megjelenő Ige. A teológia lehetetlen és mégis szükséges, ezért dialektikus, s ennek a tudományos fáradozásnak egyházi jellegűnek kell lennie. A dialektikai teológia számára az egész teológia gyakorlati, de – ahogyan László Dezső Brunnerre utalva érvel – mégsem igaz az, hogy e teológiát művelve szükségtelen lenne gyakorlati teológiát, benne egyháztudományt művelni.

A II. rész *Az egyházzól*²⁰⁶ szól, „mert a gyakorlati theologia alapját éppen az egyház problémájának tisztázása képezi”²⁰⁷. Itt az egyház alapvető jellemzőit, nevét, jelzőit, idejét és helyét, történelmi jellegét tisztázza, majd az egyház életének közösségi jellemzőiről (kultusz, szolgálatok, rend, teológia) szól. A szerző a láthatatlan egyház felől közelít a látható egyház felé, és hangsúlyozottan krisztológiai alapokon vizsgálja az egyház életét. Megjegyzendő viszont, hogy bár az egyház a maga valóságában jelenik meg itt, nincs speciálisan megnevezve az a konkrét egyház, amely a vizsgálat tárgya. Más szavakkal, ennek az ekkleziasztikának van részletes elvi része, gyakorlati része viszont nincsen.

A III. rész *Az egyház munkáiról*²⁰⁸ szól. Az elején tisztázza, hogy az egyház minden munkája „szolgálat Isten Igéje körül”. Hatféle szolgálati ágat különböztet meg. Első az igehirdetés, ennek tényezőit, tartalmát, formáit veszi sorra. Azután a szeretetszolgálatról, annak lényegéről, helyéről, formáiról beszél. Majd az egyházi fegyelmezés, az egyház kormányzása, teológiai munkája következik, majd a társadalomban, emberi közösségek között végzett szolgálati formáit tárgyalja.

A IV. rész címe: *Az egyház munkásairól*²⁰⁹. Itt azt fejti ki, hogy az egyház munkáit tulajdonképpen az egyének végzik különféle tisztségekben és rend szerint. László Dezső itt a szolgálatot végzőknek Istenhez, az egyházhoz és egymáshoz fűződő kapcsolatáról ad tanítást.

Az V. rész *A theologiáról mint gyakorlati theologiáról*²¹⁰ szól. Ez először függeléknak tűnik, de figyelmes átolvasás után kiderül, hogy az I. résszel együtt keretbe foglalja az egyházzól szóló tanítást. Itt megerősíti a szerző, hogy „az igazi gyakorlati theologia nem az egyház empirikus alkataból, ’tényleges’ helyzetéből, munkaformáiból, hanem Isten Igéjéből, mint

²⁰⁵ Uo. 15-29.

²⁰⁶ Uo. 30-56.

²⁰⁷ Uo. 30.

²⁰⁸ Uo. 57-145.

²⁰⁹ Uo. 146-162.

²¹⁰ Uo. 163-184.

az egyházat döntően meghatározó tényből indul ki.”²¹¹ A gyakorlati teológia felosztásánál beszél az ekkleziasztikáról is, mint bevezető, alapozó tárgyról, melynek anyagát a könyvben ő maga is előadja.

A könyv részeinek áttekintése után így summázhatunk: László Dezső ekkleziasztikája elvi, teológiai keretbe foglaltan szól az egyház életének lényegéről, munkáinak elvi és gyakorlati vonatkozásairól, valamint munkásairól és arról a környezetről, amelyben az egyház élete és szolgálata megvalósul. Az egyházzal konkrét módon, de in generalis és nem in specialis beszél²¹². Ez az ekkleziasztika kisebb részben leíró és nagyobb részben normatív, ami azt jelenti, hogy az itt és most élő egyházat folyamatosan szembesíti Isten Igéjének parancsával.

Különös kritikát kap László Dezső a könyvére, még annak megjelenése évében, Sípos István tollából²¹³. A recenzor „sajátos és figyelemre méltó vállalkozásnak” minősíti a könyvet, élesen kritizálja a dialektikai teológiához való vonzódását. Szerinte nem lehet arra az alapra gyakorlati teológiai rendszert építeni, „melynek igénye éppen az, hogy ne legyen gyakorlati theologia”. László Dezső tehetségét és eredményeit elismeri, de keményen „neki-megy” akkor, amikor a bibliai alapvetés hiányát, az exegetikai megalapozottság hiányosságait kifogásolja, mondván, hogy „még a legklasszikusabb helyeket sem említi a Szerző, nemhogy azokra, mint fundámentumokra építene.” Ezért „átmeneti theológiának” minősíti a művet, amely „a legfőbb értékét, magát az Igét mellőzte”. Túl kemény bíráló ez, és bizonyosan igaztalan is. Sípos István két dologban tévedett. Az egyik az, hogy László Dezső nem exegetikai, hanem sokkal inkább bibliai teológiai, az Ige összefüggéseit, summáját tartalmazó bibliai alapvetéssel dolgozik, bár ezzel együtt is elegendő igei citátuma van. A másik tévedés, hogy nem ekkleziológiai, hanem ekkleziasztikai munkáról van szó. Az ekkleziasztika – ahogy az egész gyakorlati teológia – támaszkodik a bibliai egyháztan és a rendszeres teológiai egyháztan eredményeire, ezeket nem kell újra feldolgoznia, hanem ezekre az eredményekre épít.

Hozzáértőbb Imre Lajos recenziója²¹⁴, eszerint a könyv által megalkotott rendszer nem kész rendszer, de útnyitás, s mivel az egyházzal szembeni felfogás változik, ahogy a kor is, a könyv figyelmeztetést fogalmaz meg: az egyházat mindig az Igére alapuló valóságában kell nézni.

²¹¹ Uo. 176.

²¹² Az ekkleziasztika gyakorlati részét egy különálló tanulmányában fejti ki: László Dezső: *A romániai magyar reformátusság létkérdései*, in: Igazság és Élet, IV. évfolyam, 1938. 26kk, 78kk. – egy olyan cikksorozat része ez az írás, amelyben a világ számos helyén élő (a csehszlovákiai, franciaországi, amerikai, stb.) magyarság létkérdéseiről számolnak be többen.

²¹³ Sípos István: *László Dezső: Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, könyvismertetés, in.: Protestáns Szemle, 1938, 528k.

²¹⁴ Imre Lajos, dr.: *László Dezső: Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, könyvismertetés, Az Út, 1938, XX. évfolyam, 279k.

László Dezső könyve majdnem hetven év múltán is üdítő olvasmány. Az Ige újszerűsége miatt korszerűek megfogalmazásai. Az ember azt érzi, hogy „mélyteológiát” olvas, ugyanakkor a gyakorlatiasság, az életszerűség könnyűsége is megragadja. Számomra az igehirdető beszél ebben a könyvben tiszta logikával és a tapasztalat hitelével.

Emellett a műve mellett meg kell még említeni László Dezső több írását és könyvét, amelyek kiegészítik és teljessé teszik az egyházzal szóló tanítását. Ezekben a lelkipásztor és a pedagógus áll előttünk.

Elmélet és gyakorlat a lelkipásztor életében című előadását²¹⁵ teológusok előtt mondta el. A kérdés történeti és elvi kibontása után nagyon hasznos tanácsokkal látja el a lelkészjelölteket. Az igehirdetés másik oldalát, a hallgatók szempontját jó alaposággal és igei módon világítja meg egy másik tanulmányban²¹⁶. Kálvin egyházzal szóló tanításának aktuális üzenetét így fogalmazza meg egy írásában: „Az Ige valóságának és erejének ez az elismerése, az Igéhez való ez az odamenekülés egyáltalán nem jelent tétlenséget, és az életből való kikapcsolódást.”²¹⁷

A vallástanár lép elő *Az Ige egyháza*²¹⁸ című könyvecskéjében, mely a középiskolák 8. osztályos református növendékeinek valláskönyve. Ha beleolvasunk, azt látjuk, hogy egy kis ekkleziasztikáról van szó, az egyház fogalmának, képének, életének és szolgálatának alapvető kérdéseit adja át a gyermekeknek. Hasonlóan tesz egy másik, hitvédelmi szándékkal megírt könyvben²¹⁹, ahol a református vallásról, a kegyesség és az egyházi élet kérdéseiről ad összefogott, érthető és igaz tanítást. Figyelemreméltóak kis traktátusai²²⁰, amelyekben az anyaszentegyházról, a szolgálatokról, és a gyülekezet életéről, működéséről ír „népszerű” módon. Rendkívül hasznosak lehetnek ezek a kis kiadványok a misszióban, a gyermekmunkában, de magában a gyülekezetben is. Ezt a mintát ma is lehetne, sőt kellene követnünk!

2.2.3. Makkai Sándor munkássága

²¹⁵ László Dezső: *Elmélet és gyakorlat a lelkipásztor életében*, in.: Az Út, 1935, 5-6. Klny.

²¹⁶ László Dezső: *Az Ige meghallgatása*, in: Vasady Béla, dr., szerk.: Károlyi emlékkönyv, Budapest, 1940, 327-337.

²¹⁷ László Dezső: *Az Isten Igéje és az egyház viszonya Kálvin Institutioja alapján*, in: Az Út, XIX. évfolyam, 1937, 289-301.

²¹⁸ László Dezső: *Az Ige egyháza*, Kolozsvár, 1939.

²¹⁹ László Dezső: *Ige – Hit – Egyház*, Kolozsvár, 1943.

²²⁰ László Dezső: *Az anyaszentegyház*, Torda, 1937; László Dezső: *Az Isten népe*, Kolozsvár, 1939; László Dezső: *Az egyház munkái*, h.n., 1943; László Dezső: *A gyülekezetiünk élete*, Nagyvárád, 1939.

Makkai Sándor²²¹ Nagyenyeden született 1890-ben. Egy nagy család legkisebb gyermekeként nőtt fel. Apja széles műveltségű, kiváló irodalomtanár, tőle örökölhette éleslátását és írói tehetségét. Édesanyjától – aki az apa második felesége volt – pedig imádságos kegyességét. Kolozsváron végezte teológiai tanulmányait 1908 és 1912 között. Tanárai közül Nagy Károly, Ravasz László és Bartók György volt rá legnagyobb hatással.

A szolgálatba lépve először Nagyenyeden segédlelkész, aztán Kolozsváron hitoktató, majd a mezősegi Vajdakamaráson gyülekezeti lelkész. Az itt eltöltött évek örömteli és keserű tapasztalatai intenzíven alakították egyházlátását. Sokoldalú teológus volt, a vallásfilozófiától a rendszeres teológián át a gyakorlati teológia sok ágáig, különösen a missziótudományig minden érdekelte. 1917-18-ban egy tanévet töltött a sárospataki gyakorlati teológiai tanszéken, majd visszatérve Kolozsvárra, 1918-tól 1926-ig a rendszeres teológia tanára lett, közben a Teológia igazgatói tisztét is betöltötte. 1926-ban megválasztották az Erdélyi Református Egyházkerület püspökévé, e szolgálatot 1936-ig végezte. Élete utolsó tizenöt évében debreceni teológiai tanárként működött, ahol többek között gyülekezeti belmissziót, külmissziót, egyházszociológiát és ekkleziasztikát tanított.

Makkai Sándor rendkívül sokrétű szolgálatot végzett, hiszen teológiai, egyházvezetői munkássága mellett nagyon jelentős volt az írói, közéleti, nemzetnevelői tevékenysége is. 1951-ben halt meg.

Életpályája, indíttatása, tanulmányai és tapasztalatai révén olyan sokoldalú ismeretre tett szert az egyház életével és szolgálatával kapcsolatosan, amely keveseknek adatik meg. Ez a tapasztalat és ismeretanyag egyértelműen megjelenik az egyházzal szülő teológiai tanításában.

Makkai egész életében tanított az egyházzal, talán úgy is mondhatnánk, teológiai és igehirdetői küzdelmet vívott azért, hogy minél egyértelműbben meg tudja fogalmazni az egyház életének és küldetésének titkait. Ezt tette prédikációiban, előadásaiban, püspöki jelentéseiben, körleveleiben, számos cikkében, tanulmányában és könyvében. Mi most e hatalmas anyagból kiemeljük azt a könyvet, amelyben összefoglalta ekkleziasztikai tanítását, s emellett azokat a tanulmányokat és könyveket, amelyek előkészítették vagy továbbmélyítették az egyházzal szülő gyakorlati teológiai tanítását.

Makkai ekkleziasztikája *Az egyház missziói munkája* című munkájában található²²². E hatalmas mű központi témája a misszió, a bevezetése foglalja össze az egyházzal szülő taní-

²²¹ Életrajza összefoglalását ld.: Makkai Sándor: *Szolgalatom*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1990; ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m.; Adorjáni Zoltán: *Makkai Sándor*, in: Kozma Zsolt, dr., szerk: *Akik jó bizonyosságot nyertek*, i.m., 206-234.

²²² Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, Révai Kiadás, Budapest, 1938. 7-130.

tást, *Az egyház történeti képe, élete, tevékenységei* címmel. Ennek a gyakorlati egyháztannak láthatóan alapozó, a többi tudományt megelőző jellege van Makkainál.

Az első fejezet: *Az egyház történeti képe*²²³. Itt végigveszi a vallástörténeti őskép, ótestamentumi előkép jegyeit, az újtestamentumi egyházkép vonásait, aztán a keleti és nyugati egyház típusáról szól, majd megvizsgálja, hogyan jelenik meg az egyház Kálvin tanításában, a református hitvallásokban, a protestáns teológiában és a saját kora egyházi törvényeiben. A bibliai alapok és a református hitvallási háttér komolyan vételéről szól ez a fejezet. Az olvasónak olykor az lehet az érzése, hogy túl sok anyagot dolgoz fel, messze túllép a gyakorlati teológia határain, és a vallás- és teológiatörténet vagy bibliai teológia területén jár. Az itt felhalmozott hatalmas ismeretanyag egy része nem is hasznosul a mű további részeiben. Mégsem bizonyul haszontalannak ez a feltáró munka, mert arra mutat rá, hogy milyen változó és sokrétű az egyház megítélése a történelemben, mennyire fontos a kérdés sokoldalú megközelítése.

A második fejezet címe *Az egyház élete*²²⁴. E rész alapjait az egyház keletkezéséről, lelki feltételéről és életformájáról szóló, az evangéliumi és reformátori tanítást összefoglaló szakaszban teszi le. Azután az egyház alakulatairól, az államhoz és nemzethez fűződő kapcsolatról, valamint életének lényegi vonásairól, organikus valóságáról beszél.

A harmadik és negyedik fejezet az egyház funkcióit veszi számba, így először *Az egyház külső (önfenntartó) tevékenységei*²²⁵ címmel az egyházkormányzás, közigazgatás, az egyházi hivatal és tisztségek kérdését tárgyalja. Utána rátér *Az egyház belső (tartalmi) tevékenységei*²²⁶ ismertetésére, az istentisztelet, a nevelés és a misszió formáira és lényegi vonásaira. (A könyv további, közel kétharmad része a misszióról, a pásztori, gyülekezeti és a külmisszió ágairól ad részletes tanítást.)

Mind az egyház életének, mind pedig szolgálatainak bemutatása igei alapokon és a reformátori teológiai látás tisztaságában történik. Az egész feltáró és megalapozó munkára érvényes az, amit egy helyen így fogalmaz meg Makkai: „...igyekeztünk felmutatni és tisztázni a Kijelentés, valamint a hitvallás szerinti helyes értelmezést”²²⁷.

Ez a mintegy százharminc oldalas ekkléziasztika jól reprezentálja Makkai Sándor gyakorlati teológiai egyházszemléletét. Ő maga úgy fogalmaz, hogy a „teologia practica” feladata „az Egyház organikus életégszének tudományos vizsgálata és magyarázata”. Majd így foly-

²²³ Uo. 7-40.

²²⁴ Uo. 41-58.

²²⁵ Uo. 58-82.

²²⁶ Uo. 83-130.

²²⁷ Uo. 82.

tatja: „ennek a tudománynak alapvető része az ecclesiastica, egyháztan, mely az Egyház életével és tevékenységeivel foglalkozik s mintegy az Egyház általános élettanát adja. Ilyen ecclesiastica kísérlet ez a mi jelen tanulmányunk is.”²²⁸ S valóban, ez az ekkleziasztika a szó szoros értelmében vett teológia, amely igei alapokon, tudományos igénnyel, rendszerezett, kritikus és konkrét formában tárja elő anyagát. Megjegyzendő viszont, hogy e műben Makkai tulajdonképpen csak elvi ekkleziasztikát ad, a gyakorlati részt nem dolgozza ki. Néhány helyen érzékeljük, hogy egy konkrét egyház helyzetéről, a magyar reformátusság kontextusáról van szó, például: amikor a magyar református egyházi törvények egyházképét elemzi, vagy amikor kritikát gyakorol az egyház istentiszteleti rendtartásai kérdésében²²⁹.

Makkai Sándor ekkleziasztikai látásmódját – ahogy erre Fekete Károly is utal²³⁰ – a missziói szemlélet és felelősség hatja át. Nem véletlenül került a misszióról szóló nagy, átfogó műve elejére ez az alapozó, gyakorlati teológiai egyháztan. E felfogás szerint az egyház létét és szolgálati formáit a küldetése felől lehet és kell értelmezni. A misszió iránt elkötelezett teológus stílusát nemcsak a gyakorlati teológia konkrétsága, hanem a rendszeres teológia esszenciális, összefüggésekre rámutató beszédmódja is meghatározza. Sőt, a történelmi hitelességre törekvő író stílusjegyeit is felfedezhetjük nála.

A kor teológiai közvéleménye örömmel üdvözölte Makkai könyvét, mint első kimondottan gyakorlati teológiai munkáját. Egy recenzora²³¹ értékeli, hogy Makkai a misszióról szóló könyvét az egyház fogalmának megállapításával alapozza meg. Az ekkleziasztikai részt nagyon érdekes bevezetésnek tartja, „ahol a szervekkel, azok értékével, kifejlődésével ismertette meg”²³² a szerző. Magáról az új tudományágról nem alkot véleményt, hanem általánosan egyházi élettanként könyveli el.

Makkai gyakorlati teológiai életművének egyik fókuszpontja ez az ekkleziasztikai mű. Számos írása és könyve van, amely körülveszi – előkészíti, illetve kiegészíti és továbbmélyíti – ezt a központi jellegű művet. Ezek közül hadd szóljunk néhányról.

Az egyház és a teológia kérdése Makkai egész életművében összetartozó, egy egységet alkotó kérdéskör. Több írása elemzi a kettő összetartozását²³³, és Barth, Brunner és mások ta-

²²⁸ Uo. 57.

²²⁹ Ld.: uo., 35kk; 87kk.

²³⁰ Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m., 87kk; a szerző Makkai ekkleziasztikai felfogását misszió-értelmezése kontextusában mutatja be. Vö.: Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor, a misszió elkötelezettje*, in: *Confessio*, 1990/2, 41-44.

²³¹ Incze Gábor: *Makkai Sándor: Az egyház missziói munkája*, könyvismertetés, in.: *Protestáns Szemle*, negyvenhetedik évfolyam, 1938, 594-595.

²³² Uo.

²³³ Ld.: Makkai Sándor, dr.: *Öntudatos kálvinizmus*, Kolozsvár, 1925, 30-51; Makkai Sándor, dr.: *Az egyház válsága és a teológiai tudomány*, in: *Igazság és Élet*, harmadik évfolyam, 1937, 139-144; Makkai Sándor, dr.: *Poimenika, A személyes lelkigondozás tana*, Budapest, 1947, Bevezetés, 1-37.

nításaira utalva kimutatja, hogy a teológia egészének gyakorlati jellegűnek kell lennie, az egyház valóságával kell foglalkoznia, hogy minden teológiai probléma egyben az egyház problémája is. Ezért kerül a teológia centrumába az ekkléziasztika²³⁴, a nélkülözhetetlen, alapozó gyakorlati egyháztan, amely „még a külföldi fejleményeket is megelőzve, magyar református theologusok munkájában”²³⁵ rajzolódik ki határozott körvonalakban. Az egyház kérdésének teológiai megalapozását tovább erősíti a *Kijelentés és egyház* című tanulmánya²³⁶, melyben kifejti, hogy a küzdő egyház, a predesztináció és az eszkatológia között, az „idők között” élő és szolgáló egyház mennyire nem nélkülözheti Istennek a kijelentésben adott ígértét és normáját.

Említettük, hogy az ekkléziasztika gyakorlati része csak nyomokban található meg Makkai fő ekkléziasztikai művében, *Az egyház missziói munkája* bevezetésében. Ennek pótlására – feltételezhetően Imre Lajos munkássága hatására – Makkai később több olyan írással jelentkezik, amelyekben a gyakorlati vonatkozás kap fő hangsúlyt. Az első ilyen mű *A magyar reformátusság egyházi élete*²³⁷. Ebben az egyházszociológus eszköztárát felsorakoztatva sok-sok adattal, kimutatással, statisztikával írja le a magyar reformátusság nemzeti, társadalmi, ökumenikus helyzetét, külső, önfenntartó és belső, tartalmi funkcióinak mibenlétét és konkrét adatait. Ugyanebbe az irányba mutat az *Egyházunk belső feladatai ma* című tanulmánya²³⁸, amelyben az akkori jelen társadalmi életének válságait, annak okait, és a válságban az egyház, a gyülekezet konkrét cselekvésének stratégiáját vázolja fel.

Makkai 1938-ban kiadott ekkléziasztikája után 10 évvel, 1948-ban, a háború utáni újrakezdés reményteli és vészjósló időszakában jelent meg az *Élő gyülekezet*²³⁹. Ez a könyv, amely a témát feldolgozó tanulmányok és előadások gyűjteménye, Makkai ekkléziasztikai látásának elmélyítése és gyakorlati tovább építése és kiegészítése jegyében készült el. Itt a gyülekezet kerül érdeklődése középpontjába, mint amely az egyház megvalósulása, és küldetésének első számú letéteményese. A szerző korábbi gyakorlati egyházszemléletére annyira jellemző missziói alapállás itt is megtalálható, talán az eddigieknél is konkrétabb és hasznosíthatóbb formában. Érdemes megjegyezni – ahogy arra Fekete Károly felhívja a figyelmet²⁴⁰ –,

²³⁴ Makkai Sándor, dr.: *Az egyház válsága és a teológiai tudomány*, i.m. 143.

²³⁵ Makkai Sándor, dr.: *Poimenika*, i.m., 13.

²³⁶ Makkai Sándor, dr.: *Kijelentés és egyház*, in.: Vasady Béla, dr., szerk.: Károlyi Emlékkönyv, Budapest, 1940, 182-195.

²³⁷ Makkai Sándor, dr.: *A magyar reformátusság egyházi élete*, Igazság és Élet Füzetek, 17, Debrecen, 1940.

²³⁸ Makkai Sándor: *Egyházunk belső feladatai ma*, in: Protestáns Szemle, ötvenedik évfolyam, 1941, 358-371.

²³⁹ Makkai Sándor, dr.: *Élő gyülekezet*, Ref. Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest, 1948.

²⁴⁰ Ld.: Fekete Károly, ifj., dr.: *A keresztyén nemzeti öntudat*, in: Benke György, dr. h.c. – Dienes Dénes, dr., szerk.: Deus providebit, Sárospatak, 1999, 66.

hogy a gyülekezet centralitása Makkai gondolkodásának, egyházképének sokszor visszatérő jellemző vonása.

A teológiai katedrán és az egyházi közéletben egyaránt nagy gondot fordított Makkai Sándor a helyes egyházszemlélet kialakítására, arra, hogy az egyházzól teológiai értelemben kell beszélni²⁴¹, az Ige normájával kell összevetni az egyház valóságát, de a lekipásztor és más szolgálattevők munkáját is²⁴². Erre az alapra épül fel a gyakorlati egyházszemlélet, amely nélkülözhetetlen mindenfajta egyházi tevékenységhez. Szomorúan állapítja meg egy helyen, hogy „hiányzik az egyházi élet ekkleziasztikai szemlélete, mely az egyházat élő organizmusként látja a maga élettevékenységeinek sajátos különbözőségében és ugyanakkor teljes összeműködésében és egységében.”²⁴³

Makkai Sándor ekkleziasztikai látásában az egyház valóságos megismerése egy nagyobb cél szolgálatában áll, ez pedig az egyház küldetésének felismerése és teljesítése. Ő maga így foglalja össze ezt: „nem csupán a tényleges egyházi helyzet és élet tárgyilagos ismertetésére törekedtem, hanem arra is, hogy az ebből fakadó nagy szükségeket és sürgető feladatokat, főképpen a lekipásztorkodás és misszió terén öntudatosítsam.”²⁴⁴ Istennek adunk hálát azért, hogy ezt a munkát mind lelkészként, mind egyházi vezetőként, mind pedig teológiát művelő szakemberként elvégezhesse.

2.2.4. *Imre Lajos munkássága*

Az ekkleziasztika művelésének kristályosodási pontját *Imre Lajos* munkásságában találhatjuk meg.

Imre Lajos²⁴⁵ a nagy hírű hódmezővásárhelyi Imre-család sarjaként született 1888-ban. Iskoláit Hódmezővásárhelyen végezte, majd 1906-ban beiratkozott a kolozsvári Theológiai Fakultásra. Tanárai közül Ravasz László gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Hamar elkötelezte

²⁴¹ Régi koncepciója volt az, hogy „a gyakorlat egyetlen megbízható alapja a tudomány”, ld.: Makkai Sándor: *Magyar theologia és magyar lekipásztori munka*, in: *Az Út*, 1916, 135.

²⁴² Makkai az egyházi szolgálatok kérdését többször taglalja tanulmányaiban, ld.: Makkai Sándor, dr.: *Egyházi közigazgatás*, in: *Igazság és Élet*, 1937, 105kk; Makkai Sándor: *Egyházi hivatal – hivatalos egyház*, in: *Igazság és Élet*, 1937, 205kk, 240kk.; Makkai Sándor, dr.: *Egyház és misszió*, in: *Igazság és Élet*, 1938, 18kk, 65kk; Makkai Sándor, dr.: *Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkigondozásra*, in: *Theológiai Szemle*, XX. évfolyam, 1944, 4-21; Makkai Sándor, dr.: *Ekkleziasztika*, I-II. Debreceni Theologus Gyülekezet, Debrecen, 1950/51-es tanév.

²⁴³ Makkai Sándor, dr.: *Élő gyülekezet*, i.m., 62.

²⁴⁴ Makkai Sándor, dr.: *Szolgálatom*, i.m. 129.

²⁴⁵ Életrajza összefoglalását ld.: Adorjáni Zoltán: *Imre Lajos*, in: Kozma Zsolt, dr., szerk.: *Akik jó bizonyosságot nyertek*, Kolozsvár, 1996; Magda van der Ende: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*, Kolozsvár, 1982; Molnár Miklós: *Dr. Imre Lajos 80 éves*, in: *Református Egyház*, XX. évfolyam, 1968/12. 259-261; Adorjáni Zoltán: *Imre Lajos*, in: *Az Út*, XXX. Évfolyam, 2004/4. 197-202.

magát a gyakorlati teológiának, különösen a katechetika és poimenika tudományának. Különösen fontosnak érezte az evangéliumi ébredés szolgálatát és a gyakorlati keresztyénség megélését. „Nem az elméleti ismeretszerzés után jutott el egyfajta gyakorlatra vagy cselekvési módra, hanem a gyakorlati téren jelentkező kérdések megoldása végett jutott el az elvi tisztázásokhoz – az Igéhez –, és ezután ismét a gyakorlathoz fordult.”²⁴⁶

1910-ben rövid ideig Tordán volt segédlelkész, majd a skóciai Aberdeenben folytatott ösztöndíjas tanulmányokat. Itt a történelmi kálvinizmussal találkozva jobban megértette a reformáció lényegét. Hazatérve Kolozsvár egyik gyülekezetében végzett segédlelkészi munkát, később kolozsvári, majd marosvásárhelyi hitoktató lett. Közben teológiai magántanári fokozatot szerzett 1913-ban gyakorlati teológiából, *A gyermek vallása* címmel. Erre néhány hónapig Heidelbergben is készült, ahol elsősorban Niebergalltól tanult sokat.

1914 és 1921 között a kolozskarai gyülekezet lelkipásztora volt. Az itt szerzett tapasztalatok megerősítették hitét, és nagyban segítették egyház- és gyülekezetlátásának letisztulását, valamint a lelkipásztori szolgálattal kapcsolatos elgondolásának gyakorlati kipróbálását²⁴⁷.

A gyülekezeti szolgálat mellett bekapcsolódott az egyházi közéletbe, különösen azzal, hogy elvállalta az 1915-ben induló *Az Út* című folyóirat szerkesztési munkáiban való részvételt. Kezdetől fogva sokat publikált, különösen az ekkléziasztika, az istentisztelet és igehirdetés, valamint a vallásos nevelés és a pasztoráltheologia témaköreiben.

A kolozsvári Teológián Ravasz László utódként 1921-től 1947-ig tanított a gyakorlati teológiai tanszéken. Ez idő alatt a tudományszak szinte minden területét átfogta oktatói munkája: egy ideig homiletikát, liturgikát, hosszabb ideig pedagógiát, katechetikát és még egyházjogot is tanított. Szívéhez legközelebb a katechetika állt. Tanári felfogásában az oktatói munka mindig együtt járt a neveléssel. Családi örökségét soha nem tudta és nem akarta meghazudtolni. Minden munkájában látszott, hogy vérbeli pedagógus.

Imre Lajost 1948-ban, a megváltozott politikai helyzetben nyugdíjba kényszerítették. Egy darabig ezután is részt vett még a katechetikai gyakorlatok vezetésében, emellett élete végéig kiegészítő lelkipásztori szolgálatokat végzett Kolozsvár gyülekezeteiben. 1974-ben hunyt el.

Ekkléziasztika című könyve²⁴⁸, amelyet az egész magyar ekkléziasztikai irodalom központi alkotásaként kell értékelnünk, 1941-ben jelent meg. Ez a mű Imre Lajos teológiai élet-

²⁴⁶ Adorjáni Zoltán: *Imre Lajos*, in: *Akik jó bizonyosságot nyertek*, i.m., 241.

²⁴⁷ A Kolozskarán eltöltött idő tapasztalatai, az ifjú lelkipásztor gondjai, csalódásai és örömei fogalmazódnak meg értékes meditáció-sorozatában, amit nemrég kiadtak Kolozsváron: Imre Lajos, dr.: *Szombatesték a parókián*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 12, Kolozsvár, 2003.

²⁴⁸ Imre Lajos, dr.: *Ekkléziasztika, Az egyház élete és szolgálata*, Coetus Theologorum kiadványa, Budapest, 1941.

művének egyik kiemelkedő alkotása, amelyet számos írással, tanulmánnyal készített elő, illetve mélyített el. Ahogyan teológiai munkássága fő művének, a *Katechetikának*,²⁴⁹ elviteológiai csúcsáig olyan írások és tanulmányok hosszú során át jutott fel, amelyek „a nevelés konkrét feladataival való találkozások”²⁵⁰ jegyében íródtak, úgy az *Ekkleziasztika* című könyvét is körülveszik az egyház életének és szolgálatának mindennapos problémáit és kérdéseit feszegető írások.

Az egyház kérdésével szolgálata kezdetétől, különösen is Az Út című folyóirat 1915-ös indulásától foglalkozik. Négy szempontból közelíti meg az egyház életének és szolgálatának problémakörét. Az első a pasztorálteológiai szempont, a lelkipásztori szolgálat elveinek és gyakorlatának vizsgálata. Szerkesztői munkája kezdetén kijelenti: „...keresni fogjuk annak a lelkipásztori munkának eszményi vonásait, amelyik a mai kor emberét újra részeltetni képes mindabban az áldásban, amit az Evangélium jelent a világnak”²⁵¹. A második az egyházzsociológiai szempont, a gyülekezeti életnek, a gyülekezet társadalomban elfoglalt helyének tanulmányozása. Azt tanítja, hogy pontosan le kell írni a gyülekezet állapotrajzát, helyzetét, összetételét, helyét a polgári közösségben²⁵². A harmadik az egyházjogi szempont, az egyház felépítése, szerkezete kérdéseinek tárgyalása²⁵³. A negyedik pedig a gyülekezetépítés szempontja, amelyben arra is kitér, hogy miként lehet egy falusi vagy egy városi gyülekezetben végezni az építés munkáját²⁵⁴. Írásaiban természetesen a legtöbbször együtt jelennek meg ezek a szempontok, hiszen sokszor nem is lehetne elkülöníteni őket. E szempontok figyelembe vételével alakította ki Imre Lajos az ekkleziasztikai koncepcióját.

Ezek mellett van még két átfogó kérdéskör, amely folyamatosan megjelenik Imre Lajos írásaiban, és jelzi egyházzal kapcsolatos felfogásának alakulását. Az egyik az egyház folyamatos önvizsgálata, a másik az egyház és a teológia összetartozásának kérdése. Imre Lajos az egyház szolgálatának egy-egy részét vagy egészét rendszeresen az Ige mérlegére teszi, jó al-

²⁴⁹ Imre Lajos, dr.: *Katechetika, A református keresztyén vallásos nevelés rendszere*, Református Egyházi Könyvtár XXII. Kötet, Budapest, 1942.

²⁵⁰ Magda van der Ende: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*, i.m. 141.

²⁵¹ Ld.: Az Út, I. évfolyam, I. szám; ld. továbbá: Imre Lajos, dr.: *A lelkipásztor munkája a háborúban*, in: Az Út, I. évfolyam, 26kk több részletben; Imre Lajos, dr.: *A reformátorok lelkipásztori eszménye*, in: Az Út, III. évfolyam, 1917, 223-228.

²⁵² Ld.: Imre Lajos, dr.: *A gyülekezeti munka előfeltételei*, in: Az Út, I. évfolyam, 1915, 32kk. több részletben.

²⁵³ Ld.: Imre Lajos, dr.: *Egyház és fegyelem egyházi törvényeink tükrében*, Református Szemle, 1925, 753-757; Imre Lajos, dr.: *Egyházunk törvényhozásának új követelményei*, in: Az Út, XXI. évfolyam, 1939, 202kk. több részletben.

²⁵⁴ Imre Lajos, dr.: *Lelkipásztori munka egy falusi gyülekezetben*, in: Az Út, II. évfolyam, 1996, 108kk, több részletben; Imre Lajos, dr.: *Lelkipásztori munka egy városi gyülekezetben*, in: Az Út, IV. évfolyam, 1918, 148-160.

kalmat ad erre például az a helyzet, amikor az erdélyi egyházkerület visszatér a magyarországi reformátusság közösségébe²⁵⁵.

A teológia és egyház kérdésében pedig kifejti, hogy a kettő elválaszthatatlan²⁵⁶. Úgy véli, hogy a teológia tudománya azzal tartozik az egyháznak, hogy az Ige parancsát az egyházra nézve folyamatosan tisztázza, az egyház pedig területet biztosít a teológiának, hogy az ne légtüres térben mozogjon²⁵⁷. És itt jellegzetes meghatározást ad Imre Lajos az egyházzal: „Az egyház nem általános életet él, hanem folytonosan ütközőpontban áll”, a világ szelleme és Isten akarata ütközőpontjában. Ezért „az egyház élete folytonosan zajló, kérdéseket, összeütközéseket, ellentéteket termelő élet.”²⁵⁸ Ez tipikusan a gyakorlati teológia, közelebbről az ekkleziasztika egyházszemlélete!

Imre Lajos egyházlátásának a fentieket is magában foglaló legfőbb szempontja az Ige centralitása. Számára a gyakorlati teológia az a tudomány, amely úgy tekint az egyházra, „mint arra a helyre, ahol Isten Igéjének hirdetése folyik, arra a közösségre, amely által Isten a maga Igéjét hirdeti.”²⁵⁹ Ezen belül az ekkleziasztika Isten Igéje hirdetését az egyház jelenlegi helyzetében vizsgálja. Meg kell jegyeznünk, hogy éppen e ponton különbözik Imre Lajos koncepciója a Ravasz László, László Dezső és Makkai Sándor felfogásától: ő nem úgy tekint az ekkleziasztiikára mint bevezető egyháztanra, hanem mint betetőző, befejező tudományra. Koncepciója szerint ugyanis az összes gyakorlati teológiai diszciplína az Ige hirdetésének módjaival foglalkozik, ezek elveit, gyakorlatát tárgyalja, az ekkleziasztika pedig e diszciplínák anyagának alkalmazása az egyház jelen helyzetében.

László Dezsőnél és Makkai Sándornál is láttuk, hogy az ekkleziasztika alapvetése együtt jár egy teológiai tisztázással. Így van ez Imre Lajos esetében is. Ezt a munkát a fenti írásokon túl legalaposabban *Az ekkleziasztika, mint gyakorlati teológiai diszciplína* című tanulmányában végzi el²⁶⁰. Itt is kifejti a teológia és az egyház összetartozásának gondolatát, majd arról beszél, hogy a gyakorlati teológiának mint az egyház tudományának szükségszerűen sajátos szerepe van az egyház kérdésének kidolgozásában. Áttekinti az addigi külföldi és hazai gyakorlati egyháztanokat, elismeri eredményeiket, különösen Nitzsch és Niebergall egyházképé-

²⁵⁵ Imre Lajos, dr.: *Belmisszió és egyház*, in: *Az Út*, XI. évfolyam, 1929, 62; Imre Lajos, dr.: *Egyházunk feladatai új helyzetünkben*, in: *Az Út*, XXII. Évfolyam, 1940. 205-208. Imre Lajos, dr.: *Az erdélyi egyházkerület a magyarországi ref. egyház egységében*, in: *Az Út*, XXIII. Évfolyam, 1941. 324-329.

²⁵⁶ Imre Lajos, dr.: *Mit követel az egyházi élet a teológiától és mit ad annak?* In: *Református Szemle*, XXIX. évfolyam, 1936. 497-500.

²⁵⁷ Uo. 498kk.

²⁵⁸ Uo. 500.

²⁵⁹ Imre Lajos, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 10.

²⁶⁰ Imre Lajos, dr.: *Az ekkleziasztika, mint gyakorlati teológiai diszciplína*, in: *Ravasz László Emlékkönyv*, Budapest, 1941. 341-352.

nek aktualitását és konkrétságát fogadja el. Ugyanakkor meg is haladja ezeket a rendszereket, mert – a barthi teológia nyomán – rámutat arra, hogy az egyházzal csak az Ige abszolútosságának és az ember nyomorúságának kontextusában lehet beszélni. „Mikor tehát az Ige szolgálatáról beszélünk az egyházban, olyan egyházban beszélünk erről, amely nem valami idealizált kép, nem is különböző lelki és társadalmi jelenségek rendszere és foglalata, hanem Istennek a bűn világában összegyűjtött, örök életre választott, e világban megszólított és engedelmességre elhívott gyermekei valóságos közössége.”²⁶¹ E tényleges világban élő, valóságosan Istenhez tartozó közösséget, ennek életét, jelen állapotát, helyzetét és munkáját mutatja be az ekkléziasztika tudománya.

Ez történik tehát az *Ekkléziasztika* című könyvben. Itt térünk rá ennek ismertetésére. Az *Előszó* után a *Bevezetés*²⁶² jön, amely tulajdonképpen a diszciplína anyagának elvi részét képezi. Itt a szerző tisztázza a tudományág nevét, fogalmát, majd rövid áttekintést ad arról, hogy miként foglalkozott a teológia a maga történetének korszakaiban az egyház kérdésével. Ezt követően az ekkléziasztika problémaköréről beszél, arról a speciális egyházszemléletről, amelyet ez a tudományág valósít meg. Konceptiójában fontos szerepe van az aktualitásnak, az „itt és most”-nak. Az ekkléziasztika feladatát ebben határozza meg: „keresse azokat a módokat, ahogyan ma, az egyház jelen helyzetében kell az Igét szolgálni”²⁶³, majd elhelyezi a diszciplínát, mint betetőző tárgyat a gyakorlati teológia egész rendszerében. A bevezetés utolsó részében sajátos és fontos ekkléziasztikai témát tárgyal Imre Lajos *Az Ige és az aktuális helyzet* címmel²⁶⁴. Itt Isten kijelentése és az aktualitás kapcsolatának teológiai elemzését végzi el. Megállapítja, hogy mivel az Ige egyetemes, ezért mindig aktuális is. A kijelentés valósága tekintetbe veszi az adott helyzetet, a befogadó valóságát. Az Ige szolgálata csakis az Ige uralma alatt történhet, mert ez az egyetlen mód arra, hogy az egyház igehirdetése ne veszítse el kapcsolatát a valós élettel.

A könyv további mintegy 200 oldala képezi az ekkléziasztika gyakorlati részét. Míg az eddigi ekkléziasztikákban nem, vagy alig találtunk gyakorlati részt, Imre Lajos művében ez képezi a legnagyobb egységet. Az I. rész címe *Az egyház*²⁶⁵. Itt a Magyarországi Református Egyház akkori jelen képét, életét, kapcsolatrendszerét mutatja be, majd rátér az egyházunk munkáinak ismertetésére, az igehirdetés, a szeretetmunka, az egyházfegyelem, egyházkor-

²⁶¹ Imre Lajos, dr.: *Az ekkléziasztika, mint gyakorlati teológiai diszciplína*, i.m. 347k.

²⁶² Imre Lajos, dr.: *Ekkléziasztika*, i.m. 5-24.

²⁶³ Uo. 11.

²⁶⁴ Uo. 14-24.

²⁶⁵ Uo. 25-108.

mányzás, vagyonkezelés, nevelés, a misszió, a teológiai munka és a kulturális tevékenység kérdésére, valamint az egyháznak a világban való küldetésére.

A II. rész címe *A gyülekezet*²⁶⁶. Itt a gyülekezet életét, típusait, formáit, majd közösségi szolgálatát (mint kultuszközösség, erkölcsi, szeretet- és adminisztratív közösség) mutatja be.

A III. rész *Az egyén*²⁶⁷ kérdését tárgyalja, az egyén megismerése, az egyén mint az ige-hirdetés tárgya, valamint az egyén és a gyülekezet vonatkozásában.

Végül a IV. rész címe *Az egyház munkásai*²⁶⁸. Itt a lelkipásztor különféle szolgálatairól, a lelkipásztorok együttműködéséről beszél, majd a tanítók, tanárok, presbiterek, diakónusok, diakonisszák és a laikus munkások szolgálatának kérdéseit foglalja össze.

Annak ellenére, hogy a könyv nagy hányada gyakorlati ekkleziasztika, mindvégig elvi alapokon dolgozik. Az egyház életének és szolgálatának minden konkrét kérdésében leszögezi, hogy mi az Ige parancsa, és ezzel szembesíti a konkrét egyházi helyzetet, illetve szolgálatot²⁶⁹.

Ahogy olvassuk a könyvet, érezzük mögötte az akkori egyház valóságát, küzdelmét, hiányosságait és eredményeit. Egymás után jönnek a gyakorlati kérdések, amelyek nemcsak a szolgálatra készülő teológusokat izgatták, hanem az egész egyházi közvéleményt, s ezek a kérdések mind-mind az Ige fényébe állítva, teológiai szempontok szerint vizsgálva kerülnek elénk. Az olvasó azt érzi, hogy ezt a munkát újra és újra el kell végezni az egyházban, a gyakorlati kérdéseket – amelyek koronként változhatnak – folyamatosan az Ige fényébe állítva, teológiai szempontok szerint meg kell vizsgálni. Erre utal maga Imre Lajos is a könyv előszavában: „ez a munka nem végleges feleleteket és lezárt tanácsokat ad, hanem inkább indításokat, gondolkodásra, a kérdések tanulmányozására akar indítani, kedvet akar ébreszteni arra, hogy keressük a kérdések mögött azok alapját, a feleletek és megoldások mögött az egyetlen feleletet.”²⁷⁰ Az ekkleziasztika – mivel vállalja szolgálatának itt és most jellegét – folyamatosan művelendő tudomány. A múlandóságnak dolgozik. Tegnapi eredményei példát adhatnak ugyan, de nem helyettesíthetik a mai fáradozást. Az ekkleziasztika mindig hiányos, mindig tovább kell gondolni, újra kell írni. Imre Lajos is tudta ezt, ezért ír így saját könyvéről:

²⁶⁶ Uo. 109-170.

²⁶⁷ Uo. 171-186.

²⁶⁸ Uo. 187-224.

²⁶⁹ Példaként említsük meg a szeretetszolgálat kérdését (uo. 55kk.): a szerző először elmondja a szeretetmunka lényegét, hogy ez az egyháznak, mint Krisztus testének lényegéből és valóságából ered, tartalma nem más, mint Krisztus szeretetének továbbadása, stb. Azután írja le egyházunk akkori szeretetszolgálatának formáit, de itt is vissza-visszautal az igei alapokra. Jó bizonyága ez annak, hogy az ekkleziasztika, sőt annak gyakorlati része sem mond le a bibliai, elvi alapokról.

²⁷⁰ Uo. 3k.

„Haszna akkor lesz, ha minél hiányosabbnak látja az olvasó, ha fejtegetései nyomán újabb kérdések vetődnek fel és mélyebb szempontok lépnek a szeme elé.”²⁷¹

Ez utóbbi mondatot örömmel üdvözli recenziójában Tőkés István, és rámutat: „ez nem valami csupán szerénységből fakadó kitétel, hanem mélyen az egyház lényegére utaló felismerés”²⁷².

Imre Lajos könyve nagy visszhangot váltott ki a teológiai és egyházi közéletben. Gyümölcsöző vita indult el, amelynek legismertebb fóruma az 1942 tavaszán tartott Coetus Theologorum vitadélutánja, amelyre később visszatérünk. A közvélekedés kettősségét tükrözi a Protestáns Szemlében megjelent könyvismertetés Márkus Jenő tollából²⁷³. „Hálások vagyunk, hogy megjelent egy munka, amelyikre nem a szerzőnek volt szüksége, hanem nekünk, olvasóknak” – kezdi Márkus. Nagyra értékeli a kész elveket, amelyek az egyház életének és szolgálatának ismertetése mögött állnak. Kiemeli, hogy ebben a könyvben a nevelő szólal meg, aki egész életén át nevelt. Munkája a teológiában utat megtett embernek is, de e tudományban járatlan egyháztagnak is hasznos és érthető.

Viszont kellemetlen kérdésekkel folytatja a gondolatsort. Ezek a kérdések nem Imre Lajosnak szóltak, hanem az ekkleziasztikának, illetve az egyház akkori állapotának.

Mi az ekkleziasztika? – kérdezi Márkus. Nem a „mentsük, ami menthető elv” áll mögötte? Nem arról van szó, hogy megöregedett a (látható) egyház, „már nem tud annak lenni, aminek lennie kellene..., nem tudja azt tenni, amit tennie kellene”, már nem tud járni, ezért viteti magát? „Nem az öregember makacssága az ekkleziasztika általában?”²⁷⁴ Nem a teológiának vagy az egyháznak „görcsös nekifoházkodása”, hogy van még tűz, élet, fel lehet még mutatni valamit, rendszerezni lehet még valamit? „Vagy egy most született nagyhatalom friss, lendületes erejének rendszerezése, tervszerű csatarendbe állása...?” „Melyik az ekkleziasztika általában?”²⁷⁵

A kérdések mögött nem a megszégyenítés vagy lejáratás szándéka áll, hanem inkább az egyházért való felelősségvállalás lelkülete. Az a lelkiület, amely Imre Lajos könyvének – és az összes ekkleziasztikai műnek – minden sorában megtalálható. Fontos figyelmeztetést fogalmaz meg Márkus Jenő: nem az ekkleziasztika, s egyáltalán, nem a teológia – az emberi rendszer, koncepció, technika – hoz megoldást, életet. Mert élet csak felülről jöhet.

²⁷¹ Uo. 4.

²⁷² Tőkés István: *Imre Lajos: Ekkleziasztika*, Könyvismertetés, in: *Az Út*, XXIV. évfolyam, 1942, 205k.

²⁷³ Márkus Jenő: *Imre Lajos: Ekkleziasztika*, Könyvismertetés, in: *Protestáns Szemle*, LI. évfolyam, 1942. 313-315.

²⁷⁴ Uo. 314.

²⁷⁵ Uo. 315.

Imre Lajos a későbbiekben nem írt újabb ekkleziasztiikát. Sok cikke jelent meg ilyen tárgykörben, amelyekben az egyház életének és szolgálatának egy-egy konkrét szeletét vizsgálja²⁷⁶, de átfogó munkát már nem készített. Ennek okait valószínűleg a negyvenes évek nagy történelmi, politikai megrázkódtatásaiban és az ő kényszerű nyugdíjaztatásában kell keresnünk.

2.2.5. Ekkleziasztika a viták keresztüztüében

Az egymás után megjelent ekkleziasztiikák, valamint szerzőiknek, László Dezsőnek, Makkai Sándornak és Imre Lajosnak ilyen irányú más művei élénk visszhangot váltottak ki a teológiai és egyházi közéletben. Az egyház léte és küldetése egyébként is viták keresztüztüében állt abban a korban.

Elég utalnunk a Victor-Makkai vitára²⁷⁷, amely az egyház missziói munkájáról szólt. A vita két olyan teológus között zajlott le, akik egyek voltak a misszió iránti mélységes elkötelezettségben. Különbségeik a háttérükben és missziológiai felfogásukban érhetők tetten. Makkai háttere az erdélyi népegyházi valóság, Victor János háttérében viszont a bomló népegyházi keretek problémája áll²⁷⁸. Makkai a Ravasz által meghirdetett „az egyház misszióivá tétele és a misszió egyházivá tétele” programját követve a missziót az egyház alapfeladataként értelmezte, Victor pedig úgy vélekedett a misszióról, mint az egészségesen működő egyház „erőfőlslegéről”, s míg az egyház nincs „jó erőnlétben”, addig az egyházhoz tartozó egyesületeknek, belmissziói mozgalmaknak kell végezniük ezt a munkát²⁷⁹.

A vitával kapcsolatban jó tisztáznunk egy, a témánkkal kapcsolatos kérdést. Különbség mutatkozik a vitapartnerek egyházlátásában is. Victor ekkleziológiai felfogása áll szemben Makkai ekkleziasztiikai felfogásával. Ez azt jelenti, hogy Makkai az egyház valóságából kiindulva közelít a misszió kérdéséhez, Victor viszont „megrögzötten” csak az Írás által adott

²⁷⁶ Pl.: Imre Lajos, dr.: *Az istentisztelet látogatása egyházunkban*, in: *Az Út*, XXV. évfolyam, 1943. 7-16; Imre Lajos, dr.: *Egyházunk munkájának jelen feladatai*, in: *Református Szemle*, 1945, 52-54; Imre Lajos, dr.: *Az egyház igehirdető közösség*, *Református Szemle*, 1960. 95-99; stb.

²⁷⁷ Victor János, dr.: *Mi a „missziói munka”?* In: *Református Világsszemle*, 1941. 1. szám 12-24; Makkai Sándor, dr.: *Mi a „missziói munka”?* In: *Theológiai Szemle*, XVII. évfolyam, 1941. 31-43; Victor János, dr.: *A „missziói munka” teológiájához*, in: *Theológiai Szemle*, XVII. Évfolyam, 1941. 84-99; A vita ismertetését ld.: Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m. 95kk.; újabban: Gaál Sándor: *„A kezdeményező egyház”*, i.m., 54kk.

²⁷⁸ vö.: Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m. 101.; az álláspontok különbözőségének és egyezőségének részletes kifejtését ld. Fekete Károly, dr.: *Makkai Sándor és Victor János misszióértelmezésének összehasonlítása*, in: Gaál Sándor, szerk.: *En Christo*, Tanulmányok a 85 éve dr. Bütösi János tiszteletére, DRHE, Debrecen, 2004. 104-128.

²⁷⁹ Ld.: Makkai Sándor, dr.: *Szolgálatom*, i.m. 131k.; Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m., 88kk.; Gaál Sándor: *A „kezdeményező egyház”*, i.m. 54k.

egyházértelmezéshez ragaszkodik²⁸⁰. A félreértések elkerülése végett tisztáznunk kell, hogy ebben a vitában Victor nem magát az ekkleziasztikát támadja, hanem a Makkai-féle missziológia teológiai alapjait. Nem a gyakorlati egyházképpel van problémája, hanem azzal a missziológiai felfogással, mely a konkrét helyzetből kiindulva kezeli a misszió kérdését. Victor elismeri azt a munkát, amit Makkai az organikus egyházkép megalkotásáért tett. Ezt írja: „A 'missziói munkának' magyar irodalmában tudtommal ő előtte még senki sem mutatott rá arra, hogy ezeknek a tevékenységeknek igazolását csak abban találhatjuk meg, hogy az Igének az egyházzal adott organikus képébe tudjuk őket belehelyezni és így az egyháznak az Igéből hangzó életparancsaira tudjuk őket visszavezetni.”²⁸¹ Ez az elismerés Makkai ekkleziasztikájának szól, amelyben valóban az egyház organikus képe rajzolódik ki igei alapon. A probléma Az *egyház missziói munkája* című könyv további fejezeteivel van, ahogyan Fekete Károly megfogalmazza: „a helyesen megállapított teológiai irány ellenére elmaradt Makkai könyvében a misszió teológiájának elmélyítése.”²⁸²

Érdemes e vita kapcsán levonnunk azt a következtetést, hogy az ekkleziasztika – akár alapozó, akár betetőző tudományként tekintünk rá – nem helyettesítheti a többi gyakorlati teológiai diszciplína elvi alapjait. Azzal, hogy leírja az egyház életének és szolgálatának igei normáit és jelen helyzetét, nem ad felmentést a homiletikának vagy éppen a missziológiának az igehirdetéssel vagy az egyház küldetésével kapcsolatos bibliai és rendszeres teológiai elvek megállapítása alól.

Az ekkleziasztika kérdéskörének fontosságát mutatja az a tény, hogy a Coetus Theologorum debreceni tagozatának 1942. április 21-i ülése ezt a témát tűzte ki megvitatásra²⁸³. A vita alapját Imre Lajos *Ekkleziasztikája*, valamint a szintén 1941-ben megjelent *Az ekkleziasztika mint gyakorlati teológiai diszciplína* című tanulmánya²⁸⁴ képezte. A vitában Makkai Sándor, Imre Lajos, László Dezső, Nagy Barna, Filep Gusztáv, Illyés Endre és Vasady Béla szólalt fel. Ez a névsor jelzi, hogy eleink nem gyakorlati teológiai belügyként tekintettek az ekkleziasztika problémájára.

A vita két kérdésre összpontosult. Az egyik az ekkleziasztika meghatározása, a másik pedig az elhelyezése a teológiai oktatás rendjében. A meghatározás kérdésében különösen Makkai Sándor és Imre Lajos felfogása ütközött egymással. Makkai az ekkleziasztikától elvi, teológiai megalapozó munkát vár, amely nem az egyházi élet ismertetésében merül ki. Úgy

²⁸⁰ Gaál Sándor: A „kezdemenyező egyház”, i.m. 57k.

²⁸¹ Victor János, dr.: A „missziói munka” teológiájához, i.m. 98.

²⁸² Fekete Károly, ifj.: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, i.m. 95.

²⁸³ A vita teljes anyagát ld.: Coetus Theologorum vitaülésének anyaga: *Az ekkleziasztika a teológiai tudományban és a lelkésképzésben*, in: Theológiai Szemle, XVIII. évfolyam, 1942. 86-111.

²⁸⁴ Imre Lajos, dr.: *Az ekkleziasztika mint gyakorlati teológiai diszciplína*, i.m.

érzi, hogy Imre túl nagy teret enged az aktualitásnak, a jelen helyzetnek. Abban egyetértés van közöttük, hogy nem egyháztant, ekkleziológiát, hanem a gyakorlati teológia keretében művelt egyházi tudományt kell érteni ekkleziasztkán, amelynek nem az a célja, „hogy az egyház problémáját minden lehetséges oldalról, theologiai és nem theologiai szempontokból kimerítse, hanem hogy egy bizonyos, sajátos vonatkozásban, mint az Ige szolgálatának Istentől rendelt helyével és közösségével, foglalkozzék az egyházzal.” S folytatja: „De már azzal nem tudok egyetérteni, hogy az ekkleziasztika ezen a sajátosságon még belül is csak az egyház jelen helyzetében és munkája jelen feladataiban tárgyalhatja az Ige szolgálatát.”²⁸⁵

Imre érvelése szerint az egyház „időszerű egzisztenciája” túlhalad az aktualitáson. Az egyház jelen életével kapcsolatos adatoknak nem önmagukban van jelentőségük, hanem az Ige szolgálatának lehetőségei és adottságai mindig az Ige által értelmezve kapják meg értelmüket. Imre kritizálja Makkai *A magyar reformátusság egyházi élete* című művét²⁸⁶, nem tartja azt ekkleziasztkai munkának, hanem csak egyházismertetésnek, és utal a saját munkásságára: „az ekkleziasztika az én kidolgozásomban sehol sem az adott helyzetből indul ki, hanem mindenütt az elvi, az Ige által adott szabályozásból, s ehhez méri, ezzel megítéli az adottságokat, megmutatva, hogyan lehetnek azok akadályok, vagy hogyan használhatók fel az Ige szolgálatában.”²⁸⁷

A kérdéshez László Dezső is hozzászólt²⁸⁸, és szelíden korrigálta mindkét fél álláspontját. Imre Lajos figyelmét arra hívta fel, hogy az Ige szolgálatának aktuális vonatkozását nemcsak az ekkleziasztkának kell figyelembe vennie, hanem minden gyakorlati teológiai tárgy szükségszerűen foglalkozik ezzel. Makkaival szemben pedig azt a megállapítást tette, hogy az ekkleziasztika csak akkor lehet élő tudomány, „ha az adott helyzetre nézve adja elő az egyház munkáinak belső egységét és összefüggését.”²⁸⁹

A másik kérdés, amelyről a vita folyt, az ekkleziasztika elhelyezése a teológiai oktatásban. Ennek az adott különös aktualitást, hogy a teológiai oktatás időtartama megnőtt. Több éves előkészítés után a 275/1940. számú konventi határozat elfogadta az addig négyéves teo-

²⁸⁵ Ld. Makkai Sándor bevezető előadása, in: *Coetus Theologorum vitaülésének anyaga*, i.m. 89.

²⁸⁶ Makkai Sándor, dr.: *A magyar reformátusság egyházi élete*, i.m.. Bemutatásánál említettük azt, hogy ezt a könyvet az elvi ekkleziasztkához utólag hozzátoldott gyakorlati részként is tekinthetjük. Imre Lajos kritikájának azért lehetett alapja, mert ebben a munkában nem annyira a gyakorlati teológus, mint inkább az egyházszociológus felfogása és munkamódszere tükröződik.

²⁸⁷ Ld. Imre Lajos válasza, *Coetus theologorum vitaülésének anyaga*, 93k.

²⁸⁸ László Dezső hozzászólása, in: *Coetus theologorum vitaülésének anyaga*, i.m. 96-102.

²⁸⁹ Uo. 97.

lógiai képzés ötéves nevelési-oktatási rendjét²⁹⁰. Az ekkleziasztika mint új tantárgy bevezetése az oktatásba mindenki számára egyértelmű volt, a vita az elhelyezése körül zajlott.

Imre ezen az ülésen is kifejtette többször ismertetett álláspontját, mely szerint az ekkleziasztikának a gyakorlati teológiai stúdiumokat befejező, betetőző tantárgynak kell lennie. Ezt a tudományágat „a többi diszciplínák után kell elhelyezni, mert a többiek az Ige szolgálatának minden időre vonatkozó elveit foglalják össze és írják elő. Ezek az előírások néznek az egyházra, de nem nézhetnek az egyház időszerű exisztenciájára”²⁹¹, ezért ezt a munkát az ekkleziasztikának kell elvégeznie, amely így az összes gyakorlati teológiai stúdium ismeretanyagának az egyház jelen helyzetére, „időszerű exisztenciájára” való alkalmazását adja elő. E rendszerben Imre azt el tudná képzelni, hogy az oktatás első évében egyházismertetés legyen a teológusoknak, de az ekkleziasztikát csak a legvégén tanítaná.

Makkai viszont – Ravasz Lászlóra is utalva – bevezető, alapozó tantárgyként tekint a diszciplínára. Az ekkleziasztika „az egyház theologiai-élettani szemlélete”, amelynek célja és feladata „az egyházat örök keletkezési rendjében, lelki feltételei közt, gyülekezeti létformájában, élő, organikus közösségében vizsgálni és feltárni”. Ezt a teljes élettani áttekintést nem lehet megismételni minden diszciplínában, „ezért kell az ekkleziasztikát olyan törzstudománnyá építeni, melyből a részdiszciplínák, mint az egyes szolgálati tevékenységek magyarázatai és szabályozói kifejljenek.”²⁹² Ezt a nézetet támasztja alá László Dezső is: „Szerintem arra van szükség, hogy az elsőéves theologiai hallgató, mielőtt megismerné az egyház szolgálatának egyes mezeit, összefoglaló képet nyerjen arról, hogy mi az egyház Ige körüli életének és szolgálatának alapja, hogyan bontakozik ki az egyház szolgálati rendje az Ige alapján, és akkor ennek tükrében ismerje, hogy miképpen néz ki és él a mai magyar református egyház.”²⁹³ László Dezső el sem tudja képzelni, hogy ehelyett az első éven pusztán egyházismertetést hallgatnának a teológusok.

Nagy Barna hozzászólása²⁹⁴ arra mutatott rá, hogy itt nemcsak a gyakorlati teológiát, hanem az egész tudományt érintő kérdésről van szó, hiszen a teológia egy szakja sem követheti el azt a fényűzést, hogy időtlenül, időszerűtlenül spekuláljon. A rendszeres teológus figyelmeztetést is adott a gyakorlatiaknak: „A gyakorlati theologióának, benne az ekkleziasztikának az egyházat az exegézissel, a hitvallásokkal és a dogmatikával együtt kell néznie; csak éppen *in actu ministerii*: az Ige-szolgálat akciójában és aktusában kell néznie

²⁹⁰ Fekete Csaba: *Lelkészképzés. Lelkészegyesület és ikerszervezetei (1919-1948)*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica* 5, Budapest, 1983. 437.

²⁹¹ Imre Lajos válasza, in: *Coetus Theologorum vitaülésének anyaga*, i.m. 95.

²⁹² Makkai Sándor bevezető előadása, in: *Coetus Theologorum vitaülésének anyaga*, i.m. 91.

²⁹³ László Dezső hozzászólása, in: *Coetus Theologorum vitaülésének anyaga*, i.m. 98.

²⁹⁴ Nagy Barna hozzászólása, in: *Coetus Theologorum vitaülésének anyaga*, i.m. 102-106.

ugyanazt az egy egyházat.” S így folytatta: az igazi gyakorlatiasság nem az, hogy egy „külön gyakorlati teológiai egyházszemléletet kreálunk”, helyett még komolyabban kell venni a bibliai, hitvallási és dogmatikai alapokat, és az ezekre épült egyházszemlélet gyakorlati következtetéseit kell levonni ²⁹⁵.

Vasady Béla vitazáró beszéde²⁹⁶ a vitát magas színvonalúnak és minden tekintetben örvendetesnek ítélte. Összefoglalta a fő pontokat. Az ekkleziasztika elhelyezésére azt a kompromisszumos megoldást ajánlotta, hogy ezt a tudományt a lelkészképzésben egyrészt törzstantárgyként, másrészt keret- vagy csúcdiszciplínaként kell kezelni²⁹⁷. Az egész teológiára nézve pedig Nagy Barnával egyetértésben Vasady is azt vallotta, hogy minden tudománynak ekkleziasztikának kell lennie, „valamennyi theologiai diszciplína törzsét kell benne felfedeznünk és megvallanunk”²⁹⁸, tehát a teológia művelése nem képzelhető el az egyház valóságától elvonatkoztatva.

Boross Géza alapos tudománytörténeti áttekintésében²⁹⁹ úgy értékeli ezt a vitát, mint amely Imre Lajos álláspontjának a vereségével zárult. Valóban többen voltak, akik Imre álláspontjával szemben fejtették ki a véleményüket. Mégsem az egyik vagy másik nézet vereséről volt itt szó. Ez a vita sokkal inkább az ekkleziasztika erődemonstrációjának bizonyult. A hozzászólásokat olvasva egyre egyértelműbbé válik, hogy az ekkleziasztika kérdése az egész teológia kardinális kérdése is egyben. A diszciplínák közötti jelenléte arra figyelmeztet, hogy nem volt és ma sincs létjogosultsága az egyház valóságától elrugaszkodott teologizálásnak.

Ez a jelentős elvi potenciállal rendelkező új diszciplína az 1940-es években nagy pálya, nagy kifutási lehetőség előtt állt. Sajnos, ezt a pályát nem tudta akkor végigfutni, mert más idők következtek.

Exkurzus: László, Makkai és Imre ekkleziasztikai művének közös vonásai és értékei

Mielőtt továbbhaladnánk a tudományág történetében, érdemes egy kicsit elidőzni az ekkleziasztika klasszikus korszakánál, és számba venni azokat a közös jellemző vonásokat és értékeket, amelyek összekötik László Dezső, Makkai Sándor és Imre Lajos munkásságát.

A fenti viták azt a látszatot keltik, mintha az ekkleziasztika művelői éles ellentétben lettek volna egymással, s kapcsolatukat inkább a feszültség jellemezte volna, mint a harmónia.

²⁹⁵ Uo. 105

²⁹⁶ Vasady Béla vitazáró beszéde, in: *Coetus Theologorum vitauilésének anyaga*, i.m. 107-111.

²⁹⁷ Uo. 111.

²⁹⁸ Uo. 109.

²⁹⁹ Boross Géza, dr.: *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, i.m. 9.

Ez nem vagy csak részben van így. Azt természetesnek kell elfogadnunk, hogy az új tudományág művelése és teológiai adaptációja vitákkal és összeütközésekkel is járt, de a mű, amely létrejött, sokkal több egyezést, harmóniát mutat, mint feszültséget.

A három szerzőt összekötik a közös alapok. Először is a rendkívüli egyházismeret. Mindhárman különös szempontokból, igazi mélységig láthattak bele a gyülekezetnek és az egyház nagyobb szervezeti egységeinek életébe. A vallástanárság, az utazótitkárság, a lelkipásztori szolgálat, a lapszerkesztés, a teológiai tanári vagy a püspöki tiszttal mind olyan pontja az egyházi szolgálatnak, ahol alapos egyházismeretet és -szeretetet nyerhet az ember.

Közös alap az erdélyi indíttatás is. Nem tarthatjuk véletlennek azt, hogy életük jelentős részében mindhárman Kolozsvárhoz kapcsolódtak. Ahhoz a lelki-szellemi közösséghez, amelynek évtizedekig az egyik legmeghatározóbb alakja volt Ravasz László. Az ő gyakorlati teológiai látása és az egyháztudomány iránti elkötelezettsége közvetlenül és közvetett módon is hatott az ekkleziasztika klasszikus művelőire.

Az erdélyi indíttatásra egy másik szempontból is utalnunk kell. A trianoni trauma átélése az egész magyarságot megrázta, de az elszakított országrészekben, a kisebbségi sorsban élők még jobban megszenvedték az ország feldarabolásának következményeit. A kisebbségi létben intenzívebben merült fel az egyház identitáskeresésének, küldetése újraértelmezésének a szüksége. Az ekkleziasztika művelése kiváló teológiai válasz a történelem által felvetett kérdésekre.

Közös alapnak kell tekintenünk azokat a teológiai hatásokat, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben kimutathatóak e három teológus ekkleziasztikai művében. Tagadhatatlan a modern protestáns teológia hatása. Mindhárman élesen kritizálják a racionalista és liberális teológiát, de ahogyan ezt Ravasznál is látták, mindhárman figyelembe veszik e teológia hasznosítható eredményeit. Ezért jellemzi munkásságukat a gyakorlati teológiai rendszeralkotás igénye, valamint az egyház centralitásának érvényesítése és az ember, a társadalom valóságához való odafordulás. Ezekben a modern teológia több képviselőjének a hatása kimutatható³⁰⁰, de kiemelkedik közülük Niebergall újszerű, ember- és gyülekezet-orientált gyakorlati teológiájának hatása, amelyre mindhárom szerző szívesen hivatkozik³⁰¹. Az ekkleziasztika művelői

³⁰⁰ Az ekkleziasztikák elsősorban Schleiermachertől, Nitzschtől, Achelistől, Niebergalltól, Drewstől, Schiantól és Pfenningsdorftól idéznek elismerő vagy kritikus módon.

³⁰¹ Imre Lajos szerint Niebergall a gyakorlati teológia megreformálója, aki szerint nem lehet exegézis és dogmatika nélkül gyakorlati teológiát művelni, és nem lehet figyelmen kívül hagyni az Ige befogadóját, a modern embert sem (ld.: Imre Lajos, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 8.; Imre Lajos, dr.: *Szombatesték a parókián*, i.m. 13.). Makkai Sándor is figyelemre méltónak tartja Niebergall felfogását, mely szerint a gyakorlati teológia reális tudománnyá lett, amelyben jelentős szerepet kap a személyiség pedagógiája (ld.: Makkai Sándor, dr.: *A személyes lelkigondozás tana*, i.m. 5.). László Dezső a legkritikusabb Niebergallal szemben, de azt ő is elismeri: munkája

merítenek tehát az előttük járók, illetve a kortársak teológiai forrásaiból, de az egész modern protestáns teológiához fűződő kapcsolatukra az a kettősség a jellemző, amit Ravasz László éppen Niebergall méltatása kapcsán megfogalmaz: „követni őt és túlmenni rajta.”³⁰²

A legfontosabb teológiai hatást a dialektika teológia gyakorolta az ekkléziasztika művelésére. Kimondhatjuk, hogy Barth, Brunner, Thurneysen és Gogarten reformátori alapokon álló igeteológiája nélkül nem beszélhetnénk az ekkléziasztika klasszikus koráról. Ravasz egykori koncepciója egy gyakorlati teológiai törzstudomány létrehozásáról pusztán tudományos felvetés maradt volna. Mindhárom szerzőnk egyértelművé teszi, hogy az egyházzal kapcsolatos gyakorlati teológiai munkálkodás legfontosabb ösztönzője éppen az igeteológia vagy ahogyan ők nevezik, a reformátori teológia. László Dezső, aki ekkléziasztikáját a dialektika teológiáról szóló résszel alapozza meg, ezt írja: „A leglényegesebb kérdésekben Kálvin és Luther; Barth, Thurneysen és Brunner figyelmeztetéseit követtem.”³⁰³ Makkai azt köszöni a barthi fordulatnak, hogy ez által a teológia újra felismerte eredeti funkcióját, amely „az Egyház Kijelentés-beli fogalmának helyreállítása s ezzel a reformátori teológiához való visszakapcsolódás.”³⁰⁴ Imre Lajos szerint az igeteológia az Ige és az aktuális helyzet egymás mellé állításával adott ösztönzést az ekkléziasztikának, mert azzal, hogy mindenek fölé emelte az Igét, arra is hangsúlyt tett, hogy az Igének itt és most hirdettetnie kell³⁰⁵.

A dialektika teológia hatása nem felületi, nem frazeológiai, hanem sokkal inkább tartalmi, koncepcionális jegyekben mutatkozik meg. Néhány példát hadd hozunk ezekből.

Ilyen például az *Ige centralitása*. Az ekkléziasztika klasszikus irodalma a tárgyat – az egyház életét és szolgálatát – mindig „a kijelentés feltétele alatt” vizsgálja. Az Ige a forrása és normája az egyház életének és szolgálatának. Minden, amit az egyház tesz, az Ige körüli szolgálat. Imre Lajos kifejti, hogy Isten Igéje örök és egyetemes parancs, és mint ilyen, mindig kapcsolatban van a valósággal – az igehirdetésnek, amely viszont életidegenné válhat, az a dolga, hogy mindig rendezze kapcsolatát az Igével, mert csak így maradhat konkrét és időszerrű beszéd³⁰⁶.

A reformátori teológia másik jellemzője az *Isten szuverenitásáról* való hitvallás. Az ekkléziasztikák – különösen az egyházi szolgálatok leírásakor – gyakran hangsúlyozzák Isten szuverenitását, hatalmát, azt, hogy ő a kezdeményező. Ezzel szemben pedig az emberi tettek

hozzájárult ahhoz, hogy a gyakorlati teológia ismét a valóságos egyházra figyel (ld.: László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálat*, i.m., 171.).

³⁰² Ravasz László, dr.: *Niebergall*, in: *Legyen világosság*, Franklin Társulat, Budapest, 1938. 472-474.

³⁰³ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálat*, i.m., 9.

³⁰⁴ Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 34.

³⁰⁵ Imre Lajos, dr.: *Ekkléziasztika*, i.m. 9k.

³⁰⁶ Uo. 15.

„lehetetlenségéről” beszélnek. László Dezső szerint az igehirdetés az ember számára „lehetetlenség és vakmerőség”³⁰⁷, hiszen a lehetőség nem az emberé, hanem Istené, aki egyedül képes arra, hogy az igehirdető beszédét tőle való üzenetté tegye. Ugyanígy – ahogy erre Makkai utal – az egyházkormányzás is Isten Igéjén és hatalmán nyugszik, ugyanígy a misszió sem emberi indulat és vállalkozás kérdése, hanem a küldő Úr akarata valósul meg általa³⁰⁸. Mindehhez hozzájárul az is, hogy az egyház létevel és funkcióival kapcsolatosan mindig középpontban marad a Szentlélek munkája: „Az egyházban Isten Szentlelke a cselekvő alany”³⁰⁹.

A fentiekből következik az ekkleziasztika művelőinek újabb közös vonása és értéke, hogy szándékuk szerint az a tudomány, amit művelnek, tiszta *teológia*. Ezért érzik mindhárman szükségesnek, hogy a gyakorlati teológián belül, majd az egész teológia rendszerében elhelyezzék az új tudományágat. A hangsúlyokban, az anyag felosztásában különbségeik vannak: van közülük, aki csak elvi alapokat ad, s van, aki a gyakorlati részt is kidolgozza, de a lényeg mindnyájuknál az, hogy az egyház kérdését Isten felől, Isten országa szempontjából vizsgálják meg. Mindnyájan vallják, a gyakorlati teológia is teológia, ezért egyháztanának nem az egyházzal szembeni gyakorlati és technikai ismeretek átadásának kell lennie, hanem valódi teológiának, amelynek dolga: „az élet egészének minden jelenségét Isten Igéjének mértéke alá állítani.”³¹⁰

Ennek eredményeképpen a klasszikus ekkleziasztikában a *normatív jelleg* dominanciája figyelhető meg. A teológia, ezen belül a gyakorlati teológia diszciplínái egyszerre leíró (deskriptív) és előíró (normatív) jellegűek. Az ekkleziasztikában – ahogyan ezt eleink művelték – az Ige uralma felbontja ezt az egyensúlyt. Nem az egyházi élet és szolgálat leírása, bemutatása áll első helyen, hanem az Ige mértékével megméri, Isten parancsával szembeül az egyház, a gyülekezet, az egyén. Nem törvényeskedéshez vezet ez, hanem sokkal áldottabb eredménye lesz: egy *evangéliumi lelkiületű egyházkép* formálódik ki e tudomány által. László Dezső, Makkai Sándor és Imre Lajos ekkleziasztikai felfogásában az evangélium, Krisztus önmagát adó szeretete az a parancs, amellyel szembesülnie kell, s amely által formálódni lehet az egyháznak. Az ekkleziasztikának – illetve művelése klasszikus korszakának – ez a legnagyobb értéke.

2.3. Az ekkleziasztika története az utóbbi hatvan évben

³⁰⁷ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m., 60.

³⁰⁸ Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 59., 111.

³⁰⁹ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 48.

³¹⁰ Uo. 127.

A korszakot dolgozatunk témája szempontjából három részre kell osztanunk. Először a világháború utáni évek, különösképpen is 1948 ekkleziasztikai jellegű munkáit tekintjük át, majd a következő évtizedeket, amelyekben háttérbe szorult, illetve stagnált az ekkleziasztikai munka. Végül a rendszerváltozás kezdetétől napjainkig terjedő időszakról szólunk, amely az ekkleziasztika művelésének fellendülését hozta.

2.3.1. A világháború utáni évek

A második világháborút követő években is központi témája maradt egyházi közéletünknek az egyház kérdése. A világégés, majd az újjáépítés vészterhes és reményteli idejében, amikor az ország megszabadult a fasizmus árnyékától, de a vesztes háború következményeit és a kommunizmus növekvő veszélyét egyre inkább érezte a társadalom, az egyháznak újra meg kellett határoznia önmagát, helyzetét, küldetését.

Ebben a helyzetben születtek olyan megnyilatkozások, püspöki jelentések³¹¹, különféle könyvek, tanulmányok és cikkek³¹², amelyekben megtalálhatók az ekkleziasztikai gondolkodás vonásai. Az egyház valóságának teológiai és egyben gyakorlati elemzésében, helyének, szolgálatának kijelölésében a barthi tétel volt kezdettől az alapgondolat: az egyház legyen és maradjon egyház³¹³.

Sajátos szempontunkat követve három könyvet emelünk ki a gazdag anyagból, amelyeknek az ekkleziasztikához fűződő kapcsolatát érdemes megvizsgálnunk. Ezek közül első helyen említjük meg Makkai Sándornak az *Élő gyülekezet* című könyvét³¹⁴, amelyre már utaltunk korábban. Ebben a könyvben Makkai tizenöt előadását gyűjtötte egybe, amelyeket a háború utáni években – az ébredés idejében – mondott el különböző helyeken. Az előadások középpontjában a gyülekezet áll, amelyre Makkai mindig is úgy tekintett, mint a misszió bázisá-

³¹¹ Ilyennek bizonyulnak pl. Enyedi Andornak a Tiszáninneri Egyházkerület közgyűlésein előadott, kis füzet formájában is megjelent püspöki jelentései (Miskolc, 1947, 1948), amelyekben igei alapokon tekinti át az egyház, az egyházkerület életét, államhoz való viszonyát, szolgálatait, feladatait.

³¹² Ravasz László, Révész Imre, Vasady Béla, Victor János mellett hosszú a sora azoknak, akik a világháború után megnyilatkoztak az egyház helykeresése, eligazodása kérdésében; sok cikk jelent meg az Élet és Jövő, a Magyar Református Ébredés, Debreceni Protestáns Lap és más orgánumok hasábjain

³¹³ Vö.: Barth Károly: *Kis dogmatika*, Országos Református Missziói Munkaközösség, Budapest, 1947. 113; vö: Vasady Béla, dr.: *Az egyház helye*, in: Élet és Jövő, 1945. december 10.

³¹⁴ Makkai Sándor, dr.: *Élő gyülekezet*, i.m. (Tartalma: Előszó. Gyülekezet és egyéni lélek a lelkigondozásban. Egymás terhet hordozzátok – gyülekezeti lelkigondozás. A jövő egyháza. A gyülekezeti missziói munka mai értelme és feladatai. Evangélizáció és gyülekezeti misszió. A zsidómisszió és a gyülekezet. Egyház és diakónia. A diakonissza és a világ. A diakonissza és a gyülekezet. A teológiai tudomány a lelkipásztor szolgálatában. Magyar református egyházak a „kisebbségi” sorsban. Isten terve. Az egyház és a világ. Kultúra és nevelés.)

ra³¹⁵. Ezek az előadások igei alapokon elmondott programbeszédék a misszióról, a lelkigondozásról, az evangélizációról, a diakóniáról, a lelkipásztori szolgálat több részletkérdéséről. Látható rajtuk, hogy nem a teológus kísérletező kedve, hanem a missziói munkás napi küzdelmei és állandó lépéskényszere ihlették. Makkai el is ismeri, hogy „a rendszeresség és a teljesség igénye nélkül”³¹⁶, olykor vázlatosan adja elő ezeket az írásokat. A könyv nagy értéke viszont az életközelség, és az, hogy „hűen tükrözi azokat a teológiai-ekkléziasztikai problémákat, melyek az ébredéses időkben leginkább foglalkoztatták egyházunk felelős öröklőit”³¹⁷.

Makkai előadásaiban kérdések és feleletek fogalmazódnak meg. Ő, mint az országos missziói munka vezetője, közelről látta az egyház és egyházi munkások előtt álló problémákat. Egyik fő bajnak a missziói munka körüli bizonytalanságot, elvi határozatlanságot tartja, amelynek eredője a tisztázatlan egyházlátás. Ő így fogalmazza ezt meg: „Meggyőződésem szerint a baj oka abban van, hogy hiányzik az egyházi élet ekkléziasztikai szemlélete, mely az egyházat élő organizmusként látja a maga élettevékenységeinek sajátos különbözőségében és ugyanakkor teljes összefüggésében és egységében.”³¹⁸. Ezután kimutatja, hogy ugyanannak az élő valóságnak, az egyháznak lényegéből fakad mind az egyházvezetés, mind a missziói munka, vagy a többi tevékenység, amelyek az egyház építésének külső vagy belső munkái közé soroltatnak.

Fontos kitételt fogalmaz itt meg Makkai, mégpedig azt, hogy az ekkléziasztika nemcsak a teológiának, hanem a mindennapi egyházi életnek is nélkülözhetetlen része. Ekkléziasztikai szemlélet nélkül az egyházi munkás nem találja meg a saját helyét és szolgálatának értelmét az egyházban.

Az 1948-as esztendőből még két könyvet kell megemlítenünk, amelyek az előző évtizedek örökségét ápolva, biblikus alapokon, a teológiai tisztázottság igényével összefoglaló képet adnak az egyház fogalmáról és életének gyakorlati vonatkozásairól.

Az egyik Kováts J. István: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései*³¹⁹ című könyve. Ez a mű az egyházalkotmány kérdéséről szól, tehát egyházjogi témájú, ugyanakkor a szó igazi értelmében teológia, hiszen ezt a kérdést Isten felől, a kijelentés világosságába he-

³¹⁵ Fekete Károly, ifj.: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, i.m., 105kk.

³¹⁶ Makkai Sándor, dr.: *Élő gyülekezet*, i.m., 3.

³¹⁷ Boross Géza, dr.: *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, i.m. 10.

³¹⁸ Makkai Sándor, dr.: *Élő gyülekezet*, i.m. 62.

³¹⁹ Kováts J. István, dr.: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései*, Budapest, 1948. (Tartalma röviden: Bevezetés; Első rész: Elvi megalapozás, itt az egyház, az egyházjog, az egyházalkotmány alapkérdéseit tárgyalja; Második rész: Az egyházalkotmány főbb kérdései, itt az egyháztagság, a gyülekezet, az egyház élettevékenységeinek egyéni és testületi szervei kérdését, valamint az egyház munkáinak és az államhoz fűződő kapcsolatainak kérdését vizsgálja.)

lyezve, a teológia egyházképe alapján tárgyalja. Hitvallásos alapokon áll, hiszen „azt a célt kívánja szolgálni, hogy egyengesse egyházalkotmányunknak a tiszta református alapelvek alapján való kiépítését.”³²⁰. Mindezt krisztológiai kontextusba helyezi, mert kimondja, hogy „a református egyházalkotmány tartalmi alapelve Krisztus egyedüli uralma az egyházban.”³²¹. A könyv gyakorlati teológiai jellegű munka is, mert az egyház valóságának egészét átöleli az egyház fogalmának elvi és gyakorlati tisztázásától³²² az egyháztagság és a gyülekezet meghatározásán át³²³ az egyház élettevékenységeinek, például a misszió, a tanítás, a fegyelmezés munkáinak³²⁴ elvi és gyakorlati és kritikus leírásával.

Öröm látni, hogy ugyanaz a szemlélet jellemzi az egyházjog művelőjét, mint azokat a biblikus, rendszeres és gyakorlati teológusokat, akik a reformáció igei világosságában, a barthi figyelmeztetéseket is komolyan véve a XX. század első felében az egyházról gondolkodtak. S különösen öröm megtapasztalni azt, hogy az ekkleziasztika művelésének eredményei milyen hasznosan be tudnak épülni egy másik diszciplína egyházlátásába. Kováts idéz az ekkleziasztika irodalmából, és egész felfogása közel áll Makkai Sándoréhoz vagy akár Imre Lajoséhoz.

Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy mégis egyházjogi könyv ez. Vannak részei, amelyek az ekkleziasztika munkaterületével határosak, sőt olykor azonosak, és lelkülete is rokon a gyakorlati teológia egyháztanáéval. Mégsem sorolhatjuk egy az egyben az ekkleziasztika irodalmába, mint ahogy ezt Boross teszi³²⁵, hiszen tárgyköre nagy részben kívül esik diszciplínánk határain. Jobb, ha az egyházjog és az ekkleziasztika együttműködésének kiváló paradigmájaként könyveljük el ezt a rendkívül nagy tudásanyagot feldolgozó és rendszerező művet.

A másik könyv ökumenikus kiadású, a címe: *Az egyház a világban*³²⁶, ennek anyaga az Egyházak Világtanácsa 1948-as amszterdami világzsínatára készült, mint a magyar református és evangélikus egyház közös jelentése. Az egyház kérdése központi helyet foglal el az egész műben, melynek célja az, hogy minél többen közeledjenek „az egyház titkához”³²⁷.

³²⁰ Uo. 7., s egy másik helyen hozzáteszi: „Az egyházjogi elveknek szoros kapcsolatban kell lenniök az egyház egyházfogalmával és hitvallásával” (27.)

³²¹ Uo. 51.

³²² Uo. 9kk., 45kk.

³²³ Uo. 123kk., 150kk.

³²⁴ Uo. 165kk., 182kk., 332kk.

³²⁵ Boross Géza, dr.: *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, i.m. 10.

³²⁶ Dr. Bodonhelyi József – Dr. H. Gaudy László – Dr. Makkai László: *Az egyház a világban*, A Magyarországi Ökumenikus Bizottság kiadványa, Budapest, 1948. (Tartalma röviden: Előszó. Az egyházak világtanácsa. Isten terve. A Szentírás tekintélye. I. Az egyház Isten tervében. II. Isten terve és az egyház időszerű bizonyosságtétele. III. Az egyház prófétai szolgálata. IV. Az egyház és a nemzetközi viszonylatok.)

³²⁷ Uo. 6.

Egy-egy témáról két vagy több felkért szerző is ír. Az írások színvonala egyenetlen, a szerkesztők bevallottan csak rész szerint tudták megvalósítani az eredeti tervüket. S különös az a szerkesztői megjegyzés, hogy ezek az írások a szerzők egyéni meggyőződését, és nem az ökumené vagy az illető egyház álláspontját tükrözik³²⁸.

A témák több oldalú megközelítése ugyanakkor izgalmassá teszi ezt a vállalkozást, és az „egyéni meggyőződést” tükröző tanulmányok többsége teológiaiailag rendkívül megalapozott és ma is hasznos olvasmány. Az egyház témáját elsősorban exegetikai, bibliai teológiai, valamint ekkleziológiai szempontból közelítik meg a szerzők, de akad számos tanulmány, amely gyakorlati teológiai, ezen belül is ekkleziasztikai szemlélettel bír.

Isten tervéről Makkai Sándor a tőle megszokott biblikussággal és aktualitással beszél. Az egyház úgy munkálja Isten tervének megvalósulását, hogy hirdeti az Igét, tagjai harcolnak a bűn ellen, és az egyház Krisztus tanúja az ő eljöveteleig, ezért az egyház pneumatikus és eszkatológikus közösség³²⁹. Ugyanezt a témát az evangélikus Karner Károly ekkleziológiai és missziológiai szempontból közelíti meg³³⁰. Értékes tanulmányok születtek *A biblia tanítása az egyházzal* címmel. Az evangélikus Nagy Gyula trinitárius felfogású bibliai áttekintése³³¹ az ekkleziasztika biblikus alapvetésének kitűnő lenne. Victor János³³² csak „néhány részletkérdéssel” foglalkozik, de olyan rendszerezettséggel és teológiai tisztasággal, valamint a jelen egyházi helyzet iránti olyan nyitottsággal, hogy eredményei kiválóan hasznosíthatók az ekkleziasztika számára. Megfogalmazza azt az alapelvet, amelyet az egyházzal foglalkozó nem kerülhet meg: „...az Egyház nem csak eredménye és hordozója az Igének, hanem az Ige tartalmának magának is lényeges mozzanata és mint ilyen, az Ige egész tartalmával együtt az Igére hittel válaszoló ember számára hitének tárgya. De ha ez így van, akkor ez azt is jelenti, hogy az Igében az Egyház megkapja a maga életének egyedül érvényes és megfellebbezhetetlen normáját.”³³³

A könyv további részeiben a gyakorlati teológiát érintő témák, az egyházszerkezet, az igehirdetés, evangélizáció, a katechézis, a szociális felelősség kérdései is előkerülnek.

Az egyház a világban teológiai rendszerezettséggel és az aktualitás figyelembe vételével beszél az egyházzal. Nagy értéke a társadalmi, ökumenikus és globális nyitottság. Részleteiben megtalálható benne a gyakorlati teológiai, konkrétan az ekkleziasztikai szemlélet, ugyanakkor jelentős szerepet kapnak a témák kidolgozásában a teológia más szakterületei,

³²⁸ Uo. 5.

³²⁹ Uo. 21-27.

³³⁰ Uo. 28-48.

³³¹ Uo. 83-95.

³³² Uo. 106-132.

³³³ Uo. 108k.

különösen a bibliai tudományok, az ekkleziológia és a missziológia is. Ezért ezt a kötetet csak részben sorolhatjuk az ekkleziasztika irodalmához.

A fenti könyvek egy korszak lezárásának dokumentumai. Ez a korszak, a magyar református teológia történetének néhány évtizede, jelentős eredményeket hozott az egyház fogalmának teológiai tisztázásában és gyakorlati megértésében. Tagadhatatlan, hogy ebben kiemelkedő szerepet töltött be a gyakorlati teológia, illetve az általa megalkotott ekkleziasztika. De ez a korszak lezárult.

2.3.2. *A stagnálás kora*

1948-tól, a változás évétől kezdve a teológia kényszerpályára került. A kommunizmus totális diktatúrája az egyház egész életét, benne az önálló teológiai munkálkodást lehetetlenné tette. „A hivatalos református egyházi teológia (keskeny út, szolgáló egyház, szolgáló gyülekezet) nem tudott szabadulni az ideológiához való alkalmazkodáskényszer béklyójától. Részigazságok felnagyításával és önállósításával próbált teljes teológiai rendszert alkotni. A teológia azonban mindig a hit kritikai reflexiója az egyházon belül, s egy kritikát nem tűrő egyház-kormányzat, a cenzúra és az öcenzúra kényszere alatt álló tudományos munkálkodás ennek kibontakozására nem teremtenek lehetőséget” – írja Bölcskei Gusztáv³³⁴.

A kommunista diktatúra – valamint az ateista állam akaratát teljesítő, olykor túlteljesítő „lojális” egyházi vezetés – által kényszerpályára vitt teológia egyházképe eltorzult, beszűkült. Ennek egyenes következménye az ekkleziasztika mozgásterének beszűkülése, illetve majdnem teljes megszűnése. Az Ige szolgálatát felváltotta a rendszer kiszolgálása, s mivel az ekkleziasztika, mint azt művelésének klasszikus időszakában láttuk, nemcsak az aktualitásra érzékeny, hanem a teológiai alapok meglétére is, ezért ezt a diszciplínát a legsúlyosabban érintette a teológiai klíma megváltozása.

Fazakas Sándor kimutatja, hogy a rendszerkonform teologizálás, amely arra a korra anynyira jellemző volt, törvényszerű módon egyfajta redukcionizmushoz vezetett, s ennek ma is érezzük a hatását. „Ennek értelmében csak annak a teológiai munkának és felkészültségnek van értéke, amely közvetlenül segíti a lelkipásztor gyakorlati-gyülekezeti szolgálatát..., vagy

³³⁴ Bölcskei Gusztáv: *A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948-1990)*, in: Barcza József, dr. – Dienes Dénes, dr., szerk.: *A Magyarországi Református Egyház története*, Sárospatak, 1999. 168.; a korszak teológiájának, benne ekkleziológiájának kritikus összefoglalását ld.: Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Societas et Ecclesia 3, Debrecen, 1995; valamint Fazakas Sándor: „Új egyház felé?”, i.m.

amely a 'tudományos műhely' csendességében nem vonja, illetve nem haragítja magára a közvélemény figyelmét közvetlen társadalomkritikai konzekvenciáival”³³⁵.

Az ekkleziasztika területén az történt, hogy a biblikus, a tisztán teológiai alapvetés elmaradt (vagy eltorzult), és megmaradt a gyakorlati egyházismertetés³³⁶, természetesen ez is pre-koncepciókhoz igazodva. Mert miről kellett volna egy egészségesen művelt ekkleziasztikának szólnia? Arról, hogy az iskolabezárások, az egyházi intézményi hálózat megszüntetése után, lelkészek és gyülekezeti tagok meghurcolása, megfélemlítése korábban milyen lehetőségei lehettek az egyháznak az életre és a szolgálat végzésére. Az ekkleziasztikának szembesítenie kellett volna az egyházi döntéshozókat és hangadókat az egyház valóságos bibliai képével és hitvallási alapjaival. Tudjuk, hogy nem ez történt.

Ha áttekintjük az e korban igen megfogyatkozott egyházi folyóiratok irodalmát, azt tapasztaljuk, hogy nem szűnt meg az egyházzal szóló közbeszéd, sőt az e témáról való megnyilatkozásoknak a dömpingjével találkozunk a kutató. De nemcsak a tartalom, hanem a műfaj is megváltozott. Az ekkleziasztika klasszikus időszakára oly jellemző teológiai alapú gyakorlati eszmélkedések száma minimálisra csökkent, időszakosan el is tűnt, s átvették a helyét a vezércikkek, az egyház fogalmát és gyakorlatát egyházpolitikai indíttatásból értelmező írások. Zsinati előjárók, egyházi vezetők, jóhiszemű vagy az új kurzust önként kiszolgáló teológusok, beépített vagy megtévesztett lelkipásztorok intenzív készítményt éreztek arra, hogy egymást túllícitálva értelmezzék az egyház lényegét, helyzetét, életének és szolgálatának kérdéseit az új helyzetben.

Divatos téma volt az egyház megújulásáról beszélni, új útról, új felismerésekről³³⁷. Minden évfordulón hálásan meg kellett emlékezni a „felszabadulásról” vagy a szovjet forradalomról, zengeni kellett a kommunista vezetők érdemeit³³⁸, s mindezekből ekkleziológiai és ekkleziasztikai következtetéseket kellett levonni. S egyáltalán, ahogyan azt a kor kutatói ki mutatják, a teológiai tematizálás, a szolgáló egyház teológiájának abszolutizálása, illetve a

³³⁵ Fazakas Sándor, dr.: *Emlékezés és megbékélés*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004. 15.

³³⁶ Emlékezzünk, mennyire tiltakoztak 1942-ben a Coetus Theologorum résztvevői az egyházismertetés ellen, hiszen tudták, hogy nem válhat ketté a teológiai alap és a konkrét egyház bemutatása, mert az utóbbi másra nem épülhet, csak az előbbire. Vö.: *Coetus Theologorum vitaülésének anyaga*, i.m.

³³⁷ Pl.: „Princetoni tanulmányi konferencia Debrecenben az egyház megújulásáról”, in: Református Egyház, VI. évfolyam, 1954/9. 1k. A beszámolót készítő azt írja le, hogy az előadók az egyház megújulásáról beszéltek, a biblikus és kritikus hangvételű előadásokat (pl. Török Istvánét) csak megemlíti azzal, hogy „kiadós és termékeny eszmecsere volt” utánuk. A végén így összegez: új felismerésre jutott el egyházunk: „a szolgáló egyház bibliai képéhez”.

³³⁸ Pl.: Kádár Imre: *Sztálin és az egyház*, in.: Kálvin Kalendárium 1950, 37-43. A véreskezű kommunista diktátor mint az egyház jóltevője, szabadságának biztosítója jelenik meg itt.

diakóniai aspektus kiemelése és totalizálása³³⁹ uralta az egyházzal szülő nyilvános közbeszédet. Mi most e folyamat ekkleziasztikai vonatkozásait tekintjük át. A dolgozat keretei nem engedik meg, hogy teljes listát készítsünk e több évtized ilyen jellegű írásaiból, ezt részben már mások meg is tették³⁴⁰, célravezetőbbnek tűnik bizonyos tipikus vonások felmutatása.

Az ötvenes évek elejétől fontos téma volt az egyház és állam együttműködése, s ezen belül az egyház életét és szolgálatát érintő ilyen kérdések, mint a beszolgáltatás, a téjeszesítés aktív támogatása, a békeszolgálat, a faji megkülönböztetés „égető” kérdései vagy éppen a haladás, a hazafias népfrontban való aktív részvétel és a szolidaritás³⁴¹. A megnyilatkozók egyre kevésbé ügyeltek a bibliai és egyáltalán teológiai alapon alapozás fontosságára. Néhány jellemző példát hadd említsünk ezzel kapcsolatosan. Egy, az egyház és állam kérdését taglaló vezércikkben³⁴² a szerző néhány bibliai citátummal elintézi az alapvetést, hogy aztán a haladásról, a haladó – a fennálló rendszerrel jól együttműködő – egyházzal és lelképásztorról beszélhessen. Fő mondanivalója ebben foglalható össze: „A szocialista állammal csak a jól működő, helyesen fungáló és hűségesen szolgáló egyház és lelképásztor lehet jó viszonyban.” Nem véletlen az, hogy nincs pontosan meghatározva: kinek a hűséges szolgálatáról van szó, de az már biztos, hogy a fennálló rendszerrel jó viszonyt kell ápolni. Sőt továbbmegy: „A haladó egyház nem lehet búvóhelye a politikai reakciónak.” Ez pedig már a politikai megfélemlítés kategóriájába esik.

Egy másik cikk³⁴³ az egyház valóságáról beszél, amely, mint tudjuk, az ekkleziasztika fontos témája. A szerző ügyet sem vet arra, hogy a kérdést bibliai, reformátori és hitvallási kontextusban megvizsgálja. A lelkészközpontúság ellen hadakozik, és közben egy teljesen empirista egyházképet vázol fel: „Az egyház valósága az egyház tagjainak bizonyágtétele és elvégzett szolgálata nyomán mutatkozik... Az egyház valósága abban 'látható', amit az egyház tagjai csinálnak.” Itt nem apró tévedéssel, hanem fatális tévtanítással van dolgunk.

³³⁹ Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, i.m. 66kk., 90kk.

³⁴⁰ Nagy István, dr.: *A magyar református ekkleziasztika nagy vonalaiban 1970-2000 között*, in: Szathmáry Sándor, szerk.: *A Gyakorlati Teológiai Szekció 30 éves kutatásának eredményei*, Doktorok Kollégiuma Főtitkári Hivatala, Budapest, 2003. A szerző áttekinti a korszak idevonatkozó írásait, túl is lép az ekkleziasztika határain, hiszen pl. a pasztorálteológia, oikodometika és az egyházjog területeiről is gyűjt anyagot.

³⁴¹ Pl.: Bereczki Albert: *Egyházunk szolgálata a nemzeti egységben*, in: Református Egyház VI. évfolyam, 1954/15. 8-17; Békefi Benő: *Az egyház és állam jó viszonya*, in.: Református Egyház, XII. évfolyam, 1960/13-14. 225-226; Bakos Lajos: *Az egyház életigazsága és létformája*, in: Református Egyház XVII. évfolyam, 1965/11. 247-252.

³⁴² Békefi Benő: *Az egyház és állam jó viszonya*, i.m.

³⁴³ Békefi Benő: *Az egyház valósága*, in: Református Egyház, XII. évfolyam, 1960/21-22. 317k.

Az ekkleziasztika egy másik központi témájával, az egyházi szolgálat lényegével foglalkozik egy püspöki jelentés³⁴⁴. Az egyházi szolgálat teológiai alapjait nem is érinti, csak a gyakorlati vonatkozásairól beszél. Eszerint az akkor aktuális szolgálat lényege elmetszeni azokat a szálakat, amelyek a magyar református egyházat a múlthoz, „a felszabadulás előtti világhoz” kötötték. Az „élet” – tehát az „új világ”, az új társadalmi rend – felé kell fordulni. A szerző köszönetét fejezi ki azért, hogy a zsinat vezetése hathatósan segíti a gyülekezeteket és az egyház egészét „a szocialista társadalom minél gyorsabb építésében”. Ez tehát az egyház szolgálatának lényege! Mindennek semmi köze az ekkleziasztikához, illetve egyáltalán a teológiához.

Vannak viszont írások, amelyekre azt lehet mondani, hogy bennük bűvópatakként megtalálható az ekkleziasztikai szemlélet. Jó példa ezek közül Szathmáry Sándornak az egyházunk bizonyosságtételéről írt tanulmánya³⁴⁵, mely a kérdést bibliai alapokon (ApCsel 9), krisztológiai hangsúllyal tárgyalja, s kifejti, hogy Krisztus megismerése révén ismerheti meg az egyház önmagát, ismerheti fel küldetését, Urának szolgálatát. Hasonló Fejes Sándornak a Heidelbergi Káté 54. kérdéséről írt teológiai alapozású és gyakorlatias magyarázata³⁴⁶, vagy Molnár Miklósnak a gyülekezet koinonia-jellegével foglalkozó gyakorlati szemléletű tanulmánya³⁴⁷. Boross Géza a Limai Dokumentum tükrében elemzi egyházunk szolgálatának kérdéseit³⁴⁸, s beszél a szolgálat ekkleziasztikai jelentőségéről, a Krisztusban nyert új élet és egyház küldetéséről, a kegyelmi eszközökkel való életről és a gyülekezeti funkciók felelős betöltéséről. A tanulmány kettőssége abban áll – s ez a korszak több más írására is jellemző –, hogy komoly teológiai alapokkal bír, ismeri és alkalmazza az ekkleziasztika eszköztárát, de nyelvezetében még a kor elvárt kifejezéseihez, teológiai hangsúlyaihoz is alkalmazkodik.

Mindent összevéve meg kell állapítanunk, hogy a XX. század második felében, a rendszerváltozásig eltelt időben az ekkleziasztika művelése a mélypontra került. A publikációkban elvétve találkozunk vele, a teológiai akadémiákon is csak az ötvenes évek elejéig oktatták, aztán kikerült a tananyagból³⁴⁹. Igazat adunk Nagy Istvánnak, aki arról beszél, hogy ez a diszciplína sanyarú sorsú tudományág lett³⁵⁰, s ennek alapjait itt kell keresnünk.

³⁴⁴ Szamosközi István: *Tíz év az egyházkormányzás jó munkájában*, in: Református Egyház, XXI. évfolyam, 1969/4. 73-76.

³⁴⁵ Szathmáry Sándor: *Egyházunk bizonyosságtételének teológiai alapjairól*, in: Theológiai Szemle, Új folyam V., 1962/1-2. 24-29.

³⁴⁶ Fejes Sándor: *Az egyház Isten üdvöztető tervében*, in: Református Egyház, XXVII. évfolyam, 1975/5. 97-102.

³⁴⁷ Molnár Miklós: *A gyülekezet, mint koinonia*, in: Theológiai Szemle, XXVI. évfolyam, 1983/5. 261-264.

³⁴⁸ Boross Géza, dr.: *A szolgálat értelmezése a Magyarországi Református Egyházban a Limai Dokumentum tükrében*, in: Theológiai Szemle, XXVII. évfolyam, 1984/5. 267-270.

³⁴⁹ Kolozsvár kivételt jelentett, mert ott Általános gyakorlati teológia, majd Ekkleziasztika néven tovább is tanították, vö.: Kozma Zsolt, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 6.

³⁵⁰ Nagy István, dr.: *A magyar református ekkleziasztika nagy vonalaiban 1970-2000 között*, i.m. 174.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az egyházpolitikai okok mellett volt egy teológiai oka is az ekkleziasztika háttérbe szorulásának. Ezt az okot Czeglédy Sándor fogalmazza meg Homiletika jegyzetében³⁵¹. A bevezető részben a gyakorlati teológia elágaztatásáról beszél, és kifejti, hogy Barth Károly egyházi dogmatikai munkássága óta nincs értelme külön ekkleziasztikáról beszélni, hiszen a dogmatika átvette ezt a feladatkört azzal, hogy az egyház feladatának és szolgálatának kérdéseit is taglalja. „Ha ugyanis az egyház azért van, hogy szolgáljon a világban és a világért, akkor az egyház lényegét is funkcionálisan kell értenünk; nem szólhatunk az egyház lényegéről anélkül, hogy ugyanakkor ne kérdeznők, milyen tevékenységek, milyen szolgálatok következnek az egyház lényegéből. Ezért az erre vonatkozó elvi fejtegetések a rendszeres theológia hatáskörébe tartoznak.”³⁵² Felhoz egy másik érvet is, azt, hogy maga az ekkleziasztikai fogalom is bizonytalanná vált, így nem tartja célszerűnek, hogy bekerüljön a gyakorlati diszciplínák körébe. Ezért nem tanultunk mi annak idején ekkleziasztikát Debrecenben.

Megfontolásra méltó a nagy tudású, lelkeszszemzedékeket nevelő professzor álláspontja, ugyanakkor ha valaki, ő bizonyára nagyon jól tudta, hogy az ekkleziasztika irodalma éppen a barthi hatásokból merített a legtöbbet. Művelői mind ismerték Barth felfogását, s mégsem arra az eredményre jutottak, hogy az egyházkép teológiai megalkotásában nincs helye a gyakorlati teológia, konkrétan az ekkleziasztika munkájának³⁵³. Czeglédy azt is tudhatta, hogy éppen az ő nemzedékére várt volna a diszciplína továbbfejlesztésének feladata, hogy minden bizonytalanságot elhárítva műveljék e fiatal tudományágat. Őt tudása és egyházismerete bizonyára alkalmassá tette volna erre a feladatra. De más idők jártak, s ezt a tudós teológusnak is tudomásul kellett vennie...

A háttérbe szorult diszciplína művelése helyett nyomokban megmaradt az egyházismeretetés. Ennek jegyében készült el például Papp János Ekkleziasztika³⁵⁴ című jegyzete a teológiai akadémiák levelező tagozata számára. Az anyagból hiányzik a teológiai alapvetés (igaz, a könyv másik tanulmányában, amely az ekkleziológiával foglalkozik, jelen van), csak a szolgálatok felsorolásánál utal bibliai és hitvallási alapokra, de ezt sem kellő mélységgel teszi. Az anyag nagy része inkább egyházjogi, célja pusztán a jelenlegi egyházi életének vázlatos ismertetése.

³⁵¹ Czeglédy Sándor, dr.: *Homiletika*, Debrecen, 1971.

³⁵² Uo. 7.

³⁵³ Elég, ha csak László Dezső ekkleziasztikájának (*Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m.) teológiai alapvetéséből a 2.§.-ra gondolnunk: *A gyakorlati teológia lehetősége a reformátori teológiában*. László kifejti, hogy a dialektikai teológia azzal, hogy az egész teológiát gyakorlativá tette, nagy lehetőségeket nyitott a gyakorlati teológia előtt is.

³⁵⁴ Papp János: *Ekkleziasztika*, Debrecen, 1979. A MRE Theológiai Akadémiáinak levelező tagozata részére (A jegyzet első részében Achs Károly: *Ekkleziológia* című tanulmánya található.)

Hasonló indíttatású, de ennél nagyobb vállalkozás az, amit *Studia et Acta Ecclesiastica* 5. könyvében találunk³⁵⁵. A kor egyházi helyzetét ökumenikus kontextusba helyező, majd a teológiai munka akkori kérdéseit tárgyaló cikk után következik az egyház belső életéről szóló tanulmány, amit Fekete Károly jegyez. Ez az írás egyházunk törvényes rendjéről, az istentiszteleti életéről, a gyülekezetek építésének szolgálatáról és az istentisztelet gyümölcseiről ad áttekintést. Műfaja, ahogy az egész kötet minden hasonló tanulmányáé, egyházismertetés, ugyanakkor az ekkleziasztikai hagyományok ismerete és időnkénti alkalmazása kiemeli a kor hasonló munkái közül.

A korszak utolsó évtizedében jelentek meg olyan tanulmányok, könyvek, amelyek egyházlátásukban, teológiai alapvetésükben közel állnak az ekkleziasztika tudományához, közülük mindenképpen meg kell említenünk a „*Hirdesd az Igét*” című kiadványt³⁵⁶. Ennek az igehirdetői kézikönyvnek a szerzői kellő alapossággal elemzik a lelkipásztori munka tartalmi és formai kérdéseit, valamint kontextusát, az egyház életét, és nagyon hasznos, nemcsak a homiletika vagy a liturgika, hanem az ekkleziasztika számára is felhasználható tanításokat fogalmaznak meg. Emellett meg kell jegyeznünk azt is, hogy az évenként megjelenő Kálvin Kalendarium is egyre inkább ekkleziasztikai alaposságú áttekintését adta a korszak egyházi életének. De az egyházi sajtó különféle fórumai (pl. a Confessio) is egyre nyitottabbak lettek az egyház és gyülekezetei életének, és a társadalomban végzendő szolgálatainak valóságosabb feltérképezése iránt.

2.3.3. A rendszerváltozástól napjainkig

Az ekkleziasztika újraéledésének első jeleit újra Erdély mutatta fel. A kolozsvári Teológián Kozma Zsolt 1980-tól tanítja ezt a diszciplínát. Kezdetben kéziratban, majd újabban könyvben is megjelent³⁵⁷ az általa előadott tananyag. Ez az ekkleziasztika tudatosan vállalja a tudományág klasszikus művelőinek örökségét, leginkább Imre Lajos elgondolását és anyagfelosztását. A könyv első oldalain az elvi ekkleziasztika témáit találjuk meg: Az ekkleziasztika mint gyakorlati teológiai tudomány, Az egyház itt és most, Az egyház egysége, ezt követi a keresztyénség, illetve a reformátusság globális helyzetének bemutatása³⁵⁸. A gyakorlati részben a romániai református egyházról, ennek külső és belső alkatáról, ökumenikus kapcsolatairól

³⁵⁵ Fekete Károly, dr.: *Az egyház belső élete (1948-1978)* in: Bartha Tibor, dr.- Makkai László, dr., szerk.: *Studia et Acta Ecclesiastica*, i.m. 603-640.

³⁵⁶ „*Hirdesd az Igét*”, *Az igehirdetők kézikönyve*, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1980.

³⁵⁷ Kozma Zsolt, dr: *Ekkleziasztika*, i.m. (megjegyzendő, hogy az erdélyiek újabban egy k-val írják a szót)

³⁵⁸ Uo. 3-19.

ról, valamint egyház és teológia viszonyáról olvasunk. Ezt követően a gyülekezet szervezeti, kormányzási kérdéseivel, kapcsolataival és típusaival foglalkozik a szerző. Végül a gyülekezeti szolgálatokról, az istentisztelet, a katekézis, a pasztoráció, a szeretetszolgálat, az egyház-fegyelem kérdéseiről szól³⁵⁹.

Kozma Zsolt szerint „az ekléziasztika a gyakorlati tudományon belül az a tudományág, amely felméri, hogy az Ige szolgálata miképpen történik az egyház *jelen* élethelyzetében.”³⁶⁰ Imre Lajos koncepciójával egyetértve a teológiai képzésben betetőző tantárgyként, az utolsó évfolyam anyagában ad helyet az ekléziasztikának.

A rendszerváltozás idejétől kezdve újra egy olyan kor köszöntött be, amikor elemi erővel tört fel a reformátusság körében az egyház identitásának meghatározása iránti igény. Az egyházi vezetőktől és a teológia művelőitől kezdve a lelkipásztorokon át a presbitériumokig és az egyháztagokig sokan érezték és érzik annak szükségét, hogy az új, és állandóan változó körülmények között meg kellene határozni az egyház helyzetét, állapotát, újra kellene fogalmazni – pontosan és korszerűen – a küldetését. Korunkat ilyen értelemben hasonlíthatjuk az ekléziasztika klasszikus korszakához, amikor ugyanezek az igények merültek fel.

Egyházunk folyóirataiban – amelyeknek száma jóval nagyobb, mint a szocializmus időszakában –, elsősorban a Református Egyházban, a Theológiai Szemlében, a Confessioban, a Reformátusok Lapjában, az Egyház és Világ, Keresztyén Nevelés, Magyar Református Nevelés, Théma, a Presbiter, és sok más közegyházi és egyházkerületi orgánum számaiban rendkívül sok olyan cikket és tanulmányt talál az olvasó, amely az egyház kérdésével foglalkozik. Könyvek sora jelent meg³⁶¹, konferenciák fő- vagy esetleg résztémája volt az egyházi identitás-keresés³⁶².

A közös gondolkodás és az egyházi közbeszéd középpontjába elsősorban ezek a kérdések kerültek: a gyülekezet problémája, a lelkipásztori élet és munka részletei, az igehirdetés, az istentisztelet, a hitoktatás, lelkigondozás elvi és gyakorlati újragondolása, a tisztségek, a református spiritualitás, a társadalmi és missziói felelősség kérdése, a közösség–intézmény feszültsége, a népegyház–hitvalló egyház dilemmája, egyház és nemzet kérdései.

³⁵⁹ Uo. 20-89.

³⁶⁰ Uo. 6.

³⁶¹ Itt csak néhány külföldi szerző magyarra fordított művét hozzuk példaként: Klaus Douglass: *Az új reformáció*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002; Wolfgang Huber: *Az egyház korszakváltás idején*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002; Jörg Zink: *Egyetemes egyház, de mikor?* Kálvin Kiadó, Budapest, 2003; Manfred Kock, szerk.: *Az egyház a 21. században*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.

³⁶² Pl.: Az egyház megújulásának teológiai alapjai, ld.: Confessio, tizenötödik évfolyam, 1991/1; Református egyházunk ma, ld.: Református Egyház, LIV. évfolyam, 2002/4; Théma-konferenciák, Szárszói konferenciák, lelkésztovábbképzők, stb.

Ez a nagy érdeklődés nem feltétlenül hozta magával az ekkleziasztika művelésének fellendülését, hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy az egyházi, sőt olykor a teológiai közvélemény sincs tisztában e tudományág lényegével. De mint ahogy a fenti felsorolásból is kitűnik, a kérdések az egyház életével és szolgálatával, annak is jelen problémáival kapcsolatosak. Így páratlan lehetőség nyílik arra – s ezért készült ez a dolgozat is –, hogy az egyházra irányuló figyelem kapócs-át kihasználva, az őt megillető helyre és szolgálatba állítsuk ezt a tudományágat. Ennek sikeres elvégzésével elérhetjük azt, hogy az ekkleziasztikai szemlélet vagy tudatosság polgárjogot nyer a teológiában és az egyházi közgondolkodásban.

A rendszerváltozás kezdetétől megjelent, egyházzal kapcsolatos írások és megnyilatkozások nagy halmazából³⁶³ rendkívüli szigorúsággal kell válogatnunk, hogy a rendelkezésünkre álló keretet ne lépjük túl. Ezért csak azokra utalunk itt, amelyek a legátfogóbb és legközvetlenebb módon vannak kapcsolatban az ekkleziasztika művelésével.

1989-ben hangzott el Tenke Sándor budapesti teológiai professzor előadása *A Magyarországi Református Egyház az utóbbi 40 évben* címmel³⁶⁴. Ez az előadás volt az első, amely megkísérelt objektív képet adni az egyház mögött hagyott évtizedekről, a közelmúlt súlyos örökségéről, a szocialista uralom által beszűkített egyházi életről. A látélet felvétele után az előadó felteszi a „hogyan tovább?” kérdését. Ilyen örökséget hordozva hogyan állhatja meg a református egyház a helyét a megváltozott körülmények között? Tenke Ravasz Lászlót idézi: „specializálódás, koncentrálódás, spiritualizálódás; vagyis az egyháznak visszahúzódása leg-sajátosabb életterületére, az egyház munkájának a gyülekezeti élettevékenységként való gyakorlása, végül az egyház gyökeres áttelepedése az, amiből az egyház megújulása összetevődik.”³⁶⁵ Az előadó ezután ekkleziasztikai részletekig lebontja az egyházi, gyülekezeti teendőket az ígehirdetéstől, a missziótól kezdve a hitoktatáson, szeretetmunkán át egészen az anyagi ügyekig, a helyes munkaerő gazdálkodásig.

Bölcskei Gusztáv több előadása is ebbe az irányba mutat. Az 1991-ben megjelent *Az egyházkép változása a Magyarországi Református Egyház utóbbi negyvenöt esztendejében*³⁶⁶ című előadását az egyház megújulásáról szóló konferencián mondta el. Itt elsősorban a diagnózis megállapítása történik meg, későbbi megnyilatkozásai közül az 1998-ban elhangzott A

³⁶³ Ennek rendszerezését és bemutatását ld.: Nagy István, dr.: *A magyar református ekkleziasztika nagy vonalaiban 1970-2000 között*, i.m.

³⁶⁴ Tenke Sándor, dr.: *A Magyarországi Református Egyház az utóbbi 40 évben*, in: *Confessio*, tizenharmadik évfolyam, 1989/3. 84-91.

³⁶⁵ Tenke Sándor, dr.: *A MRE az elmúlt 40 évben*, i.m. 90.

³⁶⁶ Bölskei Gusztáv, dr.: *Az egyházkép változása a Magyarországi Református Egyház utóbbi negyvenöt esztendejében*, in: *Confessio*, tizenötödik évfolyam, 1991/1. 22-25.

reformátusság önazonossága című előadásában³⁶⁷ már nagyobb teret kapnak az ekkleziológiai, és ebből következően az ekkleziasztikai, tehát az egyház mindennapos életét érintő következtetések.

Az előadó felhívja a figyelmet arra a veszélyre, hogy az egyház magát Isten és a társadalom között képzelel el, és vagy papi szerepben közvetíteni akar, vagy prófétai szerepet játszva kioktatja a környezetét. Majd így folytatja: „Az egyház helyére és helyzetére, ha komolyan veszi a küldetését, akkor nem a szent harag jellemző, hanem a józanság, a szerénység, tárgyilagosság, az emberség és a jelenidejűség.”³⁶⁸ Ezeken túl az Írás középpontba állítása, az evangélium és törvény kapcsolata, a közös bizonyoságtétel szüksége, a felelős keresztyénség megélése is hozzátartozik az egyház küldetéséhez. E kérdések további konkretizálását tapasztaljuk „*És a túlélők elindultak...*” című előadásában³⁶⁹, amelyet a püspök a 10 év alatt megtett útra való visszatekintés jegyében mondott el. Az előadás koncepciói, felvetései, számai, adatai jó alapot szolgáltatnak a gyakorlati egyházkép pontosításához, önazonosságunk megtalálásához.

Bogárdi Szabó István: *Mi az egyház? A magyar református egyház néhány jellemzője* című írása³⁷⁰ is az egyház „beazonosítása” jegyében készült. A szerző kijelentő módon foglalja össze a magyar református egyház fő jellemzőit, de itt a „van” a „legyen” kategóriáját is jelenti. Eszerint egyházunk konfesszionális, történelmi, szolidáris, igazságkereső és igazság-szerető, valamint theocentrikus egyház. Ezeknek messze vezető, a gyülekezetek életét és szolgálatát érintő következményeit az ekkleziasztikának lehet és kell továbbgondolnia. A szerző a *communio sanctorum* mai értelmét – egy régi gondolatot idézve – így fogalmazza meg az egyház számára: „a református egyháznak egyszerre kell előőrsnek és szanitécnek lennie. Egyszerre kell vezetnie és egyszerre kell gyógyítani. Egyszerre kell utat mutatnia és egyszerre kell fölszednie azokat, akik az úton elhullottak. Vezetni és gyógyítani. Ezt a régi szép képet, melyet régóta hordozok magamban, ma a lábmosás evangéliumi történetéhez igazítva értelmezem.”³⁷¹

Több írás foglalkozik az egyház megtett útjával, politikai, társadalmi szerepvállalásával³⁷², és az így felállított diagnózis alapján határozza meg az egyház jelenlegi helyzetét és

³⁶⁷ Bölcskei Gusztáv, dr.: *A reformátusság önazonossága*, in: *Confessio*, huszonkettedik évfolyam, 1998/4. 5kk.

³⁶⁸ Uo. 10.

³⁶⁹ Bölcskei Gusztáv, dr.: „*És a túlélők elindultak...*”, in: *Református Egyház*, LIV. évfolyam, 2002/4. 82-84. Elhangzott a Református egyházunk ma című konferencián.

³⁷⁰ Bogárdi Szabó István: *Mi az egyház? A magyar református egyház néhány jellemzője*, in: *Confessio*, huszonnegyedik évfolyam, 2000/4. 20-26.

³⁷¹ Uo. 26.

³⁷² Ld.: Fazakas Sándor, dr.: *A Magyarországi Református Egyház politikai szerepvállalása az elmúlt tíz évben*, in: *Református Egyház*, LIV. évfolyam, 2002/3. 59-65; Pásztor János, dr.: *A Magyarországi Református Egyház útja 1989 óta*, in: *Református Egyház*, LIV. évfolyam, 2002/10. és 11. 237-240. 252-253.

szolgáltatának kitörési pontjait. Egy tanulmány³⁷³ az egyház identitáskeresésének nagy kérdés, a hitelességet veszi vizsgálat alá. Úgy vélekedik, hogy az egyház hitele nem általánosan alakul ki, hanem az egyházi közösségeknek, szolgálatoknak és az egyház munkásainak hitele alapozhatja meg. A Théma folyóirat több száma, s különösen a 2002-es különszám³⁷⁴ átfogó képet igyekszik adni az egyház akkori helyzetéről, az elmúlt 10 év tapasztalatairól. A témakörök előadói áttekintik többek között az igehirdetés, igehallgatás, a gazdálkodás, az állammal való kapcsolat, az egyházfegyelem helyzetét és kilátásait.

Megjelentek az egyház életének és tevékenységének ismertetését szolgáló kiadványok is, ilyen például a második magyar református világtalálkozóra készült gyűjteményes kötet, a „*Tebenned bízunk eleitől fogva*” - *A magyar reformátusság körképe*³⁷⁵, amely nemcsak a magyarországi, hanem a világon mindenfelé élő magyar reformátusság egyházi közösségeinek életéről és szolgálatáról ad körképet. E kötet azért nagy jelentőségű, mert az előző évtizedek bezártsága utáni nyitásnak, a magyar református egységkeresés kezdeteinek a dokumentuma. Ha végignézzük a szerkesztői szempontokat, amelyek alapján a magyar református egyháztestek képviselői beszámolóikat elkészítették, látjuk, hogy mennyire jelen van bennük az ekkleziasztikai szemlélet: történeti háttér, a gyülekezetek elhelyezkedése, számadatok, egyházszervezeti kérdések, gazdálkodási helyzet, gyülekezeti, egyesületi élet, kegyességi típusok, intézmények, egyházi kapcsolatok, stb.³⁷⁶

Szintén a gyakorlati ekkleziasztika műfajába sorolható egy másik fontos kiadvány, az *Egyházunk, a Magyarországi Református Egyház*³⁷⁷ című könyv. Bölskei Gusztáv ajánlása rávilágít a könyv megjelentetésének szükségére, s ehhez mi hozzátehetjük, az ekkleziasztikai szemlélet közvetlen gyakorlati hasznára: „Többféle szükséglet indokolta azt, hogy megjelenjék egy olyan összeállítás, amelyik áttekintést nyújt a Magyarországi Református Egyház életéről. Az elmúlt években megnövekedett lehetőségek ellenére még mindig sokan vannak, akik számára nem világosak az egyes egyházak közötti különbségek, sajátosságok. Az ő számukra abban nyújthat segítséget ez a kötet, hogy tisztábban lássák a magyarországi reformátusság múltjából eredő, megőrzendő hagyományait, értsék a jelenbeli megjelenési formáját, s értékelni tudják a jövőben is megmaradni akaró üzenetét... Célja az lehet, hogy felmutassa: miként próbált és próbál megfelelni a Magyarországi Református Egyház annak a kettős igény-

³⁷³ P. Tóth Béla: *A hiteles református egyház*, in.: Református Egyház, LIII. évfolyam, 2001/7-8. 161-164.

³⁷⁴ *MRE – Diagnózis*, Théma 2002 – Különszám

³⁷⁵ Barcza József, dr. – Bütösi János, dr., szerk.: „*Tebenned bízunk eleitől fogva*” *A magyar reformátusság körképe*, Debrecen, 1991.

³⁷⁶ Ld.: uo. 8.

³⁷⁷ Dusicza Ferenc, szerk.: *Egyházunk, a Magyarországi Református Egyház*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. Kétnyelvű kiadványként jelent meg: magyar-angol és magyar-német nyelven.

nek, amelyre az evangélium üzenetének egyetemessége és annak egy adott nép körében végzett hirdetése és megélése kötelezi.”³⁷⁸

A kiadványban komoly egyháztörténeti és hitvallási alapozás mellett történik egyházunk életének, szervezetének, gyülekezeteinek, intézményeinek, kapcsolatrendszerének és szolgálati sok ágának aktuális bemutatása. Mivel az ekkleziasztikai munkára – a változó körülmények miatt – általában is jellemző, hogy mindig újra kell írni³⁷⁹, érdemesnek tartanánk hasonló kiadvány újra megjelentetését. Meg kell viszont arról emlékeznünk, hogy az évről évre megjelenő Kálvin Kalendárium ilyen szerepet tölt be. Rendszerint egy-egy teológiai fogalom vagy téma alapján újra és újra áttekinti az egész egyház életét, benne a gyülekezetek mindennapos gondjait, örömeit, az egyház munkásai és szolgálataik kérdéseit³⁸⁰. Jó látni az ekkleziasztikai szemlélet érvényesülését ebben a kiadványban. Ugyanilyen örömmel üdvözölhetjük újabban egyházunk éves jelentését³⁸¹, ez a kiadvány elsősorban az aktuális ügyekről való tájékoztatás célját szolgálja, de az igei alapvetés, az egésznek és a részeknek együttes látása ekkleziasztikai felfogást tükröz.

A tudomány konkrét művelését kevesen végezték és végzik. A már említett Kozma Zsolt mellett Boross Géza budapesti gyakorlati teológiai tanárt kell megemlíteni. Ő több tanulmányában és jegyzetében³⁸² kitér az ekkleziasztika fontosságára. Legrészletesebben viszont a *Bevezetés a gyakorlati teológiába*³⁸³ című jegyzetében tárgyalja ennek a tudományágnak fogalmát, történetét, elvi és gyakorlati kérdéseit, és művelésének mai lehetőségeit. Boross nélkülözhetetlennek érzi a mai gyakorlati teológiában az ekkleziasztika művelését. Vitatkozik Imre Lajos koncepciójával, amely a tudományág működési területét elsősorban az egyház jelen helyzetére korlátozza. Boross hármas feladatot ír elő³⁸⁴: az első az egyháznak, szolgálatának, küldetésének tisztázása, ezt követi a második feladat, az egyház jelen helyzetének, Isten Igéje mai szolgálata lehetőségeinek felmérése, valamint reális bemutatása, s az ekkleziasztika harmadik feladata a gyülekezeti szolgálatba való bevezetés. Számára így ez a tudomány – ahogy azt Ravasz, Makkai és László Dezső is vallotta – alaptudomány, amelyre a többi gyakorlati teológiai diszciplína anyaga épül.

³⁷⁸ Uo. 5.

³⁷⁹ Vö.: Kozma Zsolt, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 6.

³⁸⁰ Ld. pl.: Kálvin Kalendárium a 2006. évre, *A Magyarországi Református Egyház évkönyve*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005

³⁸¹ *A Magyarországi Református Egyház éves jelentése, 2004*; Zsinati Iroda, Budapest, 2005.

³⁸² Pl.: Boross Géza, dr.: *Pál apostol gyakorlati teológiája*, i.m.; Uő.: *Kálvin János gyakorlati teológiája*, i.m. Uő.: *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, i.m.

³⁸³ Boross Géza, dr.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 78-82.

³⁸⁴ Uo. 79-81.

A jelenlegi teológiai képzésben mindenütt szerepel valamilyen formában az egyházzal szülő gyakorlati oktatás. Van, ahol egyházismeret, van, ahol ekkleziasztika néven³⁸⁵. S hadd említsük meg, hogy Sárospatakon célul tűztük ki az ekkleziasztika alapos művelését, ennek egyik eredményeképpen egy teológiai jegyzet készült a tantárgy anyagából³⁸⁶.

2.4. A második rész összefoglalása

Ebben a részben az ekkleziasztika művelésének eddigi eredményeit vettük számba úgy, hogy áttekintettük történetét, kialakulásának körülményeit, művelése korszakainak jellemzőit. Bemutattuk azokat, akik a legfontosabb ekkleziasztikai műveket írták, s beszéltünk e tudományág tartalmi vonatkozásairól.

Régi kérdése a gyakorlati teológiának: hogyan helyezkedjék el az egyház témája a tudománysszakon belül. A kérdésre Ravasz László, a XX. század legnagyobb magyar gyakorlati teológusa adta meg a választ: szükség van egy önálló, az egyház kérdésével foglalkozó tudományágra, amely a többi gyakorlati teológiai diszciplína alapját képezi. Az 1907-ben megjelent *Bevezetés a gyakorlati theológiába* című doktori disszertációjában – a liberális teológia formálódó egyháztana hatására, valamint Kleinert berlini professzor buzdítására – le is fektette ennek a tudományágnak, az ekkleziasztikának az alapjait. Ez a tudományág Ravasz rendszerében a gyakorlati teológiának, az anyaszentegyház élettanának általános, elvi részét képezi, amely az egyház (életének) lényegéről, az egyházi hivatalról (tisztiségekről) és szervezetről szól. Erre az ismeretanyagra épül a gyakorlati teológia speciális része (a többi diszciplína), amely az egyházi funkciókkal, szolgálatokkal foglalkozik. Ravasz letette az alapokat, de ő maga nem művelte tovább ezt a tudományágot. Ennek ellenére teológiájában, igehirdetéseiben mindvégig központi téma maradt az egyház életének és szolgálatának kérdése.

A század következő évtizedeiben, különösen a 30-as és 40-es években azt tapasztaljuk, hogy az egyház kérdése a teológia és az egyházi közbeszéd centrumába került. Könyvek jelentek meg, folyóiratok cikkei, tanulmányai egyre nagyobb számban foglalkoztak az egyház identitásának, küldetése korszerű meghatározásának témájával. Több oka is volt ennek a növekvő érdeklődésnek: a történelem kettős szorítása, a németországi fasiszta diktatúra, vele

³⁸⁵ Budapesten: Bevezetés az ekkleziasztikába (Egyházismeret), az Egyháztörténeti, Egyházzociológiai és Egyházi jogi tanszék keretében, I. évfolyamon kerül előadásra; Debrecenben: Egyházismeret (G030) néven a Missziói és Felekezettudományi tanszék vezető tanegysége; Pápán: Egyházismeret (G030), az Egyháztörténeti tanszék vezető tanegysége; Sárospatakon: Gyakorlati teológiai alapok 2 (Ekkleziasztika) (G0102), a Gyakorlati teológiai tanszék vezető tanegysége.

³⁸⁶ Kádár Ferenc: *Az ekkleziasztika vázlata*, SRTA Sárospatak, 2004.

szemben a német hitvalló egyház létharca, Keleten pedig az egyre erősödő kommunista diktatúra fenyegető közeledése, valamint a belső, társadalmi, egyházi válságjelek késztetést jelentettek az egyháznak a számvetésre. Ez a korszak, amelyben a történelem Ura hívta egyházát önvizsgálásra, létének, rendeltetésének újraértelmezésére, ez a korszak lett az ekkleziasztika művelésének klasszikus időszaka.

Az egyház kérdésével foglalkozó hatalmas irodalomból emelkedik ki az ekkleziasztika legnagyobb művelőinek, László Dezsőnek, Makkai Sándornak és Imre Lajosnak a munkássága.

László Dezső (1904-1973), kolozsvári vallástanár és lelkipásztor, sok könyvet és tanulmányt írt az egyház életéről és működéséről. Az ő felfogásában az ekkleziasztika a gyakorlati teológia bevezető diszciplínája, melynek feladata: „kimutatni a gyakorlati teológia teológiai vonatkozásait, majd szólni az egyház lényegéről, munkáiról”³⁸⁷.

Ekkleziasztikai főműve 1938-ban jelent meg *Az anyaszentegyház élete és szolgálata* címmel. A könyv teológiai alapvetésében a dialektika teológia értékelését végzi el. Az egyházzal, annak életéről és szolgálatáról szóló tanításait igei radikalizmus, evangéliumi szemlélet jellemzi. Ebben a könyvben a lelkipásztor szólal meg. Teológiai mélységű gondolatait gyakorlatiasság és életszerűség hatja át. Olyan az egész könyv, mintha egy nagy igehirdetés, igemagyarázat részleteit olvasnánk egyházunk ma is égető kérdéseiről.

Makkai Sándor (1890-1951) püspök, író, kolozsvári, majd debreceni teológiai tanár. Egész életében teológiai, egyházvezetői és igehirdetői küzdelmet vívott az egyház titkainak megértéséért és megérttetéséért. Számára az ekkleziasztika a gyakorlati teológia alapvető része, amely „az Egyház életével és tevékenységeivel elvileg foglalkozik s mintegy az Egyház általános élettanát adja.”³⁸⁸ Erre épül a többi tantárgy, amelyek az egyes egyházi tevékenységekkel foglalkoznak.

Az 1938-ban megjelent *Az egyház missziói munkája* című könyvében, illetve annak első részében írta meg legfontosabb ekkleziasztikai művét. A gyakorlati egyházatant ő jellemzően a misszió teológiai alapvetésének szánja, hiszen a misszió ügyéért elkötelezett egyházi férfiú hitvallása ez az ekkleziasztika. Nagy anyagot dolgoz fel, több diszciplína területét átfogja. Az egyház történeti képét, életét, szolgálati ágait tárja az olvasó elé. Sokrétű teológiai munkásságának egyik gyöngyszeme ez a biblikus alapú, reformátori ihletésű gyakorlati egyházatant. Ekkleziasztikáját kiegészíti újabb gyakorlati, elsősorban gyülekezeti szempontokkal az *Élő gyülekezet* című könyvében, amely 1948-ban jelent meg.

³⁸⁷ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m., 182.

³⁸⁸ Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 57.

Imre Lajos (1888-1974) lekipásztor, kolozsvári teológiai tanár teológiájában találjuk meg a leginkább letisztult formában az ekkleziasztika anyagát. Az ő koncepciója szerint az ekkleziasztika „egyházi tudományt jelent, vagyis azt a tudományt, amely az Ige szolgálatát az egyházban folyó munkák egységében és pedig az egyház jelen helyzetében és munkája jelen feladataiban tárgyalja.”³⁸⁹ Ő a gyakorlati teológiai tantárgyak anyagát betetőző diszciplínaként tekint az ekkleziasztikára.

Sokoldalú gyakorlati teológus. A homiletika, liturgika, egyházjog mellett a legkedvesebb diszciplínája a katechetika. De ezeken túl mindig fontosnak érezte az egyháztan művelését is. E téren fő műve az 1941-ben megjelent *Ekkleziasztika*. A könyv elvi része tisztázza a tudományág lényegét, témakörét és tartalmi kérdéseit, közülük is az Ige és az aktuális helyzet kapcsolatát.

A könyv további, nagyobb része gyakorlati ekkleziasztika, tehát egy konkrét egyház, a Magyarországi Református Egyház életét, helyzetét, szolgálatát elemzi. Mindenütt az Ige mértékével méri az egyház valóságát. Ekkleziasztikájában normatív és kritikai hangsúllyal szól az egyház, a gyülekezet életéről, állapotfelméréséről, kapcsolatairól, szolgálatának sokféle ágáról, valamint munkásairól. E könyvben a pedagógus tanít az egyházról nagy alapossággal és rendszerezett módon.

Hogy milyen szükség volt az ekkleziasztikára, és mennyire fontos szerepet töltött be, azt a 40-es évek elejének teológiai vitái mutatják legjobban. Ezek közül kiemelkedik a Coetus Theologorum 1942-ben megtartott vitaülése, ahol a teológiai tanárok az új tudományág meghatározásáról és a teológiai oktatásban való elhelyezéséről tárgyaltak. Míg Makkai Sándor, László Dezső és mások úgy tekintettek az ekkleziasztikára, mint a teológiai tárgyak alapozó vagy törzstantárgyára, addig Imre Lajos amellet kardoskodott, hogy az oktatás végén kell sorra kerülnie. A vita azzal az összegzéssel zárult, hogy az ekkleziasztikának az egész teológia központi tudományának kell lennie, hiszen a teológia tudománya nem létezhet az egyház valóságától függetlenül.

Ellentéteik ellenére sok közös vonás és érték fedezhető fel az ekkleziasztika klasszikus művelőiben. Indíttatásuk, a látásukat formáló teológiai hatások, különösen a dialektika teológia, amelynek igeközpontúsága, Isten hatalmára és a Szentlélek munkájára tett hangsúlyai nagy hatást tettek a magyar gyakorlati teológiára, ezen belül is az ekkleziasztika művelésére. Így lett ez a diszciplína valóban és tisztán teológiai tudomány, mely Isten felől, az Ige normá-

³⁸⁹ Imre Lajos, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 5.

ját közvetítve tekint tárgyára. Az ekkleziasztika klasszikus korszakának nagy értéke és eredménye az, hogy evangéliumi lelkiületű egyházképet alakított ki.

A klasszikus kor után még 1948-ig jelenhettek meg olyan könyvek és írások, amelyekben tovább élt az ekkleziasztika művelésének igénye. Az ezt követő évtizedekben, a szocialista diktatúra idején viszont háttérbe szorult e tudományág művelése. A kor hivatalos teológiája nem kedvezett az őszinte, biblikus és hitvallásos gyakorlati egyházszemlélet kialakulásának. A stagnálás évtizedeiben búvópatakként maradt meg a diszciplína gondolata, majd a rendszerváltozás kezdetétől fogva újra olyan idők érkeztek el, amelyekben az egyház Ura önvizsgálatra, élete és küldetése újrafogalmazására készítette és készíti egyházát. Ez a korszak az ekkleziasztika művelésében is új fejezetet nyithat. Ennek jó jeleit látjuk Kozma Zsolt és Boross Géza munkásságában, valamint azokban a könyvekben, kiadványokban és tanulmányokban, amelyek az egyház életét és szolgálatát egyre alaposabban és sokoldalú módon vizsgálják.

HARMADIK RÉSZ

Az ekkleziasztika művelésének mai lehetőségei

Az eddigi részekben áttekintettük a gyakorlati teológiai egyháztan jellemzőit, bibliai alapjait és reformátori mintáját. Megvizsgáltuk a magyar gyakorlati teológia által megalkotott ekkleziasztika létrejöttének körülményeit, történetének főbb korszakait és legkiválóbb művelői által elért eddigi eredményeit. Ebben a részben az ekkleziasztika jelene, illetve jövője felé fordulunk. Először megnézzük, hogy milyen az a teológiai környezet, amelyben a gyakorlati egyháztan elhelyezkedhet, azután feltesszük a kérdést, honnan nyerhet impulzusokat az ekkleziasztika mai és holnapi művelése. Ezt követően megvizsgáljuk azt is, hogy milyen témaköröknek kell szerepelniük e diszciplína anyagában.

Mielőtt viszont ezekre rátérnénk, a tudományág százéves történetének visszatérő kérdését nekünk is fel kell vetnünk: miért van szükség az ekkleziasztikára?

3.1. Miért van szükség az ekkleziasztikára?

Láttuk, hogy az ekkleziasztika klasszikus irodalmának fogadtatása meglehetősen vegyes volt. Az új tudományág létrejöttét üdvözlők mellett jócskán akadtak szkeptikusok is. Volt olyan kritikus, aki a megújulni képtelen egyház erőlködésének³⁹⁰, mintegy teológiai pótcselekvésnek, szükségtelen rendszeralkotásnak tekintette. Tudjuk, hogy később még inkább megkérdőjelezték a létjogosultságát³⁹¹.

S valóban: szükség van-e egy új tudományágra a teológia amúgy is egyre bonyolódó rendszerében? Szükség van-e arra, hogy a gyakorlati teológia az egyházzal szóló tanítását egy helyen, s ne a diszciplínákban szétosztva mondja el?

Az eddigiekből kiderülhetett már, hogy a válaszuk egyértelmű: *szükség van az ekkleziasztikára*. Hogy miért, ezt négy gondolatban fejtjük ki.

³⁹⁰ Márkus Jenő: *Imre Lajos: Ekkleziasztika*, Könyvismertetés, i.m.

³⁹¹ vö.: Czeglédy Sándor, dr.: *Homiletika*, i.m. 7.

Először is *a teológia egysége* követeli egy önálló gyakorlati teológiai egyháztan létrejöttét. Amikor Barth³⁹² meghatározza a dogmatika helyét a teológián belül, akkor a teológiai tudományok egységéről beszél, arról, hogy nem szemlélhetők és nem definiálhatók helyesen egymás nélkül. Kifejti, hogy az egység alapja nem a tudományok egymáshoz való viszonya, hanem mindegyiknek az Igéhez, a Kijelentéshez fűződő kapcsolata. Így köthető a bibliai tudományhoz az alapok feltárása, a megfigyelés, magyarázás (explicáció) tevékenysége, a gyakorlati teológiához pedig a továbbadás, az alkalmazás (applikáció). A kettő között, a „honnan?” és a „hová?” között helyezkedik el a dogmatika, a középpont, a törzs, amely az Igével kapcsolatban a „mit?” kérdését teszi fel³⁹³. Imre Lajos is nagyon világosan beszél a teológia egységéről: „a gyakorlati theologia a bibliai és rendszeres theologiai tudományok alapján áll, mert annak az Igének hirdetéséről beszél, aminek magyarázatát a bibliai tudományok kutatják s a rendszeres theologia rendszerbe foglalja.”³⁹⁴

Ha a bibliai tudományok teológiai eszközökkel kutatják az egyház szentírásbeli titkát, s a rendszeres tudomány is teológiai tudományossággal mutat rá az egyházzal kapcsolatos igei összefüggésekre, akkor a gyakorlati teológia sem tehet másként. Nem intézheti el az egyház kérdésait néhány bevezetési megjegyzéssel vagy gyakorlati, technikai megfontolással, ismertetéssel. Nemcsak az egyház titkát, eredetét és lényegét kell teológiailag vizsgálni, hanem az egyház életét és szolgálatát is *Isten felől* kell megérteni és az Ige normájával szembesíteni. Ez pedig másként nem lehetséges, csak önálló diszciplína keretén belül³⁹⁵. Ezért van szükség önálló gyakorlati teológiai egyháztanra, az ekkleziasztikára.

Másodszor arról kell szólnunk, hogy *a gyakorlati teológia rendszere* maga is igényli az önálló egyháztant. A diszciplínák anyaga az egyház egyes szolgálatainak kérdésait tárgyalja. Mindegyik kapcsolatban áll az egyházzal, hiszen az anyaszentegyház életének és működésének egy-egy tipikus szeletével, például az igehirdetéssel, katechézissel, lelkigondozással vagy diakóniával foglalkozik. Az egyes területekkel foglalkozó tudományágaknak is az egyház egészével van dolguk. Anyaguk viszont – amely egyre bővül – nem teszi lehetővé, hogy külön-külön elemzéseket folytassanak az egyház élete és szolgálata teljes összefüggéseiről. Imre Lajos így írja le ezt: „Ahhoz, hogy az egyház helyzetét megismerjük, nem elég bizonyos vonások felismerése és összeállítása, hanem egy olyan egységes pillantás szükséges, amelyet az

³⁹² Vö.: Barth, Karl: *Die Lehre von Wort Gottes*, in: Kirchliche Dogmatik I/2. §22. 857kk.

³⁹³ Uo. 857.

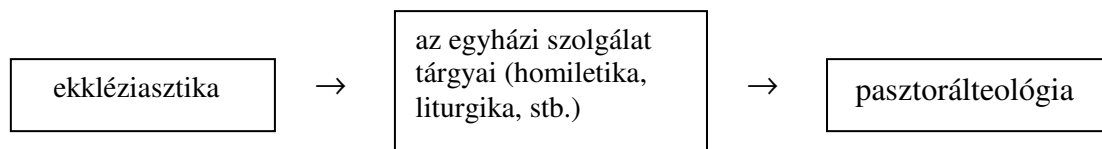
³⁹⁴ Imre Lajos, dr.: *Az ekkleziasztika, mint gyakorlati theologiai diszciplína*, i.m., 344.

³⁹⁵ A későbbiekben látni fogjuk: ha ez nincs így megoldva, akkor a teológia félmegoldásokat, kísérleteket produkál letisztult gyakorlati egyháztan helyett (ld.: 3.2.).

egyes diszciplínáknak nincs módjuk, éppen a tárgyukba való elmerülés kötelezettsége miatt megadni.”³⁹⁶ Ezt az „egységes pillantást” kell megadnia az ekkleziasztikának.

A gyakorlati teológia diszciplínái egyre nagyobb területet ölelnek fel, egyre sokrétűbb a munkájuk. Szükség van összetartó tényezőkre, amelyek segíthetnek az egész tudományszak egységének megerősítésében. Erre az egyik legalkalmasabb eszköz az ekkleziasztika lehet, hiszen a diszciplínák által vizsgált funkciók az egyházban és az egyház által valósulnak meg.

Álláspontunk szerint – s ezzel Ravasz, Makkai és László Dezső koncepciójához csatlakozunk³⁹⁷ – a gyakorlati teológia rendszerében az egyház életéről és szolgálatáról szóló tanítás az alap, a bevezetés. Az ekkleziasztikának tehát a tudományágak élén kell állnia, illetve a teológiai oktatásban meg kell a többieket előznie. Őt követik az egyházi funkciókkal foglalkozó diszciplínák, a homiletika, liturgika, katechetika, poimenika, diakónika, missziológia és más tantárgyak. S véleményünk szerint – ahogy ez a mellékelt ábrán is látható – e tárgyak után, mintegy bezárásként a pasztorálteológiának, a lelkipásztori élet és szolgálat tudományának³⁹⁸ kellene elhelyezkednie.

A bevezető és betetőző tantárgyak, az ekkleziasztika és a pasztorálteológia összefogó, sőt szintetizáló szerepet tölthetnének be a gyakorlati teológia rendszerében, így biztosítva a tudományszak egységét, illetve azt, hogy kettős feladatát el tudja látni: tárgyát a maga *teljeségében* és a maga *részleteiben* is tudja vizsgálni³⁹⁹.

³⁹⁶ Uo. 346.

³⁹⁷ Ld.: Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 89., Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m., 57., László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 182.

³⁹⁸ A pasztorálteológia a lelkipásztorság biblikumát, szociális és pszichológiai kérdéseit tárgyalja, valamint feltárja a lelkészi (lelkésznői) lét-hívatus-szerep ismérveit és bevezet a gyakorlati teendők ismeretébe, vö.: Christian Möller: *Einführung in die Praktische Theologie*, A. Francke Verlag Tübingen und Basel, 2004. 25-44.; Boross Géza, dr.: *Pasztorálteológia*, KGRE, Budapest, 1997. 18.

³⁹⁹ Ez a koncepció megoldást jelenthetne abban a le nem zárt vitában, ami Imre Lajos és a többiek között zajlott az ekkleziasztika elhelyezéséről (vö.: Coetus Theologorum vitaülésének anyaga: *Az ekkleziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben*, i.m.). Az ekkleziasztika a tudományok kezdetén nyújtana átfogó képet a gyakorlati teológia tárgyáról, az egyházról, a funkciókat ismertető diszciplínák után pedig a pasztorálteológia adna újra átfogó képet a gyakorlati teológia tárgyáról, de most már a lelkipásztori szolgálat szemszögéből. Ez a jelenlegi teológiai oktatás rendjéhez (ld.: hatodéves képzés) is jól illeszkednék.

Harmadszor az egyház valóságának összetett volta is szükségessé teszi egy önálló gyakorlati teológiai egyháztan létrejöttét és munkáját. Az egy, szent, egyetemes egyház, amely a hit tárgya, örökkévaló, mégis újra és újra meg kell fogalmazni a vele kapcsolatos hitvallást. Az egyház földi értelemben való megjelenése, élete, szolgálata, és ezeknek kontextusa viszont állandó változásban van. Ez a változás – ahogyan erre Van der Ven utal⁴⁰⁰ – nem az állandóan és zaklatottan változó társadalmi környezethez való passzív alkalmazkodás, hanem az egyház létének és küldetésének integráns része. Az egyház tehát állandó változásban és megújulásban él. Ez összetetté teszi a róla alkotott képet.

Az amerikai rendszeres teológus, Michael Jenkins egy könyvében⁴⁰¹ az egyház sokoldalú megértéséről beszél. Kifejti, hogy az egyház, lényegénél fogva pluralitásban és partikularitásban létezik⁴⁰². Már az első keresztyén gyülekezetek életében is megfigyelhető az egység mellett a sokféleség. Azt vallja, hogy az egyház valóságának komplexitása feltételezi megértésének összetettségét is, tehát egyszerre több nézőpontból kell megközelítenünk az egyház kérdését, hogy minél pontosabb legyen a vele kapcsolatos ismeretünk. Az emberi tapasztalat és emlékezet szimplifikál, s ez az egyházzal kapcsolatban is így működik. Az egyház valósága viszont összetett, nem könnyű egyszerűen leírni.⁴⁰³

Ezért hárul nagy felelősség a teológiára, amelynek kiemelkedő feladata az egyház kérdésének folyamatos vizsgálata. Minden tudományszaknak a kérdés súlyának megfelelő apparátust kell rendelnie az egyház témájának feldolgozására. Ezt látjuk például a rendszeres teológiában, ahol ekkleziológiai reneszánszról beszélnek.⁴⁰⁴ Nem képzelhető el, hogy éppen a gyakorlati teológia kezelje másodlagos kérdésként az egyház témáját. Nem képzelhető el, hogy a teológiai egyháztannak ne legyen megfelelő gyakorlati teológiai vetülete.

A helyes gyakorlati teológiai válasz az egyház komplexitására az, hogy a tudományszak diszciplínái élére egy külön egyháztudományt kell állítani, amely az egyház valóságáról, életéről és szolgálatáról teológiai mélységű, tehát biblikus, hitvallásos és gyakorlati, életszerű tanítást fogalmaz meg. Ahogy már eddig is kiderült: ez valósul meg az ekkleziasztikában.

⁴⁰⁰ Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m. xi.

⁴⁰¹ Michael Jenkins: *The Church Faces Death, Ecclesiology in a Postmodern Context*, New York, Oxford University Press, 1999.

⁴⁰² Uo. 4-5.

⁴⁰³ „The reality of the church – the church that exists in actuality and not merely in our idealized imaginations – quickly proved rather ambiguous and too large to describe with ease.” (Az egyház valóságáról – az egyházéről, amely ténylegesen és nem pusztán a mi idealizáló elképzelésünkben él – hamar kiderül, hogy több értelmű és túl nagy ahhoz, hogy könnyen leírjuk.” Uo. 70.

⁴⁰⁴ V. M. Kärkkiäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m. 7k.; Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m. ix-xv.

Negyedszer arról kell szólnunk, hogy *a teológiai oktatás* is igényli a gyakorlati teológiai egyháztant, mint alapvető teológiai tárgyat. Sárospataki felméréseink szerint⁴⁰⁵ – s ez a kép talán általánosnak is mondható – a teológiai képzésre felvett hallgatók egyházismerete felületes és sok esetben téves is. Sokan érkeznek úgy a teológiára, hogy nincs erős gyülekezeti hátterük, a helyi gyülekezeti életbe talán csak néhány éve kapcsolódtak be. A gyülekezetről sincs átfogó ismeretük, de a közegyházról, annak működéséről még ennél is kevesebbet tudnak. Szükség van arra, hogy az oktatás kezdetén ismereteket szerezzenek az egyházzal. Ezt nem lehet pusztán leíró vagy ismertető tantárgy keretében előadni, hiszen az egyház helyes ismeretét csak a teológia adhatja meg, amely az Ige normáját állítja az adott egyházi élet és szolgálat elé.⁴⁰⁶ Az sem lehet, hogy a rendszeres teológia egyháztanát oktassuk azoknak a hallgatóknak, akik nincsenek még tisztában a teológiai nyelvezet és gondolatrendszer alapjaival. A gyakorlati teológiának kell az egyházismeretet megadnia, de szigorúan teológiai formában, úgy, ahogyan László Dezső érvelésében olvassuk: „Szerintem arra van szükség, hogy az elsőéves theológiai hallgató, mielőtt megismerné az egyház szolgálatának egyes mezeit, összefoglaló képet nyerjen arról, hogy mi az egyház Ige körüli életének és szolgálatának alapja, hogyan bontakozik ki az egyház szolgálati rendje az Ige alapján, és akkor ennek tükrében ismerje, hogy miképpen néz ki és él a mai magyar református egyház.”⁴⁰⁷

Az ekkleziasztika oktatása nagy segítséget nyújthat a hallgatók további tanulmányaiban, de a kezdettől végzendő szolgálatainkban is. A legációban például nélkülözhetetlen az alapvető gyakorlati teológiai egyházismeret, hiszen a gyülekezetnek, a lelkipásztori munka jellegének, az istentisztelet és más szolgálatok lényegének alapvető ismerete nélkül idegenül mozogna a legátus a kiküldetése helyén. A helyesen oktatott ekkleziasztika egy életre elkötelezheti a jövőző lelkészét az egyház valóságos, tehát igei látása iránt.

Ezek a fő indokai annak, hogy a magyar gyakorlati teológiában érdemes foglalkoznunk az ekkleziasztikával. Ezzel nemcsak eleink nemes örökségét ápoljuk, hanem alkalmasabbá tesszük a gyakorlati teológiát arra, hogy a kor új kihívásaira megfelelő választ adjon.

⁴⁰⁵ A tanulmányok kezdetén a hallgatók ilyen kérdésekre válaszolnak egy névtelen felmérés során: melyek a történelmi egyházak Magyarországon? Kb. hány református van ma hazánkban? Az egyházkerületek neve. A zsinat jelenlegi elnöksége. Hány évre választják az egyházi tisztségviselőket? Milyen típusú intézményei vannak egyházunknak? Milyen anyagi forrásból élnek a gyülekezetek? Milyen ügyekben határoz a presbitérium? Stb. – az elért eredmény általában 50% körül mozog.

⁴⁰⁶ László Dezső: „nem tartom helyesnek azt, hogy a theológiai hallgatóknak az I. évfolyam elején adjunk egy leíró képet az egyház életének tényeiről és mozzanatairól. Az ekkleziasztikának éppen az a feladata, hogy az Ige világa mellett az adott, jelen esetben a magyar országos egyházra nézve, egyházi helyzetben mutatja fel az egyház életének és szolgálatának örökkévaló tekintetét.” Ld.: Coetus Theologorum vitaülésének anyaga: *Az ekkleziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben*, i.m. 98.

⁴⁰⁷ Uo.

3.2. Egy betöltetlen hely a teológiában

Miután leszögeztük, hogy szükség van ekkleziasztkára, megvizsgáljuk azt a teológiai környezetet, amelyben ma ezt a tudományágat művelnünk lehet.

Láttuk azt, hogy a magyar gyakorlati teológiában sok vita folyt az ekkleziasztika helyéről. A legtöbb polémia akörül zajlott, hogy miként helyezhető el ez az új tudományág a gyakorlati teológia rendszerében. Ez a kérdés részben lezáratlan maradt. Abban a kérdésben viszont, hogy hol van a helye a gyakorlati egyháztannak az egész teológiában, nagy volt az egyetértés. Az ekkleziasztkával foglalkozók mindnyájan meg voltak győződve arról, hogy a gyakorlati egyháztannak olyan kiemelt, központi helyet⁴⁰⁸ kell biztosítani az egész teológia struktúrájában, hogy helyzeténél fogva minden tudományszakkal, s különösen az egyházzal foglalkozó más diszciplínákkal közvetlen kapcsolata legyen. Ez a kiemelt hely nem magának a diszciplínának szólt, hanem sajátos tárgyának, az egyház „időszerű existenciájának”⁴⁰⁹.

A magyar teológia az ekkleziasztika megalkotásával méltóképpen betöltötte azt a helyet, amely az egyház komplex teológiai vizsgálatában a gyakorlati teológiára hárul.

De mi történt a nyugat-európai és tengerentúli teológiában ezen a téren? Van-e az ekkleziasztkának megfelelője a közelmúlt és a jelen teológiájában, vagy egyáltalán be van-e töltve a gyakorlati egyháztan helye?

Ha ebből a szempontból áttekintjük az elmúlt évtizedek teológiai folyamatait, megállapíthatjuk, hogy ez a kérdés nincs megnyugtatóan elrendezve. Az egyháztan körül, s különösen is annak gyakorlati része körül élénk mozgást, kísérletezést, és némi bizonytalanságot érzékelünk. A tudományszakok, illetve diszciplínák keresve az egyház kérdésre általuk adandó legjobb feleletet, elmozdulnak megszokott helyükről, kölcsönösen közelednek egymáshoz, határvonalaik megváltoznak, új területeket foglalnak el.

E többirányú folyamatban elsősorban – mint azt látni fogjuk – a rendszeres teológia és a gyakorlati teológia interaktív mozgása a feltűnő, de mellettük a missziológia⁴¹⁰, a bibliai tudományok, az egyházszociológia és más tudományágak is részt vesznek ebben a mozgásban. Az tapasztalható, hogy a tudományszakok és diszciplínák egyike sem elégszik meg az egyház

⁴⁰⁸ A Coetus Theologorum vitájának összegzésében Vasady Béla így fogalmazott az ekkleziasztkáról: „valamennyi theologiai disciplina törzsét benne kell felfedeznünk és megállapítanunk”... „Az ekkleziasztkát ne csak törzsdisciplínának, hanem ugyanakkor keretdisciplínának, vagy ha tetszik: csúcsgenerációnak is kell tekintelnünk.” Ld.: uo. 109. 111.

⁴⁰⁹ Imre Lajos kifejezése, ld. uo. 94.

⁴¹⁰ A missziológiát hagyományosan a gyakorlati teológia körébe sorolják (vö.: Boross Géza, dr.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 99kk.), de megnövekedett fontosságára tekintettel sokfelé különálló tudományként kezelik (vö.: Bütösi János, dr.: *Missziológia mint teológiai tudomány*, Debrecen, 1999. 12k.).

valóságának egy szeletével. Egyre fontosabb számukra az, hogy az egyházzal foglalkozva az egészszel, az egyház valóságának teljes spektrumával van dolguk, és ezt érvényre akarják juttatni az egyházzal szülő tanításukban.

Természetesnek kell tartanunk a teológia e belső változásait, átrendeződéseit, hiszen a hittudománynak is szüksége van megújulásra, strukturális változásokra és mondandója újra-fogalmazására. Az pedig egyenesen üdvözlendő, hogy az egyház valóságának témája ennyire a teológia érdeklődésének a homlokterébe került. A kérdés pusztán az, hogy a gyakorlati teológia képes-e betölteni azt a helyet, amely a gyakorlati egyházat megilleti, vagy pedig más tudományok kénytelenek megtenni ezt helyette...

Az egyháztan területén érzékelhető interdiszciplináris mozgások bemutatására a legalkalmasabbnak az tűnik, ha a rendszeres teológia (benne az ekklesiológia) és a gyakorlati teológia közötti kölcsönös közeledés több évtizedes történetéből emelünk ki – a teljesség igénye nélkül – jellemző mozzanatokat. Több ízben más tudományág (pl. a missziológia) is bekerül a képbe.

Először arra mutatunk be példákat, hogy *miként közeledett a rendszeres teológia, ezen belül az ekklesiológia a tipikusan gyakorlati teológiai területek felé.*

A dialektika teológiában látjuk ennek kezdeteit. A liberális korszakhoz képest, amikor a teológiai tudomány szakjai egymástól független entitásként léteztek⁴¹¹, a barthi fordulat gyökeres változásokat hozott a rendszeres és a gyakorlati teológia kapcsolatában, s ezeknek meszesemenő hatását látjuk az egyháztan területén. A dialektika teológia rendszerében a dogmatika jelentősége megnő. Ez lesz a teológia centruma, az exegézis nem egyszerűen megelőzi, a gyakorlati teológia pedig nem egyszerűen követi ezt a központi tudományt, hanem a dogmatika mindkettőben „benne lakik”⁴¹². Ebben a teológiában látszólag nincs kiemelt szerepe a gyakorlati teológiának, mert a dogmatika feladatává és problémájává lesz a keresztyén igehirdetés⁴¹³. Ez a dogmatikai térhódítás látszólag elnyeli a gyakorlati teológia fontos területeit, a gyakorlati egyházat pedig teljes mértékben szükségtelessé teszi, mert a barthi ekklesiológia az egyház lényegét és funkcióit egyszerre vizsgálja⁴¹⁴.

⁴¹¹ Tavaszy Sándor írja: a liberális teológia jellemzője az volt, hogy a tudományok, sokkal nyitottabbak voltak külön-külön bizonyos világi tudományok felé, mint egymás felé. Vö.: Tavaszy Sándor, dr.: *A dialektika teologia problémája és problémái*, i.m. 6kk.; Imre Lajos e helyzetet taglalva különösen azt fájlatja, hogy a gyakorlati teológia mennyire elszakadt a többi tudománytól. Ld.: Imre Lajos, dr.: *Az ekklesiológia mint gyakorlati teológiai diszciplína*, i.m. 335.

⁴¹² Karl Barth: *Die Lehre von Wort Gottes*, i.m. KD II/2. 858.

⁴¹³ „Aufgabe der Dogmatik”: ... „Ihr Problem ist das Problem der chrislichen Predigt.” Uo. 857.

⁴¹⁴ Karl Barth: *Kirchliche Dogmatik*, i.m. IV/3. 876kk.

A valóság viszont az, hogy a dialektika teológia nem a hódítás vagy a megszállás szándékával nyitott a gyakorlati teológia hagyományos területei felé, hanem egyrészt azért, mert az Ige újrafelfedezése ezt követelte, másrészt pedig kényszerűségből, mert a gyakorlati teológia nem állt helyzete magaslatán. Barth dogmatikája ébresztés volt tudományunknak, hogy álljon őrhelyére és végezze az Ige szolgálatát, ekkleziológiája pedig egy teológiai vákuumot⁴¹⁵ töltött ki azzal, hogy az egyház szolgálatából kiindulva vizsgálta az egyház lényegét, természetét. A dialektika teológia „határmódosításai” nem hogy nem ártottak a gyakorlati teológiának, hanem használtak neki, arra ösztönözték, hogy elhanyagolt területeit újra gondozásba vegye.

Nem véletlen, hogy magyar viszonylatban az ekkleziasztika művelői mind nagy örömmel fogadták és alkalmazták a dialektika teológia eredményeit, sőt ezekre helyezték a gyakorlati egyháztan alapjait. A dialektika teológia egész dogmatikai felfogása, különösen pedig ekkleziológiája táptalajt és éltető erőt adott az ekkleziasztika művelésének.

Szólnunk kell a dialektika teológia egy másik prominens képviselőjéről, Emil Brunner-ről is. Barth-hoz hasonlóan ő is kinyitja a rendszeres teológiát a gyakorlati teológia felé, a különbség csak annyi, hogy nála nem a dogmatika, hanem az etika területén történik meg ez. A *Das Gebot und die Ordnungen* című etikája⁴¹⁶ harmadik könyvében tárgyalja az emberi, társadalmi közösségek – a házasság, család, munka, nemzet, kultúra – kérdését, amelyek léte a teremtetési rendből és Isten parancsából vezethető le. Ezek után beszél a hitben való közösségről, az egyházzal⁴¹⁷, amely nem azonos ezekkel a közösségekkel, de Istentől rendelt szolgálata van közöttük.

Ez a rész tartalmazza Brunner ekkleziológiai tanítását. Ez az ekkleziológia viszont túlmegy a rendszeres teológia megszokott határain. Ha jól megfigyeljük, ez az anyag mind felosztásában, mind tartalmában megfelel az (elvi) ekkleziasztika kritériumainak. Kiindulópontja a hit egyházáról szóló biblikus és hitvallásos alapvetés, ezután beszél az egyház kettős természetéről, isteni és emberi jellegéről, majd az egyház és az egyházak kérdéséről. Az egyház-szervezet és -jog témái után a különféle egyházi formációkról, az államegyházzal, népegyházzal és a szabad egyházzal, és egyáltalán az egyháznak az állammal való kapcsolatáról fejt ki

⁴¹⁵ Barth szerint „klaffende Lücke”, „tátongó űr” van a teológiában, mégpedig az, hogy egy öncélú, önmagáért élő egyház képét alakította ki a protestáns teológia. Vö.: Uo. 876.

⁴¹⁶ Emil Brunner: *Das Gebot und die Ordnungen*, Zürich, 1932. (újabb kiadása: Theologischer Verlag, Zürich, 1978)

⁴¹⁷ Die Glaubensgemeinschaft, uo. 508-551.

teológiai álláspontját⁴¹⁸. A továbbiakban az egyház funkcióiról, majd az igaz és hamis egyház ismertető jegyeiről beszél.

Brunner etikai ekkleziológiája megtermékenyítette a gyakorlati teológiát. Magyar viszonylatban az ekkleziasztika művelői különösen is sokat tanultak tőle. Makkai és Imre Lajos is sokszor hivatkozott rá, de leginkább László Dezső vette át koncepcióját és követte gondolatmenetét.⁴¹⁹ Ez a „határátlépés” rámutat arra, hogy az egyház kérdései mélyen összefüggnek az általános emberi és társadalmi etika kérdéseivel.

A következő évtizedekben rövid ekkleziológiai megfogalmazások, jó értelemben vett „jelszavak” formájában találjuk meg ennek a folyamatnak, az interdiszciplináris közeledésnek a folytatását.

Dietrich Bonhoeffer, akit Ch. Möller a gyakorlati ekkleziológia XX. századi megalapozójának tart⁴²⁰, az egyik legkésőbbi teológiai vázlatában⁴²¹ fogalmazza meg híressé lett tételét: *Kirche für andere* – egyház másokért⁴²². Ez a krisztológiai alapú ekkleziológiai tétel egyrészt tiltakozás az önmagáért élő egyház valósága ellen, másrészt a *Kirche für alles* (mindenki egyháza) általános népegyházi felfogásának korrekciója. Tartalmilag a gyakorlati teológiai és missziológiai egyházkép felé mutat, hiszen az egyházat funkciójában, evilági felelősségében és szolgálatában ragadja meg, s nem véletlen az sem, hogy Bonhoeffer a vázlat további részében nagyon is gyakorlati, gyülekezeti kérdéseket vet föl.

Vályi Nagy Ervin 1965-ben Bázelen védte meg doktori dolgozatát⁴²³, amelyben a modern egyházértelmezés következő lépését látjuk. A *Kirche als Dialog* az egyház dialogikus létformájáról szól, arról, hogy az egyháznak Krisztus jelenlétét kell képviselnie evilági jelenlétében, missziójában, a világgal folytatott dialógusában. Az egyház dialogikus létformája szoteriológiai alapokon áll, hiszen Isten „a megváltás dialógusába”⁴²⁴ lépett velünk, értelme pedig az, hogy az egyház nem értelmezheti önmagát a világtól és a világban végzendő szolgálatától elvonatkoztatottan. Ez az ekkleziológiai felfogás is nyitott a gyakorlati teológiai egyházkép felé.

⁴¹⁸ E kényes kérdésben Brunner különösen is igyekezett egyértelműen igei választ megfogalmazni, ennek értelmében határozottan kettéválasztja az államot és az egyházat, a kettő nem hogy különbözik, hanem egyenesen szemben áll egymással. Kapcsolatuk egyetlen helyes alapja, ha mindketten a saját (Istentől rendelt) szolgálatukat végzik. Vö.: uo. 536-539.

⁴¹⁹ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*. i.m. 133kk.

⁴²⁰ Ch. Möller: *Einführung in der Praktische Theologie*, i.m. 51kk.

⁴²¹ *Erfurt einer Arbeit*, 1944. in: Dietrich Bonhoeffer: *Widerstand und Ergebung*, hrsg: Eberhard Bethge, Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1982. 413-421.

⁴²² „Die Kirche ist nur Kirche, wenn sie für andere da ist.” Az egyház csak akkor egyház, ha másokért az. Uo. 415.

⁴²³ Vályi Nagy Ervin: *Kirche als Dialog*, Das dialogische Wesen der Kirche, Reinhardt Verlag, Basel, 1967.

⁴²⁴ Uo. 14.

Jürgen Moltmann is az egyház nyitottságát, a másokkal való kapcsolatát – *Beziehung zu anderen* – hangsúlyozza: „Az egyház nem értelmezheti önmagát önmagában. Küldetését, létértelmét, szerepét és funkcióit csak másokkal való kapcsolatában értheti meg.”⁴²⁵

Egy lépéssel továbblép Theo Sundenmeier, amikor megfogalmazza a *Kirche mit anderen* – egyház másokkal együtt⁴²⁶ ekkleziológiai elvét, a közösségvállalásnak még hétköznapiabb, még gyakorlatibb parancsát. Ebben az egyházképben egyszerre van jelen a misszió és a diakónia, valamint az életnek sok olyan területe, amelyeket a gyakorlati teológia ölel fel.

A híressé vált ekkleziológiai „Schlagwort”-ok mellett számos más jele is van a korszak rendszeres teológiájában a gyakorlati teológiai területek felé való nyitásnak. A 60-as évektől kezdve a dogmatikusok szívesen hangsúlyozzák a teológia, s különösen a rendszeres teológia valóságközeliségét, gyakorlati jellegét⁴²⁷.

E gyakorlati orientáció jelei az ekkleziológia szerkezetében is megmutatkoznak. Karl Rahner-nél, a híres katolikus teológusnál – akire már az első részben is utaltunk – tapasztaljuk, hogy az ekkleziológia érdeklődési körének bővülése a tudományág felépítésében is változást idéz elő. Rahner koncepciója az ekkleziológia két fő formájáról beszél⁴²⁸: az egyik az esszenciális ekkleziológia, amely a tudományág hagyományos feladatát, az egyház lényegének vizsgálatát jelenti. A másik az egzisztenciális ekkleziológia, amely az egyház konkrét életének és gyakorlatának kérdéseivel – tehát gyakorlati teológiai kérdésekkel – foglalkozik. A két terület egymással is és külső tudományokkal is kapcsolatban áll. Az első a filozófiával, a szellem- és teológiatörténettel, a második inkább az egyháztörténettel, vallásszociológiával és az egyházi gyakorlattal.

Egyértelmű, hogy az egzisztenciális ekkleziológia területe nagyrészt azonos azzal a területtel, amit a gyakorlati teológia egyháztanának kellene lefednie. A magyar teológiában ezt teszi az ekkleziasztika, a nyugati gyakorlati teológia viszont nem rendelkezik ilyen diszciplínával, ezért sem meglepő, hogy a rendszeres teológia elfoglalja ezt a területet.

A közelmúlt ekkleziológiai irodalma sok jelét adja a tudományág gyakorlati teológiai területfoglalásának. Blücker, aki doktori értekezésében áttekinti a közelmúlt egész

⁴²⁵ Jürgen Moltmann: *Kirche in der Kraft des Geistes*, Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie; Chr. Kaiser Verlag, München, 1975. 33.

⁴²⁶ Theo Sundenmeier: *Begegnung mit Fremden*, in: *Evangelische Theologie*, 50. 1990. 396kk.; e tanulmányában a szerző tulajdonképpen Bonhoefferrel szemben fogalmazza meg ekkleziológiai programját: „Kirche ist nicht Kirche für die anderen, sondern immer Kirche mit den anderen.”

⁴²⁷ Pl. Pannenberg, Sauter, Jüngel, Metz, Greive, Herms, ld.: Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*; i.m. 97kk. 107.

⁴²⁸ Karl Rahner: *Die praktische Theologie im Ganzen der theologischen Disziplinen*; Schriften zur Theologie, Vol. VIII, Benziger Verlag, Einsiedeln 1967. 134kk. A tudományág két formája: Essentialekklesiologie és Existentialekklesiologie.

ekkléziológiai irodalmát, megjegyzi, hogy egyre nagyobb érdeklődés van olyan ekkléziológia művelése iránt, amelynek közvetlen egyházi haszna van⁴²⁹. E nagy érdeklődés oka elsősorban az ökumenikus mozgalom előretörése, de emellett az egyházi élet válsága, és tegyük hozzá: a gyakorlati teológia mulasztása is.

A gyakorlati kérdések felé forduló ekkléziológiai irodalom reprezentánsai a „jelzős ekkléziológiák”. Moltmann relációs (kapcsolat-) ekkléziológiája⁴³⁰ az egyház életében és funkcióiban a másokkal való kapcsolatot állítja normának. A komparatív (összehasonlító) ekkléziológiát az ökumenikus mozgalom hívta létre arra, hogy a különböző felekezetek ennek révén tudják egyeztetni egyháztanaik hasonlóságait és különbségeit. Ennek neves képviselője A. Dulles.⁴³¹ Lesslie Newbigin nevéhez fűződik a missziói ekkléziológia, ez az egyház fogalmát és életét küldetése szemszögéből vizsgálja.⁴³² Blücker beszél konstruktív és reflektív ekkléziológiáról⁴³³, az első inkább az elvi és normatív, hagyományos ekkléziológiai megközelítést, a második pedig a leíró és gyakorlati megközelítést jelenti. Ő maga viszont látva, hogy ez a két oldal olykor összekeveredik vagy aránytalanná válik, kiegyensúlyozott („balanced”) ekkléziológiát⁴³⁴ akar művelni. Kärkkäinen is kettéválasztja könyve anyagát⁴³⁵: először a hagyományos értelemben vett („proper”) ekkléziológiát műveli, tehát az egyház egyházvoltáról, lényegéről beszél, majd a második részben tér rá az egyház szolgálatának, szervezetének és sákramentumainak kérdésére.

Ezek az elnevezések és megoldások arra mutatnak, hogy az ekkléziológia megpróbálja új területeit integrálni, és kibővített anyagát helyesen feldolgozni. A kérdés csupán az, hogy nem volna-e erre alkalmasabb eszköztára a gyakorlati teológiának?

Lássunk példákat a másik oldalról is, arról, hogy *miként közeledett a gyakorlati teológia a rendszeres teológia (benne az ekkléziológia) felé*, s egyáltalán milyen megoldásai vannak a gyakorlati egyháztan problémájára.

A kezdetekhez igen régi időkig, egészen a liberális teológia korszakáig kell visszamenünk. Az ekkléziasztika létrejöttének időszakában a gyakorlati teológia erős érdeklődést mutatott az ekkléziológia területe iránt. Ravasz László hivatkozik arra, hogy Nitzsch

⁴²⁹ „All the 'ecclesiologists' discussed above have taken an active interest in constructing ecclesiology for immediate ecclesiastical use.” Ld.: K. Blücker: *The Church as Nation*, i.m. 91.

⁴³⁰ Ld.: V. M. Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m. 129.

⁴³¹ A. Dulles: *Models of the Church*, i.m.

⁴³² Ld.: Michael W. Goheen: „As the Father Has Sent Me, I Am Sending You” Lesslie Newbigin's Missionary Ecclesiology, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2000.

⁴³³ K. Blücker: *The Church as Nation*, i.m. 17.

⁴³⁴ Uo. 118.

⁴³⁵ V. M. Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m. 14.

„ecclesiologia” névvel foglalja össze a gyakorlati teológia egyházzal kapcsolatos anyagát.⁴³⁶ Niebergall pedig *Praktische Theologie* című művében az egyházkép kidolgozásánál „gyakorlati dogmatikáról”⁴³⁷ beszél, amely alkalmasabb az evangélium „értékrendszerének” közvetítésére, mint a teoretikus dogmatika.

Eduard Thurneysen, a dialektika teológia gyakorlati teológiáját a barthi dogmatika alapjaira állította, így számára az egész gyakorlati teológia az Ige hirdetésének, a homiletikának a tudománya⁴³⁸. Ez a gyakorlati tudomány viszont nem alkotta meg saját egyháztanát, mint azt a magyar gyakorlati teológiában látjuk, hanem az egyházzal szülő beszédben egészen a dogmatikára hagyatkozott.

Az ekkléziológiai alapokat komolyan vevő, de gyakorlati teológiai szemléletű egyháztan jó példáját találjuk Richard Niebuhr *The Purpose of the Church and Its Ministry*⁴³⁹ című művében. Ez egy pasztorálteológiai szakkönyv, a teológusképzés és a lelkeszi szolgálat kérdéseit tárgyalja, de alapvetésében kijelenti, hogy a szolgálat megértése lehetetlen az egyház pontos definíciója, létének, természetének tisztázása nélkül⁴⁴⁰. Ehhez egyaránt szükséges a bibliai, a rendszeres teológiai, a történeti és társadalmi tudományok hozzájárulása, és szükséges a gyakorlati – gyülekezeti, ökumenikus, stb. – tapasztalatok összegyűjtése. Ezek alapján ellentétpárokból fejti ki az egyház valóságáról szóló tanítását: az egyház Isten objektív uralmának szubjektív pólusa, az egyház közösség és intézmény, az egyház egy, mégis többféle: helyi és univerzális, protestáns és katolikus, az egyház a világ partnere és ellenpólusa⁴⁴¹. Niebuhr koncepciója abba az irányba mutat, amely felé az ekkléziasztika művelői is elindultak, ez pedig az elvi alapon – így az ekkléziológián is – álló gyakorlati teológiai egyháztan megalkotása.

A XX. század második felében a gyakorlati teológia „empirikus fordulata”⁴⁴² idején tudományunk elsősorban a humántudományok – az emberi viselkedést és cselekvést vizs-

⁴³⁶ Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 17.; Ravasz idézi Novák Lajost is, aki szerint szintén ekkléziológiára, az egyház lényegét összefoglaló tudományra van szükség a gyakorlati teológiában; uo. 36. (ld.: Novák Lajos: *A gyakorlati teologia mai munkaköre*, i.m. 16.)

⁴³⁷ Friedrich Niebergall: *Praktische Theologie. Lehre von der kirchlichen Gemeindeerziehung auf religionswissenschaftlicher Grundlage I-II*. Tübingen, 1918-1919., I. kötet, 313kk. - Ezt a megoldást, amit láthatóan nem a teológia belső törvényszerűsége, hanem gyakorlati szükség hívott létre, Imre Lajos később kritikával illeti és a gyakorlati teológia szükségtelen határsértéseként értékeli. Imre szerint a gyakorlati dogmatika helyett inkább az ekkléziasztikára van szükség. Ld.: Imre Lajos, dr.: *Az ekkléziasztika, mint gyakorlati teológiai diszciplína*, i.m. 335.

⁴³⁸ Eduard Thurneysen: *Das Wort Gottes und die Kirche*, 1927. Értékelését ld. László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 163kk.

⁴³⁹ H. Richard Niebuhr: *The Purpose of the Church and Its Ministry*, Harper and Row, New York-Toronto, 1956. (paperback: 1977)

⁴⁴⁰ Uo. 18.

⁴⁴¹ Uo. 18-27.

⁴⁴² A korszak gyakorlati teológiai folyamatainak részletes elemzését ld. Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, i.m. 94-108; Boross Géza, dr.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 55-76.

gáló pszichológia, pedagógia, szociológia és kommunikációtan – felé közeledett. Felértékelődött az empiria, az egyén, a társadalom és az egyház tényleges valósága, és annak a világi tudományok módszereivel való vizsgálata. Persze e korszakban is fontos kérdés maradt a többi tudományzathoz, főként a rendszeres teológiához fűződő kapcsolat tisztázása, hiszen az egész teológia központi kérdése lett a „világ” felé nyitás.⁴⁴³

Ez a folyamat magával hozta a társadalmi felelősség ébredését a gyakorlati teológiában. Szép példája ennek Ernst Lange, a különös sorsú német lelkész és gyakorlati teológus életműve. Lange – Bonhoeffer nyomán – a *Kirche für andere*, illetve a *Kirche für die Welt* programját hirdette meg⁴⁴⁴. E gyakorlati teológiai egyháztan szerint az egyház igazán csak az evilági jelenlétében, másokért létében valósulhat meg. E megvalósulásnak négy formája van: az Ige hirdetése, a koinonia gyakorlása, a diakónia és a misszió végzése⁴⁴⁵. Lange nemcsak meghirdette, hanem meg is valósította e programot a 60-as években a nyugat-berlini „Ladenkirche”-ben, amit a szó szoros értelmében egy üzlethelyiségben hoztak létre. Lange egyházfelfogásában és gyakorlatában a gyülekezet tagjai – az ősegyházi helyzetet idézve – együtt tölthették mindennapjaikat és együtt szolgálhattak szeretetközösségként úgy, hogy a gyülekezet a környezetére, az őt körülvevő társadalmi csoportok mindennapi gondjaira is odafigyelt⁴⁴⁶. Íme, egy ekkleziológiai program gyakorlati teológiai megvalósulása!

A gyakorlati teológia empirikus fordulatával tehát előtérbe került az egyén, a társadalom és az egyház empirikus valóságának kutatása. A humántudományok eszközürendszerének alkalmazása révén a gyakorlati teológia a pragmatizmus, illetve a funkcionalizmus irányába mozdult el⁴⁴⁷.

E korszak jellegzetes alkotása Eberhard Hübner: *Theologie und Empire der Kirche*⁴⁴⁸ című könyve. Azért érdemes felfigyelnünk Hübner könyvére, mert a gyakorlati teológia és a rendszeres teológia kapcsolatát elemzi az egyháztan szempontjából.

Hübner az egész teológiát funkcionális tudományként értelmezi. Utal Barth definíciójára, amely a teológia eredeti értelmét juttatja érvényre: „A teológia az egyház funkciója”⁴⁴⁹.

⁴⁴³ Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, i.m. 96.

⁴⁴⁴ Ernst Lange: *Kirche für die Welt*, München, Kaiser Verlag, 1981.

⁴⁴⁵ Vö.: Tislér Géza: *Egyház másokért*, in: Kocsev Miklós, szerk.: *Találkozások Istennel és emberrel*, Ernst Lange gyakorlati teológiája, PRTA Pápa, 2004. 29kk.

⁴⁴⁶ Ld.: uo. 26kk.

⁴⁴⁷ Az empirikus gyakorlati teológia neves képviselője, H. D. Bastian szerint az Igétől az emberi szavakhoz kell fordulni, alá kell vetni az igehirdetést az emberi kommunikáció hatásvizsgálatainak; a hitet pedig nem önmagában kell vizsgálni, hanem azt kell analizálni, hogyan funkcionál. Vö. Hans Dieter Bastian: *Wom Wort zu den Wörtern*, Evangelische Theologie, 1968. 25-55; *Kommunikation*, Stuttgart, 1972.

⁴⁴⁸ Eberhard Hübner: *Theologie und Empire der Kirche*, Prolegomena zur praktische Theologie, Neukirchen Vluyn, Neukirchener Verlag, 1985.

⁴⁴⁹ Uo. 223.

Azt vallja, hogy az egyház maga is funkcionális, beleértve ebbe a gyakorlati megjelenését és az Istenről szóló beszédét. A teológia pedig ennek a tevékenységnek és működésnek a kritikáját, korrekcióját fogalmazza meg, tehát funkcionális tevékenységet végez.

A teológia nem önmaga határozza meg az egyháztannal kapcsolatos funkcióját és munkamegosztását, hanem ez az egyház természetéből adódik. A hit egyháza (Kirche des Glaubens) és a térben és időben megjelenő egyház (Kirche in Raum und Zeit) nem választható el egymástól. A hit egyháza „platonica civitas”, egy elképzelt, sehol nem található egyház lenne, ha elválasztanánk evilági megjelenésétől. A térben és időben megjelenő egyház pedig pusztán evilági vallásos társaság volna, ha elválasztanánk a hit egyházától.⁴⁵⁰ A teológiának, amikor az egyházzal akar szólni, ezt az egységet kell tükröznie. A különböző tudományterületek sajátos funkciójukat csak az egyház egészét figyelembe véve végezhetik. Ha az ekklesiológia, amely az egyház elvi kérdéseit kutatja, elfelejtkezik az egyház gyakorlatáról, akkor diszfunkcionális lesz. S ha a gyakorlati teológia ekklesiológiai alapok nélkül akar dolgozni, akkor teológiátlaná válik. Hübner szerint e két tévúttól az mentheti meg a teológiát, ha konvergencia, összetartás van az ekklesiológia és a gyakorlati teológiai egyházlátás között⁴⁵¹. Ez teheti nyitottá a két látásmódot egymás iránt.

Ezt az egységes egyházlátást képviselve Hübner a gyakorlati teológiai egyháztant funkcionális ekklesiológiának⁴⁵² nevezi. Céljából pedig azt tűzi ki, hogy ne csak a tér és idő egyházára összpontosítson, hanem látókörében benne kell lennie a hit egyháznak is. Teológiai és gyakorlati funkcióját egyszerre kell gyakorolnia. A funkcionális ekklesiológia eszerint az empirikus egyház valóságának a hit egyháza szemszögéből történő analízise, kritikája és jobbító szándékú teóriája.

Hübner elgondolása sok ponton egyezik az ekklesiasztika felfogásával. A kérdés az, hogy ennek a gyakorlati egyháztannak az elvi része mennyire önálló, mennyire gyakorlati teológiai jellegű, vagy egészen az ekklesiológiára hagyatkozik-e? Emellett az elnevezést is problematikusnak érezhetjük, mert azt a látszatot keltheti, mintha a gyakorlati teológia a dogmatika „függeléke” (Anhängsel) lenne.⁴⁵³

A legújabb gyakorlati teológiában is találunk kísérleteket a gyakorlati egyháztan művelésére, illetve elhelyezésére a teológia rendszerében. Hadd utaljunk Johannes van der Venre – akiről már az első részben is beszéltünk –, illetve az általa művelt gyakorlati teológiai „jelzős

⁴⁵⁰ Uo.

⁴⁵¹ Uo. 257.

⁴⁵² Funktionale theologische Ekklesiologie; ld. uo. 223-295.

⁴⁵³ G. Sauter kritikus megjegyzését maga Hübner idézi egy helyen, uo. 258.

ekkléziológiára”: *Ecclesiology in Context*⁴⁵⁴, kontextuális ekkléziológia. Ez az egyháztan a teológiai és a társadalomtudományi megközelítés kombinációja. Az egyházat a társadalmi kontextusban, illetve e kontextussal való kommunikációjában vizsgálja. Az egyház vizsgálatában itt is a funkciók kerülnek előtérbe. Van der Ven szerint az egyház fő funkciója a vallásos kommunikáció⁴⁵⁵, tehát az, hogy miként képes lényegét és üzenetét továbbadni, mintegy lefordítani a társadalom nyelvére. Négy területen vizsgálja meg mindezt, az egyház négy lényegi funkcióját⁴⁵⁶ figyelembe véve: a./ Hogyan tudja megőrizni a szekularizáció világában az egyház az azonosságát mint Isten népe, Jézus „mozgalma”? b./ Az individualizáció korában hogyan képes az egyház mint Krisztus teste a társadalomba beilleszkedni és ott közösségképző erő maradni? c./ A haszonelvűség és az érdekek világában milyen elvek alapján épülhet az egyház a Lélek templomává? d./ A számítás, a „tartozik és követel” világában hogyan őrizheti meg az egyházi igazgatás a lelki alapjait, s hogyan maradhat a szegények egyháza?

Van der Ven nagyon fontos kérdéseket taglal a könyvében, és ezt újszerűen, időszzerűen teszi. Bibliai és rendszeres teológiai alapokon áll, kérdésfelvetései és válaszai gyakorlati teológiai jellegűek. Mégsem nevezhetjük könyvét egy az egyben gyakorlatinak, hanem sokkal inkább egy interdiszciplináris egyháztannak, amelyben a szociológiai és egyházjogi, egyházszervezeti érdeklődés dominál.

Reiner Preul: *Kirchentheorie*⁴⁵⁷ (Egyházelmélet) című könyvéről kell szólnunk még, amely korunk legjelentősebb kísérlete a gyakorlati egyháztan megalkotására és teológiai elhelyezésére⁴⁵⁸. A német evangélikus gyakorlati teológus úgy beszél a „Kirchentheorie”, az egyházelmélet kifejezésről, mint már valamelyest ismert fogalomról, amelynek viszont a teológiai szaknyelvben még nincs pontos értelmezése. Kérdés az is, hogy melyik tudományhoz tartozzék. Felveti a dogmatikához, az egyháztörténethez, a gyakorlati teológiához, sőt a vallás-szociológiához való hozzárendelése lehetőségét. E bizonytalanságot megszüntetendő, két kérdést szeretne a könyvben tisztázni, az egyik az egyházelmélet helyének kijelölése a teológia tudományos rendszerében, a másik pedig annak meghatározása, hogy mi tartozik az egyházelmélet tárgykörébe.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ J. van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m.

⁴⁵⁵ Uo. 46kk.

⁴⁵⁶ A négy lényegi funkció (core function): az azonosság (identity), a beilleszkedés (integration), a vezérelv (policy) és az igazgatás (management). Ezek kifejtését ld. uo. 153kk. 231kk. 335kk. 443kk.

⁴⁵⁷ Reiner Preul: *Kirchentheorie*, Walter de Gruyter, Berlin, 1997.

⁴⁵⁸ Ch. Möller szerint Preul egyházelmélete a gyakorlati ekkléziológia fontos alkotása, amely irányt, stratégiát és programot ad az egyháznak léte és szolgálata megértéséhez. Ld.: Ch. Möller: *Einführung in die Praktische Theologie*, i.m. 54k.

⁴⁵⁹ Uo. 1.

A fogalmi tisztázásból kiderül, hogy a „Kirchentheorie” fogalma közel van ahhoz a tartalomhoz, amit a mi felfogásunkban a gyakorlati egyháztan jelöl. Preul úgy véli, hogy ennek az egyháztannak tudományágakat összekapcsoló szerepe van. Az egyházelméletet erős szálak fűzik a dogmatikához, azon belül az ekkleziológiához. Művelésének előfeltétele és mércéje⁴⁶⁰ az ekkleziológia anyaga, az egyház lényegének, fogalmának teológiai tisztázása. Az egyházelmélet specifikuma e ponton az, hogy az ekkleziológia teológiai egyházfogalmával kritikusan és jobbító szándékkal szembesíti az adott egyházi helyzetet.

Az adott helyzet, a konkrét egyházi állapot és cselekvés vizsgálata pedig a gyakorlati teológia klasszikus területe. Így Preul egyházelmélete elsősorban ide kötődik. Az ő rendszerében a kibernetika⁴⁶¹, az egyházi kormányzás tudománya kiemelkedő szerepet kap. A kibernetika kiválik a többi gyakorlati teológiai diszciplína közül, mert ez a tudományág az egyház egészét, felépítését és szabályozási rendjét vizsgálja, míg a többi (liturgika, homiletika, stb.) a különféle részterületek egyházi funkcióit⁴⁶².

A „Kirchentheorie” tehát interdiszciplináris tudomány, a rendszeres teológiából, azon belül is az ekkleziológiából indul ki, és a gyakorlati teológiában fejt ki munkáját úgy, hogy magában foglalja a kibernetika tudományát, és ezen keresztül fejt ki hatását a tudományszak többi területén⁴⁶³.

Az egyházelmélet az egyházzal kétféleképpen szól. Egyrészt önmagában mutatja be az egyházat, tisztázza a vele kapcsolatos fogalmakat, szól felépítéséről, intézmény jellegéről, valamint működéséről, önfenntartó tevékenységeiről. Másrészt pedig a társadalmi kontextusba állítva vizsgálja az egyház mai állapotát, külső megítélését, szolgálatait az emberek, a közösségek javára, végül a kulturális és politikai küldetése kérdéseit tárgyalja.⁴⁶⁴ Ez az utóbbi terület indokolja azt, hogy az egyházelméletnek a rendszeres és gyakorlati teológián túl olyan teológiai és nem teológiai tudományokkal is együtt kell működnie, mint az egyházszociológia, vallápszociológia, kommunikációtan, hiszen az egyház társadalmi helyzetét ezek módszerei segítségével és eredményei felhasználásával mérheti fel kellő hatékonysággal.

Említettük, hogy az egyházelmélet közel van a mi felfogásunk szerinti gyakorlati egyháztanhoz. Az ekkleziasztika művelésében érdemes figyelni rá, és tanulni tőle különösen a társadalmi kontextus fontossága tekintetében. Ugyanakkor más is és több is ez, mint a gyakor-

⁴⁶⁰ Uo. 3.

⁴⁶¹ Uo. 3kk.

⁴⁶² Uo. 3-4.; a kibernetika egyébként a magyar ekkleziasztikában is szerepet kap, mint a tudományág anyagának egy része: Makkai beszél az egyház külső, önfenntartó tevékenységeiről (ez a tulajdonképpeni kibernetika), és beszél a belső, tartalmi tevékenységekről is. Ld.: Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 59kk.

⁴⁶³ Ld.: Reiner Preul: *Kirchentheorie*, i.m. 7.

⁴⁶⁴ Uo. 2§-12§

lati egyháztan, hiszen interdiszciplináris orientációja olyan erős, hogy emiatt maga Preul sem tartja besorolhatónak a gyakorlati teológia klasszikus résztudományai közé.⁴⁶⁵ Lehet, hogy az egyházzal szülő tudomány a jövőben a teológia minden részét átfogó csúcdiszciplína lesz, ahogy ez az ekkleziasztikával kapcsolatban egyszer már megfogalmazódott?⁴⁶⁶

Kritikaként kell említenünk Preul koncepciójával kapcsolatban, hogy az egyházzal szülő elvi alapvetést szinte teljesen átengedi az ekkleziológiának. Számára a gyakorlati teológia csak az egyházi funkcióknak a vizsgálatát jelenti, sőt úgy beszél róla, mint egyfajta technikai tudományról⁴⁶⁷. Ezzel erőteljesen szűkíti azt a mozgásteret, amelyen egy teljes, valóban teológiai tartalmú gyakorlati egyháztant lehetne művelni.

A fentiekben példákat láttunk arra, hogy a közelmúlt és jelen teológiájában az egyháztan területén kölcsönös mozgás, közeledés tapasztalható a tudománysszakok, különösen a rendszeres teológia és a gyakorlati teológia között. A kérdésünk az volt, hogy ebben a természetes, sőt örömdetes folyamatban látható-e az, hogy a gyakorlati teológia betölti a gyakorlati egyháztant megillető helyet. Találunk-e a nyugat-európai és tengerentúli gyakorlati teológiában a magyar ekkleziasztikához hasonló diszciplínát?

Azt tapasztaltuk, hogy a közelmúlt és jelen gyakorlati teológiájának nincs általánosan elfogadott, kiértelt és karakteres gyakorlati egyháztana. Vannak jó kísérletek, egyéni kezdeményezések, mint azt Niebuhrnál, Hübnernél, Van der Vennél vagy Preulnál láttuk, de a magyar ekkleziasztikához hasonló teljes gyakorlati teológiai egyháztant sehol sem találunk. A gyakorlati teológusok nem törekszenek önálló egyháztan megalkotására, hanem más tudományok módszereire és eredményeire támaszkodnak ebben a munkában. Céljuk az, hogy hozzájáruljanak a komplex egyháztan kidolgozásához. Ezt a szándékot mindenképpen üdvözlünk kell, és érdemes tanulunk belőle, hiszen abból a helyes felismerésből ered, hogy az egyháztan kidolgozása ma csak interdiszciplináris formában történhet.

Ugyanakkor e folyamat negatív hozadéka az lehet, hogy a gyakorlati teológia lemond területei egy részéről, és így szűkíti saját mozgásterét, sőt kérdésessé válhat teológiai jellege is⁴⁶⁸. Ha tudománysszakunk az egyház komplex vizsgálatában lemond a teljes gyakorlati egyháztan kidolgozásáról, akkor az egész teológiát megszegényíti. Az interdiszciplinaritás nem a

⁴⁶⁵ Uo. 17.

⁴⁶⁶ Ld: Vasady Béla vitázáróját 1942-ből, in: Coetus Theologorum vitaülésének anyaga : *Az ekkleziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben*, i.m. 109. 111.

⁴⁶⁷ Reiner Preul: *Kirchentheorie*, i.m. 9.

⁴⁶⁸ Pl. A 60-as, 70-es években, amikor az egész teológia, különösen a rendszeres teológia gyakorlati jellegére nagy hangsúly került, felmerült a gyakorlati teológia fölöslegességének kérdése is. A gyakorlati teológusok azon fáradoztak, hogy bizonyítsák: e tudománysszak nem segédtudomány, nem technikai kiegészítője a többi tudománysszaknak. Vö.: Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, i.m. 106kk.

határok elmosódását, tudományterületek elidegenítését vagy gazdátlanná válását jelenti, hanem hatáskörükben jól eljáró diszciplínák együttműködését. Ennek jegyében a praktikus teológiának nem volna szabad engednie, hogy a gyakorlati egyháztan a teológia „átjáróháza” legyen, hanem be kellene töltenie ezt a helyet egy önálló diszciplínával.

Azt kell tehát mondanunk, hogy az elmúlt évtizedek gyakorlati teológiájában a jó kezdeményezések ellenére sincs méltóképpen betöltve a gyakorlati egyháztan helye. Ezt nem tartjuk megnyugtatónak és követendőnek. Az elvi, teológiai igénnyel művelt gyakorlati egyháztannak, mint azt az ekkleziasztika esetében is látjuk, több haszna van. Hozzájárul a gyakorlati teológia tudományos jellegének megőrzéséhez és a tudományszak belső egységének erősítéséhez. És mint az egyház életének és szolgálatának teológiája, sajátos, másra át nem ruházható részt vállal a teológia komplex egyháztanának kidolgozásából.

Exkurzus: Az egyháztan, mint a teológia integráló témája

Egy gondolat erejéig visszatérünk az egyháztannak a teológia rendszerében betöltött szerepére. Az egyháztan területén, különösen is annak gyakorlati részén – mint láttuk – interdiszciplináris mozgás, kölcsönös közeledés érzékelhető korunk teológiájában. Az egyház kérdésével foglalkozó diszciplínák az egyház komplexitásával szembesülve nem az elkülönülés vagy a „szakbarbárság” útját választják, tehát nem húzódnak vissza az általuk vizsgálandó szűken vett területre, hanem egyfajta deduktív gondolkodás mentén az egyház egészének megértéséből kiindulva foglalkoznak az egyház valóságának egy-egy speciális szeletével.

Ezt láttuk a fentiekben az ekkleziológiánál. Szükségessé vált, hogy a hagyományos területeken túllépve a rendszeres teológiai egyháztan látókörében még inkább megjelenjen az egyház külső, tapasztalati valósága, és a világban végzett szolgálata. Az ekkleziológia művelője így vélekedik erről: „Véleményem szerint azt az ekkleziológiai feszültséget, amely az egyháznak, mint a hit tárgyának és az egyháznak, mint megtapasztalt valóságnak a szembesüléséből adódik, nem szabad és nem lehet megkerülni.”⁴⁶⁹ Az ekkleziológiának tehát – ha az egyház lényegét pontosan akarja visszaadni – az egyház valósága mindkét oldaláról meg kell fogalmaznia tanítását, ez indokolja a gyakorlat felé való nyitást a rendszeres teológia egyháztanában.

A missziológia területén is ezt tapasztaljuk. Nem lehet a misszió teológiáját a bibliai, rendszeres és gyakorlati teológiai egyháztantól függetlenül megalkotni. Van, aki a

⁴⁶⁹ Fazakas Sándor: „Új egyház felé?” i.m. 74.

missziológiát és az ekkleziológiát nem egymást megelőző vagy követő, hanem csak egymással együtt művelhető tudománynak tartja⁴⁷⁰, és általánosnak mondható a vélekedés, hogy „ma már lehetetlen úgy beszélni az egyházról, hogy közben ne beszéljünk a misszióról... Mivel az egyház és a misszió kezdettől fogva összetartozik.”⁴⁷¹ Így a missziológia az egyház küldetéséről szóló tanítását úgy fejtheti ki, hogy közben az egyház lényegének és praxisának kérdéseit is érintenie kell.

Láttuk azt is, hogy a gyakorlati teológia is keresi a kapcsolódási pontokat elsősorban a rendszeres teológiával, de az egyházszociológiával és az egyházzal foglalkozó többi tudománnyal is. Elég, ha Hübner funkcionális ekkleziológiájára vagy Preul egyházelméletére hivatkozunk, melyek közös vonása az interdiszciplinaritás.⁴⁷² Bizonyos, hogy az egyház aktuális életével és funkcióival foglalkozó gyakorlati egyháztan nem nélkülözheti az egyházról, mint a hit tárgyáról és mint küldetésben lévő közösségről szóló tanítást, mert az egyház valóságának sokszínűségében mindegyik színárnyalatnak nagy jelentősége van.

Ezek alapján úgy látszik, hogy megnőtt az egyháztan szerepe a teológiában. A tudomány integráló tényezője lett. Kritikus megközelítésben azt is mondhatnánk, hogy itt határsértések, hatásköri túllépések történtek, s való igaz, ez a folyamat nem tisztult még le, átfedések vannak, a határmódosítások még pontosítást, korrekciót igényelnek. Az viszont tény, hogy a tudományszakoknak találkozási pontokra van szükségük, s öröndetes, ha a teológia belső konvergenciáját éppen az egyháztan erősíti.

Ha ábrázolnunk kellene ezt a helyzetet, akkor az egyház témájával kapcsolatos diszciplínákat nem egymástól különálló vagy egymást csak érintő körökként kell elképzelnünk, hanem egymásba kapcsolódó körökként, amelyeknek átfedéseik, közös területeik vannak.

Az alábbi ábrán az egyházzal foglalkozó tudományágak közül háromnak, az ekkleziológiának, az ekkleziasztikának és a missziológiának körei láthatók.⁴⁷³ A körök egymásba érnek, vannak közös területeik, hiszen a diszciplínák mindegyike ugyanazzal a valósággal, az egyház egészével találja magát szembe. Az ekkleziológia például nem mondhat le az egyház lényegének kutatása közben az egyház megjelenésének, funkcióinak vizsgálatáról. Az ekkleziasztika az egyház életével és szolgálatával, a missziológia pedig az egyház küldetésével foglalkozik, de nem tehetik ezt az egyház lényegét és természetét érintő kérdések tisztá-

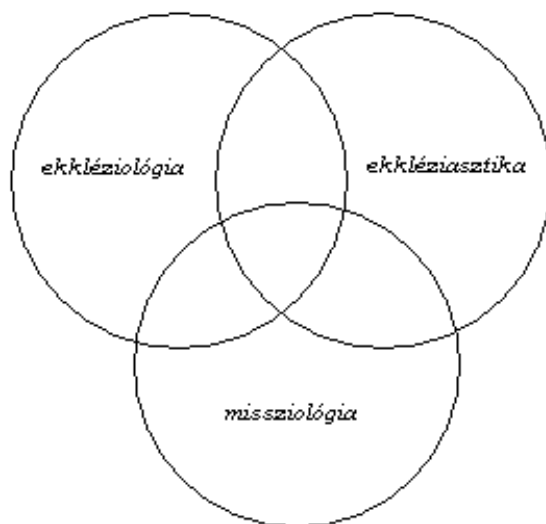
⁴⁷⁰ L. Hoedemaker gondolatát idézi David J. Bosch: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*, Harmat-PMTI, Budapest, 2005. 344.

⁴⁷¹ Uo.

⁴⁷² Ld.: E. Hübner: *Theologie und Empire der Kirche*, i.m. 223kk.; Reiner Preul: *Kirchentheorie*, i.m. 8.

⁴⁷³ Csak az egyszerűség kedvéért tüntettük fel ezt a hármat. Ugyanígy szerepelhetne az ábrán a gyülekezetépítés vagy az egyházszociológia diszciplínája is.

zása nélkül. Ez a folyamat öröndetes, hiszen jó, ha az egyház komplexitása a teológiában is tükröződik.

Ugyanakkor azt is látjuk az ábrán, hogy nincs teljes átfedés a körök között. A diszciplínák által kidolgozott egyháztanok nem olvadhatnak egymásba. A közös területeken túl mind-egyiknek saját hatásköre és feladata van. Itt mindegyiküknek a saját eszközeivel, szempontrendszerével kell munkálkodnia. Amilyen fontos a diszciplínák közötti párbeszéd és együttműködés, ugyanilyen fontos a határok kijelölése és tiszteletben tartása, illetve a közös területek együttes felügyelete annak érdekében, hogy az egyháztan ne vitatéma, hanem valóban integráló erő legyen a teológiai tudományban.

Korunk gyakorlati teológiája nyitott az együttműködésre az egyháztan kérdésében, de véleményünk szerint nem figyel eléggé a határokra, túl sokat átenged más diszciplínáknak a speciálisan gyakorlati teológiai feladatokból. Egy karakteres, az egyház életének és szolgálatának teológiáját önállóan megfogalmazó gyakorlati egyháztan járulhat leghatékonyabban hozzá az egész teológia komplex egyháztanának kidolgozásához. Az ekkleziasztika megalkotását és művelését a magyar gyakorlati teológia ez irányba ható sikeres kezdeményezéseként értékeljük.

3.3. Az ekkleziasztika művelésének impulzusai

Hogyan művelhető ma az ekkleziasztika? Honnan nyerhet ösztönzéseket, koncepciót és módszertani segítséget?

Ezen a ponton le kell szögeznünk azt, hogy az ekkleziasztika mai és holnapi művelésének nélkülözhetetlen segítséget adnak azok a tényezők, amelyekkel a dolgozat első és második részében foglalkoztunk. Tehát: a./ Az ekkleziasztika konkrét jellegét mindig a gyakorlati teológiai egyházszemlélet jellemvonásainak kell meghatározniuk, így ez a tudományág az egyház életét és funkcióit vizsgálja realiztikus jelleggel, az aktualitás és a kontextualitás szempontjait figyelembe véve. b./ Művelésének normáját és zsinórmértékét a Szentírás valóság- és egyházlátása, jó példáját pedig a reformátori egyházszemlélet adja. c./ Az ekkleziasztika művelőjének tekintetbe kell vennie a tudományág eddigi eredményeit, különös tekintettel a klasszikus korszak irodalmára, László Dezső, Makkai Sándor és Imre Lajos munkásságára.

Ezeket túl viszont vannak még olyan területek, ahonnan impulzusokat várhatunk a gyakorlati teológiai egyháztan kidolgozásához. Ilyen a teológiai (és más) tudományok területe, valamint az egyházi közélet.

Az ekkleziasztika több tudománnyal határos területen dolgozik. Ez természetes, hiszen – ahogy ezt már említettük – a teológia minden szakja részt vesz az egyháztan kidolgozásában. A klasszikus ekkleziasztikák a bevezetési kérdések között sokat foglalkoznak az új tudományág területének meghatározásával, a más tudományoktól való elhatárolással⁴⁷⁴. Számunkra most másodlagos az elhatárolás kérdése, erre nézve tettünk már az előző pontokban megjegyzéseket. Most inkább azért tekintünk át más tudományok területére, hogy meglássuk a közös vonásokat és merítsünk más tudományoknak a gyakorlati egyháztanban is hasznosítható tapasztalataiból és eredményeiből.

3.3.1. *Ekkleziológiai impulzusok*

Az ekkleziasztika legfontosabb rokon-diszciplínája az ekkleziológia. A rendszeres teológiai egyháztan a dogmatika része, így rá is érvényes a dogmatika önértelmezése: „a keresztén hit igazságának keresése és összefüggő, felelős kifejtése, annak érdekében, hogy az egyházban valóban Istenről beszéljen az, aki megszólal”⁴⁷⁵. A dogmatikának tehát közvetlen egy-

⁴⁷⁴ Imre Lajos az egyház lényegét kutató „szisztematika és exegetika-theologia” területétől és az egyház szervezeti kérdéseit tárgyaló egyházjogtól határolja el az ekkleziasztikát, vö.: Imre Lajos, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m., 7.; ld. még *Határkérdések a gyakorlati teológia és más tudományok között*, in: László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 170kk.

⁴⁷⁵ Vályi Nagy Ervin, dr.: *Dogma, dogmatika – ma*, in: *Minden idők peremén*, Basel/Budapest, 1993. 246.

házi funkciója van, amit Schleiermacher egyházvezetésnek (Kirchenleitung)⁴⁷⁶, Barth pedig segítő szolgálatnak (Hilfsdienst)⁴⁷⁷ nevez. E vezető és segítő szolgálat végzését várhatja el a dogmatikai ekkleziológiától a gyakorlati egyháztan művelője.

A két diszciplína kapcsolatát egy képpel élve így írhatjuk le: az egyház megértése és vizsgálata útján az egyház lényegét kutató ekkleziológia „messzebből” jön, az ekkleziasztika egy ponton – az egyház valóságának megjelenése pontján – csatlakozik hozzá, és egy ideig együtt mennek, majd az ekkleziasztikának tovább kell haladnia az egyház konkrét és aktuális kérdéseinek taglalásában. Az alábbiakban ennek az együttmenetnek a hasznáról szólunk, áttekintve azokat a főbb pontokat, ahol az ekkleziasztika vezetést, segítséget és impulzusokat nyerhet az ekkleziológiától.

Az első ekkleziológiai impulzus az *igeközpontúság hangsúlyozása*. Az a barthi felismerés, hogy a teológiának önmagában, a kijelentéstől függetlenül nincsen értelme és létjogosultsága⁴⁷⁸, az egyháztan terén hangsúlyozottan érvényes. Csak az Igéből, a kijelentésből kiindulva lehet eredményesen művelni akár a rendszeres, akár a gyakorlati teológiai egyháztant. Ige nélkül az egyház egy emberi közösség, társadalmi képződmény lenne csupán, ezzel elveszítené lényegét és léte értelmét, amit a reformátori egyháztan ebben az igei kifejezésben foglalt össze: *creatura verbi*. Ez a kifejezés nemcsak az egyház eredetére utal, hanem létének folyamataira is, hiszen az Ige nem egyszer s mindenkorra teremtette meg az egyházat, hanem folyamatosan teremti. Ezért van az, hogy a reformátori teológia „mindenekelőtt az Igében jelöli meg az egyház ismertető jegyét.”⁴⁷⁹

A helyesen művelt egyháztanak egy bejárata van, s ez Isten Igéje felől közelíthető meg. Az Ige központba állítása révén lehet az egyház kérdését a maga értékén kezelni. Az ekkleziasztika hamar elsajátította ezt a rendszeres teológiai koncepciót. László Dezső így fogalmaz: „Mihelyt a theologia a maga alapját a kijelentésben és célját a kijelentés jelentésének megragadásában látja, azonnal szoros kapcsolatba kerül az egyházzal, mert az Ige és egyház egymástól elválaszthatatlan valóságok. Az Ige hozta létre az egyházat, viszont az egyházra

⁴⁷⁶ Uo.

⁴⁷⁷ Karl Barth: *Die Lehre von Wort Gottes*, i.m. KD I/2. 858.

⁴⁷⁸ „Az igehirdetés problémája vezeti rá a dialektikai theológiát az egyetlen forrásra, az eredetre: Isten Igéjére s Isten Igéjén keresztül jut a theologia önmagához, s ismeri fel helyzetét és feladatát.” Ld.: Tavaszy Sándor, dr.: *A dialektikai theologia problémája és problémái*, i.m. 16.

⁴⁷⁹ Török István, dr.: *Dogmatika*, i.m. 390.

van bízva az Ige hirdetése.”⁴⁸⁰ Ezért amikor az ekkleziasztika az egyház életét és szolgálatát vizsgálja, akkor olyan valóságot vizsgál, amely az Igével való kapcsolatában fogható fel.

Az egyház élete az Igéhez kötődik. A kijelentés az egyház létének alapja, tartalma és célja, ennek kell megjelennie mindenben, nemcsak az igehirdetésben, hanem az egyház felépítésében, szervezeti életében és társadalmi helyzetében is⁴⁸¹. De az Igéhez kötődik az egyház minden funkciója is; akkor jár el helyesen az ekkleziasztika, ha az egyház szolgálatát az elődök kifejezését használva az „Ige szolgálatának”, illetve „Ige körüli szolgálatnak” nevezi⁴⁸². Az Ige centralitása jegyében művelt ekkleziasztikában természetesen a pneumatológiai hangsúly is megjelenik, hiszen tudjuk, hogy a reformátori teológia szerint az egyház nemcsak *creatura verbi*, hanem *creatura Spiritus Sancti* is.⁴⁸³

Az igeközpontúságot komolyan vevő, kérügmátikus ekkleziasztika művelésének eredménye az evangéliumi egyházkép kialakítása.

A második ekkleziológiai impulzus *az egyháztannak a krisztológia alá rendelése*. Az igeközpontúság tartalma a krisztusközpontúság, hiszen az Ige szolgálata Krisztus szolgálatát jelenti. „Ahol keresztyén egyház van, ott az természetesen valamilyen formában Jézus Krisztussal áll vonatkozásban” – mondja Barth.⁴⁸⁴ Ez az alapja annak, hogy a teológiai egyháztan művelése a krisztológiával való kapcsolat nélkül elképzelhetetlen. Vályi Nagy Ervin, J. Ch. Hoekendijk nyomán így határozza meg az ekkleziológia helyi értékét: „az evangéliumi ekkleziológia a krisztológia egy paragrafusa, s talán az eszkatológia néhány bekezdése. Nem az egyház tartalmazza Krisztust, hanem fordítva... Nem önmagában van, létezik, hanem 'Krisztusban', az ő testeként”⁴⁸⁵.

Ez a felismerés széles körben meghatározza az ekkleziológia művelését. Sokan vallják, hogy a krisztológia érdemben megelőzi az ekkleziológiát, s így a teológia szintjén is megvalósul Jézus szava: „nélkülem semmit sem tudtok cselekedni” (Jn 15,5). Gondoljunk Bonhoeffer ekkleziológiai tételére: *Kirche für andere*. Ennek a tételnek krisztológiai alapja van, hiszen az egyház másokért léte Jézus Krisztus értünk létében, áldozatában gyökerezik.⁴⁸⁶ Moltmann

⁴⁸⁰ László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 18.; Makkai pedig így fogalmaz: „A teológia által az egyház végzi a maga tudományos önvizsgálatát, az Ige mértéke alatt, Isten előtti felelősséggel”, in: Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 34.

⁴⁸¹ Vö.: Eberhard Mechels – Michael Weinrich, szerk.: *Die Kirche im Wort: Arbeitsbuch zur Ekklesiologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1992. 9k.

⁴⁸² Vö.: Imre Lajos, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 5.; László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 57.

⁴⁸³ Ld.: Békési Andor: *Kálvin a Szentlélek teológusa*, i.m. 37.

⁴⁸⁴ Barth Károly: *Kis dogmatika*, i.m. 117.

⁴⁸⁵ Vályi Nagy Ervin, dr.: *Minden idők peremén*, i.m. 264.

⁴⁸⁶ D. Bonhoeffer: *Widerstand und Ergebung*, i.m. 414.

ekkléziológiája is krisztológiai alapú, és ami ezzel együtt jár, eszkatológiai irányú, hiszen Jézus Krisztus eljövendő országára mutat.⁴⁸⁷

W. Kreck analógia-konceptiója szerint Krisztus az egyház cselekvésének alapja és alanya is egyben. Amit az egyház engedelmesen cselekszik, az nem más, mint részesedés Krisztus cselekvésében, prófétai, papi és királyi tisztében. Ez az alapja a krisztológia és az ekkléziológia analógiájának.⁴⁸⁸ E. Ferguson pedig úgy fogalmaz, hogy a krisztológia az ekkléziológia normája,⁴⁸⁹ mivel Krisztustól van az egyház léte, létének értelme és célja.

Többek szerint érdemes követni a krisztológia példáját az ekkléziológia anyagának felosztásában is. Ahogyan Krisztus létéről és munkájáról, illetve kettős természetéről beszél a krisztológia, úgy lehetne az egyház életének és munkájának, illetve láthatatlan és látható voltának anyagát felosztani.⁴⁹⁰

Az egyháztannak a krisztológiához rendelése a gyakorlati teológiában is nagyon fontos. Az ekkléziasztika nem nélkülözheti a krisztológiai, illetve szoteriológiai alapvetést sem az egyház élete, sem funkciói vizsgálatánál. A lelkeszközpontú gyakorlati teológiát csak olyan egyház- vagy gyülekezetközpontú gyakorlati teológia válthatja fel, amely azt az újszövetségi felfogást érvényesíti, hogy a gyülekezet életében a feltámadott Krisztus van jelen, az egyház minden szolgálatának alanya maga az Úr⁴⁹¹. „Az egyház nincs, nem létezik önmagában, csak Krisztusban, en Christo! In actu”⁴⁹².

Ennek az igazságnak a másik oldalát is hangsúlyoznunk kell a gyakorlati teológiában. Krisztusnak az övéiért, az egyházért tett áldozata magasra emeli az egyház értékét is. E. Ferguson⁴⁹³ megfontolandó gondolatokat közöl erről. Az egyháziatlan vallásosság korában, amikor nagyon sokan ezt vallják: „Jézus igen, az egyház nem”, „keresztyénség igen, egyháziasság nem”, fontos azt látnunk, hogy Jézus és az egyház nem két külön alternatíva. Jézus meghalt az egyházért, neki fontos volt az övéi összegyűjtése. Nemcsak az egyház nincs önmagában, hanem Krisztus akarata szerint ő sem „teljes” az egyház nélkül. A krisztológiai hangsúllyal művelt ekkléziasztikának az igazság mindkét oldalát kellő mértékben kell képviselnie.

⁴⁸⁷ Vö.: Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m. 127k.

⁴⁸⁸ Vö.: Walter Kreck: *Grundfragen der Ekklesiologie*, München: Kaiser, 1981. 74kk.

⁴⁸⁹ E. Ferguson: *The Church of Christ*, i.m. xx.

⁴⁹⁰ Ld.: Kärkkäinen: *An Introduction to Ecclesiology*, i.m. 14.; K. Blücker: *The Church as Nation*, i.m. 118.; M. Jinkins kritikával illeti ezt a nézetet, s kifejti, hogy együtt kell tekinteni az egyház kettős valóságát, ld.: M. Jinkins: *The Church Faces Death*, i.m. 90.

⁴⁹¹ Ld.: 41. lábjegyzet

⁴⁹² Vályi Nagy Ervin: *Minden idők peremén*, i.m. 265.

⁴⁹³ E. Ferguson: *The Church of Christ*, i.m. xix-xx.

A Krisztus-központú gyakorlati egyháztan a dolgok természeténél fogva eszkatológiai hangsúlyt is kap. Hoekendijk és Moltmann ekkleziológiájában láttuk, hogy a megdicsőült Krisztus hatalmáról szóló tanítással együtt jár az ő eljövendő országáról szóló bizonyágtétel is. A Krisztusra néző teológia a reménység és a jövő teológiája.

Ha az ekkleziasztika az egyház időszerű egzisztenciáját egyrészt Jézus Krisztus váltsága felől, másrészt Isten eljövendő országa felől tudja szemlélni, akkor valóban képes lesz hiteles evangéliumi egyházkép kialakítására.

A harmadik ekkleziológiai impulzus az egyháztan szociáletikai irányultsága. Itt Brunner etikai ekkleziológiájára kell újra utalnunk, ahol azt láttuk, hogy az egyház kérdése a társadalmi közösségek rendszerében jelenik meg⁴⁹⁴. Ez a koncepció azt hangsúlyozza, hogy az egyház ebben a világban él, Istentől rendelt szolgálatát a társadalom kontextusában, az emberi közösségekkel kölcsönhatásban kell végeznie. Szolgálatának nemcsak hitbeli, hanem etikai összefüggései is vannak, azokat is fel kell dolgoznia.

Brunner kontextuális felfogására, az egyházat az emberi, társadalmi közösségek összefüggésében tárgyaló ekkleziológiájára nemcsak a magyar ekkleziasztika figyelt föl, hanem a teológia egésze is. A XX. század második felének nyugati gyakorlati teológiai irányzatai általában a dialektika teológia ellenében határozták meg magukat⁴⁹⁵, de Brunner koncepcióját adaptálták. Hozzá hasonlóan a két Niebuhr munkássága is ebbe az irányba hatott.⁴⁹⁶

A teológia egyháztana, ahogyan arra többször utaltunk, az elmúlt évtizedekben és a jelenben is a társadalmi, sőt globális kérdések kontextusában tárgyalja az egyház kérdését.⁴⁹⁷ Az egyháznak jelen kell lennie ebben a világban, fel kell adnia az önmaga körül forgó teológiai gondolkodást, és tudomásul kell vennie, hogy ami a világban történik, annak közvetlen hatása van az egyházra nézve, és azon kell lennie, hogy ő is hatást tudjon gyakorolni a környezetére. A szekularizált társadalomban ugyanis egyre nagyobb kérdés az, hogy a keresztyénség mennyire tud ható tényező maradni⁴⁹⁸. Ezért az egyháztanok anyagában jelentős szerepet kapnak a modern, sőt posztmodern kor legégetőbb kérdései, mint a szekularizáció, indi-

⁴⁹⁴ E Brunner: *Das Gebot und die Ordnungen*, i.m.; bemutatását ld. a 3.2. pontban.

⁴⁹⁵ Ld.: Vályi Nagy Ervin, dr.: *Nyugati teológiai irányzatok századunkban*, i.m. 40kk.; Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, i.m. 94kk.; Boross Géza, dr.: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 56kk.

⁴⁹⁶ Reinhold Niebuhr a keresztyénség társadalmi jelentőségét, az egyháznak a szociáletikai kérdésekben való felelősségét hangsúlyozta, H. Richard Niebuhr pedig a keresztyénség és kultúra kapcsolatát vizsgálta. Ld.: Tony Lane: *Keresztyén gondolkodás a modern világban*, Harmat-Kálvin, Budapest, 2001. 226k.

⁴⁹⁷ K. Blücker beszél arról, hogy a közelmúlt ekkleziológiai irodalmának jelentős és egyre bővülő része foglalkozik az egyház kontextusával, a kulturális és társadalmi helyzetével. Ld.: K Blücker: *The Church as Nation*, i.m. 95-96. Vö.: Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m. x.

⁴⁹⁸ Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m. 153kk.

vidualizáció és egyház, egyház a közéletben, a nyilvánosságban, egyház a pluralizmusban, az egyház politikai felelőssége, stb. Jó példája ennek W. Huber magyarul is megjelent könyve: *Az egyház korszakváltás idején*⁴⁹⁹.

A szociáletikai felelősség gondolata újra hangsúlyossá teszi az egyháztanban az Isten vándorló népe, a „nomád exodus-gyülekezet” képét⁵⁰⁰, amelyet a reformátorok is előszeretettel használtak. A Krisztus-test aspektusa mellett azért fontos az egyházfogalomnak ezt a másikat vonását kiemelni, mert ebben jobban benne van a világból való kihívás és a világba való visszaküldés motívuma⁵⁰¹, tehát a világban, az emberért végzendő szolgálat ténye.

Az ekkleziasztika anyagában a szociáletikai kérdéseknek meg kell kapniuk az őket megillető helyet. Az egyház élete és szolgálata nem légüres térben történik. Különösen fontos ki térnünk a gyakorlati részben ezekre a kérdésekre, hiszen az itt és most élő egyház, a konkrét gyülekezetek aktuális helyzete nem körvonalazható a környezetük ismerete nélkül. Ugyanakkor leszögezzük azt is, hogy a fontossági sorrendben sem az igeközpontúságot, sem a krisztológiai hangsúlyt nem előzheti meg a szociáletikai irányultság, hanem ezek alapján, ezekből kiindulva kell és lehet a társadalmi vonatkozásokról beszélni az ekkleziasztyikában.

3.3.2. Missziológiai impulzusok

Az ekkleziasztika másik fontos rokon-diszciplínája a missziológia. Ez a tudomány az egyház Istentől nyert küldetésének kérdéseit tanulmányozza. A XIX. és XX. században komoly pályát futott be, egyre nagyobb területet és figyelmet igényelve magának. Hagyományosan a gyakorlati teológiához sorolták, de Gustav Warneck, a tudomány első művelője szerint nemcsak ide, hanem az egyháztörténethez, a bibliai tudományokhoz is tartozik, sőt mások szerint a rendszeres teológiához is köthető⁵⁰². Nyilvánvaló a kötődése a gyakorlati teológiához, de anyagának interdiszciplináris jellege miatt helyesebb, ha különálló tudomány(szak)ként tekintünk rá.

A missziológiát az egyház kérdése köti a rokon-diszciplínákhoz. Az ekkleziológiával való szoros kapcsolatát legalaposabban Lesslie Newbiggin⁵⁰³ tárta fel az általa kidolgozott

⁴⁹⁹ W. Huber: *Az egyház korszakváltás idején*, i.m.; de más egyháztanok is kitérnek ezekre a témákra, ld.: R. Preul: *Kirchentheorie*, i.m.; Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m.

⁵⁰⁰ Vályi Nagy Ervin idézi Barthot, in: Vályi Nagy Ervin, dr.: *Minden idők peremén*, i.m. 267k.

⁵⁰¹ Fazakas Sándor: „Új egyház felé?”, i.m. 156.

⁵⁰² Ld.: Bütösi János, dr.: *Missziológia mint teológiai tudomány*, i.m. 12k.

⁵⁰³ J. E. Lesslie Newbiggin (1909-1998): a nagy-britanniai Egyesült Református Egyház lelkipásztora, indiai misszionárius, a Dél-Indiai Egyház madrasi egyházkerületének püspöke, a nemzetközi ökumenikus mozgalom jeles vezető személyisége, a Nemzetközi Missziói Tanács főtitkára. Sokak szerint ő a XX. század egyik legjelentősebb missziológusa.

missziói ekkleziológiában (missionary ecclesiology)⁵⁰⁴. Ez abból a felismerésből indul ki, hogy nem lehet addig sem misszióról, sem semmiféle keresztyén értékközvetítésről, kommunikációról beszélni, amíg nincs tisztázva az egyház kérdése. Az egyház léte az elsődleges, azután következik az a tartalom, amelyet hordoz. Az Újszövetség is erre tanít, hiszen az első keresztyénség beszámolóí először az egyház létének tényéről szólnak az ApCsel-ben, utána adják meg az apostoli levelekben a kulcsot a lényegéhez, belső életéhez⁵⁰⁵. Ebben a teológiai koncepcióban több olyan vonás van, amely a gyakorlati teológia, közelebbről az ekkleziasztika területét érinti⁵⁰⁶.

Az alábbiakban számba vesszük a missziológiának azon felismeréseit és hangsúlyait, amelyek az ekkleziasztika művelése számára is hasznosak és ösztönzőek lehetnek. Ebben az áttekintésben elsősorban Newbigin missziói egyháztanára alapozunk, mert nála a missziológia és az ekkleziológia művelésében kiemelkedő szerepet kap a gyakorlati egyházlátás.

A missziológia először is az *egyház létének célját* illetően adhat impulzusokat az ekkleziasztika számára. Abban nyújt megerősítést, hogy az egyház nem önmagában van, éppen ezért életét és szolgálatát sem önmagában, hanem küldetése, rendeltetése fényében érdemes tanulmányozni. A missziológia egy új egyházszemléletet honosított meg a teológiában, amelynek alapjai a Szentírásban találhatók. „Az új egyházszemlélet szerint az egyház természeténél fogva missziói beállítottságú... Ennek bibliai modelljét adja 1Péter 2,9, amelyben az egyház nem küldő, hanem küldött. Missziója ('küldetése') nem másodlagos létéhez képest; az egyház küldetésében létezik, és missziója kedvéért építi magát” – írja D. J. Bosch⁵⁰⁷.

Ezt az igazságot meg lehet fordítani, ahogyan Newbigin meg is teszi. Nemcsak az az igaz, hogy az egyház a küldetésében létezik, hanem az is, hogy magába a létébe és működésébe van belekódolva a küldetése. A misszió nem az, hogy az egyház földrajzi értelemben távolra viszi az evangéliumot, hanem a mindennapi életében, abban, ahogyan szól és cselekszik, kell megvalósulnia a küldetésének⁵⁰⁸. Itt látjuk meg, mennyire felértékelődik az a terület, amelyet az ekkleziasztika tanulmányoz, vagyis az egyház életének és szolgálatának terepe.

⁵⁰⁴ Newbigin ezt a koncepciót sok könyvben és tanulmányban dolgozta ki, de a legfontosabbak ezek közül: Lesslie Newbigin: *The Household of God: Lectures on the Nature of the Church*, London, SCM, 1953; Lesslie Newbigin: *One Body, One Gospel, One World: The Christian Mission Today*, London-New York: International Missionary Council, 1958; Lesslie Newbigin: *The Gospel in a Pluralist Society*, W. B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996. Newbigin munkásságának, ezen belül missziói ekkleziológiájának részletes ismertetését ld.: M. W. Goheen: „*As the Father Has Sent Me, I Am Sending You*”, i.m.

⁵⁰⁵ Lesslie Newbigin: *Sin and Salvation*, London, SCM, 1956. 8k.

⁵⁰⁶ Vö.: Kádár Ferenc: *Ekkleziasztikai vonatkozások Lesslie Newbigin missziológiájában*, in: Református Egyház. LVI. évfolyam, 2004/7-8. 164-167.

⁵⁰⁷ David J. Bosch: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*, i.m. 344.

⁵⁰⁸ L. Newbigin: *One Body, One Gospel, One World*, i.m. 23k.; Newbigin egyébként az egyház szolgálatának három formájáról beszél: koinonia, diakónia és martíria, ld. uo. 20k.

Newbigin különösen fontosnak tartja a misszióban az egyház életét. Szemben a kor funkcionális felfogású egyháztanaival, melyek az egyház szolgálatát, eszköz-szerepét hangsúlyozzák, ő kitart amellett, hogy először fel kell fedezni az egyház küldetésének ontológiai vagy egzisztenciális vonatkozásait, majd ezt követően lehet beszélni a funkciókról. Az egyháznak magában a létében kell először megmutatnia Isten országának valóságát. Ezért használja ilyen sorrendben a bibliai kifejezéseket: az egyház Isten országának jele, első zsongéja és előíze, és csak ezek után: Isten országának eszköze.⁵⁰⁹ A gyakorlati egyháztannak meg kell hallania ezt a figyelmeztetést, hogy az egzisztenciális és funkcionális megközelítés helyes arányait meg tudja találni.

Az következő gondolat, amit az ekkleziasztika művelésében szintén figyelembe kell venni, az *egyház küldetésének trinitárius megalapozása*. Newbigin tanításának kiindulópontja az 1952-ben Willingenben tartott konferencia alapgondolata volt, mely szerint a misszió nem az egyház sui generis vonása, hanem Isten tevékenysége, *missio Dei*⁵¹⁰. A misszió forrása Isten, ő elküldte Fiát, hogy benne megbékéltesse a világot magával. Az Atya és a Fiú elküldte a Szentlelket, hogy általa végezhesse küldetését a tanítványok közössége, az egyház. Az egyház küldetése tehát következmény, folytatás, Jézus Krisztus missziójának folytatása⁵¹¹, miként ezt ő maga mondja: „Ahogyan engem elküldött az Atya, én is elküldelek titeket... Vegyetek Szentlelket!” (Jn 20,21-22).

Ez az egyház létének nemcsak a célját, hanem a módját is meghatározza: Jézus Krisztust kell kiábrázolni, azt és úgy tenni, ahogyan azt ő tette és tenné. Ha az lett volna Isten üdvözítő szándéka, hogy pontos és közvetlen ismereteket adjon önmagáról, akkor Jézus írt volna egy könyvet. De ő nem ezt tette, hanem ehelyett elhívott és felkészített egy közösséget, az egyházat, amelyre rábízta tanításait, hogy azt továbbadja a Szentlélek segítségével⁵¹². Az egyháznak kell tehát annak a „könyvnek” lennie, amelyből olvashat a világ, s amelyből meg lehet ismerni Krisztust, illetve a Szentháromság Isten üdvözítő szándékát.

Az egyház életcélja, rendeltetése tehát a Szentháromság Isten munkájában való részese-dés. A gyakorlati egyháztan feladata lehet annak vizsgálata, hogy az egyház időszerű egzisztenciájában ez a participáció valósul-e meg, vagy pedig megpróbál Isten itt és most élő népe külön utakon járni, feladatokat találni önmagának.

⁵⁰⁹ L. Newbigin: *The Household of God*, i.m. 166.

⁵¹⁰ A kifejezés Karl Hartensteintől való, ld.: M. W. Goheen: „*As the Father Has Sent Me, I Am Sending You*”, i.m. 49k.

⁵¹¹ L. Newbigin: *One Body, One Gospel, One World*, i.m. 18.

⁵¹² Lesslie Newbigin: *Truth and Authority in Modernity*, in: Ph. Sampson-V. Samuel-Ch. Sugden, szerk.: *Faith and Modernity*, Regnum Books, Oxford, 1994. 70.

A harmadik missziológiai impulzus *a gyülekezetközpontság hangsúlyozása*. Jó, hogy a missziológia részéről érkezik ilyen ösztönzés! Newbigin egész életében, szolgálatában és mindenféle tisztségében mindvégig elkötelezettje volt a helyi gyülekezet fontosságának. Nagyon sokat tett egyházi munkájában és teológiai írásaiban is azért, hogy a misszió mindenütt a helyi gyülekezetek keretei között működjék. Az evangélium kommunikálását nem általában az egyház végzi, hanem a misszió első és legkonkrétabb egysége, a gyülekezet közössége. Egy helyen így fogalmaz: „Megvallom, egyre inkább az az érzésem, hogy a társadalomra tett keresztyén hatás legelső tényezője a keresztyén gyülekezet”⁵¹³ S ezt nemcsak a távoli földrészek országaira, hanem az újra misszionálandó Európára is érti.

Az egyház létének és küldetésének nincs általános dimenziója, csak egyetemes és helyi vonatkozása. Az egyetemesnek a lokálisban, a helyi gyülekezetben kell megvalósulnia, ahogyan ezt az újszövetségi gyülekezetek⁵¹⁴ esetében látjuk. A misszió komolyan vételének Newbigin szerint együtt kell járnia a helyi gyülekezet létének és szolgálatának radikális újrágondolásával. Számára a gyülekezet élete és szolgálata ebben a világban az igazi „evangélium-értelmezés”. A világnak, amely számára a Krisztus keresztyén vereség, a megfogható és hiteles Krisztus-hirdetést, evangélium-magyarázatot a gyülekezet valósága jelenti: azoknak a férfiaknak és nőknek az élete, akik hisznek benne és élnek általa⁵¹⁵. Ebben a gyülekezet-orientált egyházlátásban felértékelődik az istentisztelet, az imádság és egyáltalán a közösség-gyakorlás minden formája, el egészen a diakóniát végző, a környezetéről gondoskodó gyülekezet valóságáig⁵¹⁶.

A gyülekezet kérdésének az ekkleziasztika fókuszában kell lennie, ennek jó példáit látjuk a tudományág klasszikus irodalmában. A missziológia abban erősít meg, hogy ma különösen is igaz: az egyház élete és a világban végzett szolgálata a gyülekezetek életminőségétől és a környezetükben végzett szolgálatuk hitelétől függ.

A negyedik terület, ahol a missziológia impulzust adhat a gyakorlati egyháztannak, *a jövő dimenziójának érvényesítése* az egyháztanban. Newbigin szerint nem elég arról beszélni, hogy mi az egyház *most*, hanem ki kell tágítani a horizontot afelé, hogy *mi lesz*⁵¹⁷. Az eljő-

⁵¹³ „I confess that I have come to feel that the primary reality of which we have to take account in seeking for a Christian impact on public life is the Christian congregation” ld.: L. Newbigin: *The Gospel in a Pluralist Society*, i.m. 227.

⁵¹⁴ Newbigin rámutat arra, hogy az Újszövetség a gyülekezeteket kettős jellel látja el: Ekklesia tou Theou és ehhez járul a földrajzi név: Róma, Korintus vagy Efézus. Az egyház tehát univerzális és lokális egyszerre. Ld.: M. W. Goheen: *„As the Father Has Sent Me, I Am Sending You”*, i.m. 229k.

⁵¹⁵ Az egész gondolatmenetet ld.: L. Newbigin: *The Gospel in a Pluralist Society*, i.m. 18. The Congregation as Hermeneutic of the Gospel, 222-233.

⁵¹⁶ Lesslie Newbigin: *Unfinished Agenda: An Autobiography*, Eerdmans, Grand Rapids, 1993. 208.

⁵¹⁷ L. Newbigin: *The Household of God*, i.m. 152k.

vendő egyház a fontos, amely nem a status quo-t őrizgeti, hanem küldetését végzi. Newbiginn számára a misszió és az egyház eszkatológikus valósága összetartozik⁵¹⁸. Ha az egyház valódi küldetését végzi, tehát Jézus Krisztus eljövendő országának jóhírért hirdeti, akkor maga is részesévé lesz ennek az eszkatológikus valóságnak. Olyan hely lesz, ahol a Szentlélek jelen van és bizonyosságot tesz, ahol Isten országának erői megjelennek és szolgálnak az emberi szükségben.

A jövő felé nyitott egyház képében előtérbe kerül Isten országának valósága. Newbiginn szerint az egyház csak Isten országa kontextusában értelmezhető. Ezért használja előszeretettel a már említett bibliai képeket és kifejezéseket az egyház természetének, lényegének kifejezésére: az egyház Isten országának jele, első zsongéja, előíze és eszköze⁵¹⁹. Az egyháznak tehát nem önmagát kell képviselnie, nem is a múltját, hanem a Szentlélek által adott jövődjét. Így, a reménység közösségeként végezheti felelősen a rábízott küldetést.

Azt a következtetést vonhatjuk le ebből, hogy a gyakorlati egyháztan anyaga nem köthető a jelenhez, az aktualitáshoz. Az ekkleziasztikának az egyház életét és szolgálatát eszkatológikus szempontból is fel kell dolgoznia.

3.3.3. Egyéb tudományok impulzusai

Az ekkleziasztika munkaterülete, tárgyának komplexitása miatt sok más teológiai és világi tudománnyal határos. Az ekkleziológián és a missziológián túl most azokra az egyház kérdéséről taglaló diszciplínákra mutatunk rá röviden, amelyektől speciális impulzusokat várhat az ekkleziasztika művelője.

Először az *egyházszociológia* felől érkező hatásokat vegyük számba. A két diszciplína területe között természetes átfedések vannak, hiszen az egyház élete és szolgálata nem légius térben, hanem az emberi társadalom közegében történik. Arra már többször utaltunk, hogy a teológia, benne a gyakorlati teológia az utóbbi évtizedekben nagy aktivitást mutatott a társadalmi kérdések fölvetésében, a szociáletikai felelősség napirenden tartásában⁵²⁰. A szociológia, a saját meghatározása szerint⁵²¹ az emberi viselkedést tanulmányozza speciális megközelítésben. A személyes tapasztalatokon túl az emberi együttélések, társadalmi cselekvések sok-

⁵¹⁸ Uo.

⁵¹⁹ Uo. 166k.

⁵²⁰ Ld.: 3.3.1. pont: Ekkleziológiai impulzusok - az egyháztan szociáletikai irányultsága; vö még Van der Ven: *Ecclesiology in Context*, i.m., xikk.

⁵²¹ Ld.: Anthony Giddens: *Szociológia*, Osiris, Budapest, 1997. 37.

rétű világának jelenségeit, törvényszerűségeit és folyamatait vizsgálja. A társadalom integráns részét képező egyház, illetve vallás kérdése természetesen szintén kutatása tárgyát képezi⁵²².

A szociológiának ez a részterülete, amely a vallás, illetve az egyház társadalmi szerepével, funkcióival foglalkozik, méltán került a teológia érdeklődési körébe. A rendszerváltozás kezdete óta ebben a tárgykörben egyházi sajtónkban figyelemre méltó tanulmányok jelentek meg⁵²³, amelyek az egyház(ak) megváltozott helyzetét, társadalmi kihívásait és lehetőségeit elemzik.

A gyakorlati egyháztan művelése is találkozik a vallás-, illetve egyházszociológia kutatásaival és eredményeivel. Az ekkleziasztika elvi részében is, de különösen a gyakorlati részében nagy hasznát veszi a társadalomtudományi méréseknek, adatoknak, eredményeknek, hiszen ezek arról a társadalomról adnak közelképet, amelyben él és szolgál Isten népe, esetünkben a Magyarországi Református Egyház. Viszont nemcsak az eredményeket használhatjuk fel, hanem tanulhatunk azokból az elvi és módszertani megfontolásokból is, amelyek a szociológia tudományának alapjait szolgálnak⁵²⁴.

Ilyen a *tárgyilagosság*. A szociológia munkájában fontos szerepe van a tényfeltárásnak és a tények kezelésének. Ez objektivitást, tárgyilagosságot követel. Az ekkleziasztika sem tehet másként. Az egyház társadalmi környezetét, illetve az abban való szerepét nem általános elvek alapján, hanem adatokkal, konkrét számokkal és tényekkel kell leírni. Itt különösen is törekedni kell a pontosságra és az ellenőrizhetőségre. Azután: fontos vonása a szociológiai munkának az *összehasonlító elemzés* vagy rendszerben gondolkodás. A szociológia sohasem önmagában vizsgál egy adott társadalmi kontextust, hanem mindig összeveti más példákkal. Az ekkleziasztikában is felmerül ez, egyrészt a ökumenikus kitekintésben, másrészt a gyülekezettípusok egymás mellé helyezésében. Végül tanulhatunk a szociológiától a *folyamatok vizsgálata* terén, hiszen a vizsgálat tárgyát nemcsak a jelenlegi állapotában, hanem a maga folyamatában, múltbeli adatait is figyelembe véve tanulmányozza. Az egyház itt és most helyzetéről sokat elárulhat, hogy életének milyen mutatóiban van javulás vagy romlás az el-

⁵²² A vallásról, egyházzal, felekezetekről, szektákról, stb. ld.: A. Giddens: *Szociológia*, i.m. 435kk; Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*, Osiris, Budapest, 1997. 548kk.

⁵²³ Néhány példát hadd emeljünk ki: Andorka Rudolf: *Vallás és egyházak a mai magyar társadalomban*, in.: *Confessio*, tizenötödik évfolyam, 1991/4. 12-16; Tomka Miklós: *Az egyházak az ezredfordulón*, in.: *Theológiai Szemle*, új folyam XXXVIII. 1995/2. 78-82; Kovács I. Gábor: *A Magyarországi Református Egyház küldetése a szociológus szemével*, in.: *Confessio*, huszonkettedik évfolyam, 1998/4. 67-76; Kovács I. Gábor: *A népszámlálás tanulságai*, in.: *Református Egyház*, LV. évfolyam 2003/10. 230-240; Tenke Sándor: *Egyházunk a református egyházalkotmány és az egyházszociológiai tapasztalatok mérlegén*, in.: *Református Egyház*, XLII. évfolyam 1990/12. 278-283.

⁵²⁴ A szociológia elvi, módszertani alapjairól ld.: A. Giddens: *Szociológia*, i.m. 45kk.

múlt évekhez, évtizedekhez viszonyítva. Mindezek figyelembe vétele megerősíti az ekkleziasztika kritikai jellegét.

Az ekkleziasztika művelését impulzusok érik „belülről” is, tehát más gyakorlati teológiai diszciplínák részéről. Itt két, viszonylag új tudományágra hadd utaljunk. Az egyik az oikodometika vagy más néven *gyülekezetépítés*. Ez a tudományág körülbelül ugyanannyi idős, mint az ekkleziasztika. A XX. századi egyháztanban többször előtérbe került a gyülekezetközpon­tú gondolkodás⁵²⁵, az utóbbi évtizedekben pedig különösen is sürgetővé vált az egyház konkrét, megfogható egységének, a gyülekezetnek a beható vizsgálata. Az egyház vál­sa­ga ugyanis a gyülekezetek válsága, ugyanakkor az egyház megújulásának konkrét útja is csak a gyülekezetek megújulásán át vezet. Ezért lett a gyakorlati teológia „legaktuálisabb problémájává”⁵²⁶ a gyülekezetépítés, amely nagy hangsúlyt tesz az egyház lokalitására és kö­zösségjellegére, ezen belül is arra a kérdésre, amelyet elsősorban Manfred Josuttis vet föl, hogy a „szentek közössége” hitvallásos megnevezés igazi tartalma mennyire valósulhat meg a ma gyülekezetének életében, szolgálatában és kommunikációjában⁵²⁷. Ez a tudományág a jö­vő egyházáért munkálkodik, ezért is jellemző rá egyszerre a kritikus és a reményteljes hang­vétel⁵²⁸. Az oikodometikától a gyülekezetelvű egyházszemléletet kell megtanulnia az ekkleziasztikának.

A másik gyakorlati teológiai diszciplína a *pasztorálpszichológia*, amely még fiatalabb, néhány évtizedre visszatekintő tudomány. Saját meghatározása szerint közvetítő, dialogikus szolgálatot teljesít; interaktív kapcsolatot kíván teremteni az egyházi, pásztori gyakorlat és az azt segítő tudományok, például a pszichológia, kommunikációtan, szociológia között⁵²⁹. Ez a közvetítő funkció nemcsak a poimenikának, a pasztorálteológiának vagy újabban a liturgikának és a homiletikának ad nélkülözhetetlen impulzusokat, hanem meggazdagítja az ekkleziasztikát is. A pasztorálpszichológia az egyénre irányítja a figyelmet. A személytelen­ség mindig az egyház erőtlenségének volt a jele. A közösség, a Krisztus-test tagokból áll, és

⁵²⁵ Ld. Achelis, Niebergall vagy Pfennigsdorf munkásságát; vö.: Boross Géza, dr.: *Bevezetés a gyakorlati theológiába*, i.m. 44kk.

⁵²⁶ Boross Géza, dr.: *A gyakorlati teológia fő problémái az ezredfordulón*, i.m. 211.

⁵²⁷ Manfred Josuttis: *Unsere Volkskirche und die Gemeinde der Heiligen*. Erinnerungen an die Zukunft der Kirche, 1997. E mű értékelését ld.: Christian Möller: *Einführung in die Praktische Theologie*, i.m. 55k.

⁵²⁸ A kritikus hangvételle például Douglass magyarul is megjelent „kiáltványa”, Klaus Douglass: *Az új reformáció, 96 tétel az egyház jövőjéről*, i.m.; a remény hangjára például lehet Christian Möller munkássága, ezen belül is *Lehre vom Gemeindeaufbau* 1-2, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1990; és a magyarul elérhető „*Ha az Úr nem építi a házat...*”, A nemzetközi theologiai könyv 57. kötete, Kazincbarcika, 2002.

⁵²⁹ „A pásztori pszichológia a pásztori gyakorlat és a pszichológiai tudomány összekapcsolása” – ld.: Hézser Gábor, dr.: *A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve*, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990. 59; „A pasztorálpszichológia olyan határtudomány, amely egyes tudományágak felismeréseit az egyházi gyakorlat számára törekszik hozzáférhetővé és alkalmazhatóvá tenni...” – ld.: Hézser Gábor, dr.: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005. 11.

nem számok vagy nevek halmazából. Amikor igehirdetésről beszélünk, akkor ennek emberi oldalán az igehirdetőről és az igehallgatóról van szó. A hitoktatás kérdése emberi értelemben a hitoktató és a hittanos kérdése. Az ekkleziasztikának, ahogyan az egész gyakorlati teológiának ma fokozottan érvényesítenie kell munkájában a perszonális szempontot, erre nézve impulzusokat nyerhet a pasztorálpszichológiától.

Végül még térjünk ki az *egyházjog* felől érkező impulzusokra. Az egyházjogot annak idején Ravasz az ekkleziasztika segédtudományának tekintette⁵³⁰, később is a gyakorlati teológia körébe sorolták⁵³¹, ma inkább különálló tudományként tekintünk rá. Tény, hogy a gyakorlati teológiával, ezen belül is az ekkleziasztikával határos a területe, hiszen az egyház evangéliumi megjelenésével, szervezetével, felépítésével foglalkozik. Preul hangsúlyozza is egyházelméletében⁵³² ezt a rokonságot, hiszen a gyakorlati teológia kiemelt tudományává teszi a kibernetikát, az egyházkormányzás tudományát, amelyen keresztül kapcsolatba léphet a gyakorlati teológia a többi tudománnyal.

Az egyházjog teológiai tudományként tekint önmagára, vizsgálatának tárgyát teológiai értelemben az Igére alapozva és hitvallásaink szellemében tanulmányozza⁵³³. Ez azt jelenti, hogy a szervezeti kérdések tárgyalása előtt tisztázza az egyház általános fogalmát, és a szervezeti, jogi kérdéseket is, mint például az egyházkormányzás, a tisztségek kérdését teológiai kontextusban vizsgálja⁵³⁴.

Az egyházjog figyelmezteti az ekkleziasztikát az egyház intézményjellegének komolyan vételére. Nem helyes az a közvélekedésben elterjedt nézet, hogy az egyház lelki vagy tartalmi jellegét inkább a közösség szó fejezi ki, a fizikális vagy formai jellegét pedig az intézmény szó. Az egyház egyszerre mindkettő. Erre nézve a rendszeres teológiából is érkezik figyelmeztetés. H. Berkhof együtt használja a két kifejezést. Az egyház intézmény és közösség egyszerre. Intézmény, mert Krisztus szolgálata társadalmilag is felfogható formában, szervezeti értelemben is történik. Ezért mondhatjuk, hogy az egyházban vagyunk. De közösség is, hiszen azt is mondhatjuk (emberileg), hogy mi vagyunk az egyház. E kettő együttes megvalósulásában végezheti szolgálatát Isten népe e világban⁵³⁵. Ezt támasztja alá az egyházjog tudománya, s ezzel sajátos impulzust ad az ekkleziasztikának az egyház teljes valósága tanulmányozására.

⁵³⁰ Ld.: Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, i.m. 90.

⁵³¹ Ld.: László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 183.

⁵³² R. Preul: *Kirchentheorie*, i.m. 7.

⁵³³ Kováts J. István, dr.: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései*, i.m. 9kk. 45kk; Szathmáry Béla, dr.: *Egyházjog*, teológiai jegyzet, Sárospatak, 2004. 9.

⁵³⁴ Szathmáry Béla, dr.: *Egyházjog*, i.m. 10kk.

⁵³⁵ Hendrikus Berkhof: *Christian Faith: An Introduction to the Study of the Faith*; Grand Rapids, Eermans, 1979. 345kk, 392kk.

3.3.4. Az egyházi közélet impulzusai

Az egyháztan első és legfontosabb feladata annak előtárása, hogy mit mond Isten az egyházzal, hogy mi van megírva az Igében az egyház kezdeteiről, életéről és rendeltetéséről. Ezt a feladatot az ekleziaszтикаnak is el kell végeznie. Van viszont egy másik feladat is, amit ezt követően szintén jó végrehajtani.

Az egyház itt és most helyzetéről sokat elárul az, hogy hogyan nyilatkoznak róla azok, akik az egyházban vannak, illetve akik az egyházat alkotják. Milyen a közbeszéd a gyülekezetben, keresztyén közösségekben az egyházzal, milyen egyházképet alakítanak ki a lekipásztorok a szószéki szolgálatban? Milyen beszámolók, írások, milyen tanulmányok és könyvek jelennek meg az egyház és gyülekezetei életéről? Ezeknek valamilyen formában nyomot kell hagynia az ekleziaszтика művelésén. Ez nyilván akkor történik meg teljesebben, ha olyanok művelik ezt a tudományágat, akiknek beható ismereteik vannak a gyülekezetekről és az egész egyház működéséről.

A megnyilatkozások közül mi az írásban megjelentekkel (illetve azok egy bizonyos részével) tudunk itt foglalkozni. Már az ekleziaszтика történeténél utaltunk arra⁵³⁶, hogy a rendszerváltozás kezdetétől fogva egyre sokasodik az egyházzal foglalkozó írások, tanulmányok száma egyházunk sajtójában. Öröndetes, hogy a teológia művelői, az egyházi vezetők, a lekipásztorok és a világiak közül sokan szükségét érzik annak, hogy megfogalmazzák az itt és most élő egyházzal kapcsolatos elveiket és tapasztalataikat. Az általuk megrajzolt kép sokrétű, állandó velejárója a kritika, a tisztán látás igénye és a jobbítás szándéka. Ezeknek a tanulmányoknak és cikkeknek a feldolgozása az ekleziaszтика állandó feladata.

Az egyházi közélet megnyilvánulásai közül kiemelkednek az egyházvezetői megnyilatkozások. A püspökök, főgondnokok, illetve a zsinati elnökök és tisztségviselők speciális szempontból tekinthetnek az egyházzal, s ha hivatásukhoz méltóan járnak el, akkor írásaiknak és megszólalásaiknak súlya, pozitív egyházformáló hatása van. Az ekleziaszтика művelőjének figyelemmel kell kísérnie ezeket a megnyilvánulásokat. Ezek közül most a „jéghegy csúcsáról”, a zsinatelnöki jelentésekről és részben a püspöki jelentésekről szólnunk⁵³⁷, valamint arról, hogy milyen egyházképet tükröznek zsinati törvényeink.

⁵³⁶ Ld. 2.3.3. pont

⁵³⁷ A 2.3.3. pontban is idéztünk már egyházvezetők írásaiból, az ott leírtakat itt is érvényesnek tekintjük, de nem ismételjük meg.

Az egyházvezetők megnyilatkozások döntő többségének kimondott célja az, hogy *teológiai egyházértelmezést* adjon. Ez rendszerint bibliai és ekkleziológiai alapvetést jelent, és ezek gyakorlati – leginkább ekkleziasztikai és missziológiai – következményeinek a levonását⁵³⁸.

A teológiai egyházértelmezés fontos és visszatérő témája az *egyház egyházvoltának kérdése*. Jó példa erre Bölcskei Gusztávnak 2002-ben elhangzott elnöki megnyitó beszéde, amelyben a kívülálló olykor türelmetlenül feltett, de mégis jogos kérdését idézi: „Mitől vagytok ti egyház?”⁵³⁹ Ez a kérdés eszméletű, hiszen az identitás tisztázása nélkül nincsen lehetőség a szolgálat hiteles végzésére sem. Egy másik helyen a zsinati lelkeszi elnök így fogalmaz: „Ha az egyház meg tudja tenni azt, hogy ez a belső tartása, egyházvolta rendíthetetlen alapként megmarad, akkor mondhatjuk azt, és akkor kell is mondanunk azt, hogy mi ne egyszerűen emberekre várakozó egyház legyünk, akik várjuk, hogy mikor ébred már fel az igény az emberekben, mikor lesz már ébredés, hanem tudjunk utánamenő egyház lenni; ne az eseményeknek utánamenő vagy utánakullogó, hanem az embereknek utánamenő egyház. Ezt azonban csak akkor teheti, ha saját maga belső egyházvoltát komolyan veszi.”⁵⁴⁰

Az egyház teológiai értelmezése tehát nem rendszeres teológiai kérdés pusztán, hanem missziológiai és természetesen ekkleziasztikai vonatkozásai is vannak. A jól megértett küldetésnek a mindennapokban, a gyülekezetek szintjén, sőt az embertársi odafordulás szintjén kell valóra válnia.

Ezért van az, hogy a vizsgált jelentések gyakorlati része két egységből tevődik össze: *helyzetfelmérésből és célkitűzésből*. A helyzetfelmérésben az úton járó egyház képe kerül előtérbe, a megtett út, az elvégzett szolgálatok, az adatok, az elért eredmények és a hiányosságok. Kritikus hanggal és a bűnbánatra hívás készségével találkozunk ezekben a részletekben⁵⁴¹. A célkitűzés az egyház előtt lévő további út megtételéről, a soron következő konkrét lépésekről szól, többször a programhirdetés részletességével.⁵⁴²

⁵³⁸ Két példa: Bölcskei Gusztáv a Lk 4 alapján beszél az egyházról, amelynek egyszerre kiváltsága és kötelessége az evangéliumhirdetés; ld.: Bölcskei Gusztáv, dr.: *A Zsinat lelkeszi elnökének megnyitó beszéde*, 1998. június 3; in: Református Egyház, L. évfolyam, 1998/7-8. 185-187. Szabó István a Róm 9,16-ra és más igei helyekre alapozva ad ekkleziológiai kifejtést arról, hogy az egyház dolga helyet készíteni és helyet adni Istennek, s ez alapján ad konkrét számvetést az egyház(kerület) helyzetéről. Ld.: Szabó István, dr.: „Az egyház sosincs egyedül” (Püspöki székfoglaló beszéd), in: Református Egyház, LV. évfolyam, 2003/5. 110-113.

⁵³⁹ Bölcskei Gusztáv, dr.: *Új utak és új meglátások befogadása*, Zsinati lelkeszi elnöki megnyitó beszéd, 2002. május 29; in: Református Egyház, LIV. évfolyam, 2002/7-8. 186-188.

⁵⁴⁰ Bölcskei Gusztáv, dr.: „Végiggondolni a megtett utat, hogy az segítsen a továbblépésben”, in: Református Egyház LIV. évfolyam, 2002/11. 257-260.

⁵⁴¹ Uo.; vö.: Kálmán Attila, dr.: „Az ajándékba kapott lehetőségeinkkel nem mindenkor tudtunk kellő módon élni”, in: Református Egyház, LIV. évfolyam, 2002/7-8. 256-257.

⁵⁴² Hegedüs Loránt, dr.: *Elnöki megnyitó beszéd, 1996. február 16*, in: Református Egyház, XLVIII. évfolyam, 1996/4. 92-94. A beszéd a legsürgetőbb konkrét feladatok megoldására 10 pontos programot hirdet, ezek között

Általános jellemzője ezeknek a jelentéseknek, hogy bennük együtt, egymás mellett jelenik meg az egyház egésze és a gyülekezetek konkrét valósága. Az *egésznek* és a *részeknek* ez az együtt látása kell, hogy jellemezze az ekkléziasztika látásmódját. Az egyház corpus Christi szemléletéből ered ez a látás, az apostoli egyházkép ugyanis együtt jeleníti meg a Testet és annak tagjait, akiket a Fő köt egybe: „...ha szenved az egyik tag, vele együtt szenved valamennyi, ha dicsőségben részesül az egyik tag, vele együtt örül valamennyi” (1Kor 12,26). Itt ez elsősorban a gyülekezeti elv hangsúlyozását jelenti, amelynek még erősebben kellene érvényesülnie egyházképünkben.

Az egyházvezetői publikációkban előkelő helyet foglal el az *aktualitás* fontossága. Az itt és most élő egyház helyzetére és szolgálatára hatással vannak az adott kor feszítő nemzeti vagy világtörténelmi eseményei. Az egyház lényege nem változik, de helyzete, harcai, kilátásai egyik évről a másikra módosulhatnak, ezért életének, szolgálatának összetevőit, rendeltetése hangsúlyait újra és újra át kell gondolnia, újra kell értelmeznie. Azért is fontos ez, mert az a kontextus, az a társadalmi, nemzeti, világpolitikai helyzet, amelyben él Isten népe, különösen is ki van téve drámai változásoknak.⁵⁴³ Az egyháznak fel kell ismernie a jelent, a *καιρός* fontosságát, hogy szolgálatát végezni tudja. „Tegnap módszerekkel, tegnapelőtti eszmékkel nem lehet sem evangéliumot, sem szabadulást hirdetni...”⁵⁴⁴ S erre nem emberi számítás vagy bölcsesség indít, hanem Jézus Krisztus ébresztő kijelentése: „Ma teljesedett be ez az írás fületek hallatára” (Lk 4,21). Ez a *καιρός*-szemlélet az ekkléziasztikai egyházlátás nélkülözhetetlen összetevője.

Az egyház tehát változásnak van kitéve, ez magával hozza azt, hogy léte kettősségben valósul meg. A jelentések érintik az egyháztan nagy témáját az egyház kettőssége kérdését: láthatatlan és látható voltának vagy közösségi és intézményi voltának feszültségét. Ezekhez még újabb kettősség is járul: *a gazdag és a küszködő egyház képe*⁵⁴⁵, amely az elmúlt évek sajátosságát jelzi, hogy egyházunk munkaterülete nagymértékben bővült, s a megsokasult feladatok végzése közben a felelős őrálók és a munkavégzők sokszor küszködnek és megfárad-

az imádságról és adminisztrációról, a tisztújításról és a politikai felelősségről, a lelkeszi szolidaritásról és új egyházzemlélet kialakításáról szól. Kálmán Attila, dr.: *Hitelesebb élet és szolgálat*, in.: Református Egyház, LIV. évfolyam, 2002/7-8. 185-186. A zsinat világi elnöke főbb célkitűzései között az aprófalvak gyülekezetei, templomai gondjainak megoldásáról, a tisztségviselők hitelességéről, az egyház megújulása új útjairól beszél.

⁵⁴³ A rendszerváltozás, Európa átalakulása, kormányváltások, 2001. szeptember 11, stb. – ezekre is utalnak a jelentések, s ezek összefüggésében határozzák meg az ott és akkor szükséges tennivalókat. Ld.: Kocsis Elemér, dr.: *Lelkészi elnöki jelentés*, 1989. december 8; in.: Református Egyház, XLII. évfolyam, 1990/1. 1-4; Hegedűs Loránt, dr.: *A Zsinat lelkeszi elnökének megnyitó beszéde*, X. budapesti zsinat, 17. ülésnap, in.: Református Egyház, XLVIII, 1996/6. 134-136; Kálmán Attila, dr.: *Hitelesebb élet és szolgálat*, i.m.

⁵⁴⁴ Bölcskei Gusztáv, dr.: *A Zsinat lelkeszi elnökének megnyitó beszéde*, 1998. június 3, i.m. 186.

⁵⁴⁵ Bölcskei Gusztáv, dr.: *Egészségesebb munkakapcsolat*, 1999. május 5; in.: Református Egyház, LI. évfolyam, 1999/7-8. 171-173.

nak. Ennek egyik jele a vezetői megnyilvánulások olykor indulatos, személyi ellentétekre utaló hangneme.

A legjellemzőbb vonása az egyházvezetői megnyilatkozások egyházképének *a munkában lévő egyház*. A publikációk bővelkednek annak leírásában, hogy mennyi feladat, konkrét tennivaló vár az egyházra, a gyülekezetekre és munkásaikra. Egyfajta egészséges pragmatizmus jellemző erre az egyházlátásra, amely az egyház akcióképességéről vagy működőképességéről beszél⁵⁴⁶, és arról, hogy mennyire szükségesek a strukturális változások, a szervezeti és gondolkodásbeli rugalmasság a zsinat munkájában, illetve az egyházi igazgatás több szintjén. Az egyház élete összetettebb lett az intézmények átvételével és működtetésével. Ezek a szervezeti egységek nem egyszerűen hozzáépültek az eddigi felépítményhez, hanem beleépültek az egyház testébe, így az egészet megváltoztatták.

A világi munkatársak súlya is megnőtt az egyház szolgálatában, és ez gondolkodásbeli változásokat hoz. Jól jelzik ezt a világi vezetők megnyilatkozásai. Ezekben sokszor hallunk a szakszerűségről, a jó kommunikációról és az ügyekben való gondolkodás fontosságáról. Új megközelítések, új megfogalmazások származnak tőlük, hiszen olyan kifejezéseket honosítanak meg az egyházi közbeszédben, mint keresztyén marketing, rejtőzködő gyülekezetépítési lehetőségek vagy egyházi szoftverbázis.⁵⁴⁷ A zsinatpresbiteri elv érvényesülése hatással lehet a teológiai és ezen belül ekkleziasztikai nyelvre és gondolkodásra.

Az itt és most élő egyház önértelmezésének tükröi a mindenkori *egyházi törvénykezés*. Ennek vizsgálata az egyházjogra tartozik, de az ekkleziasztikának is át kell tekintenie ezt a területet, ahogyan ezt a tudományág klasszikus irodalmában is látjuk⁵⁴⁸.

A rendszerváltozás kezdete óta megvolt egyházunk közösségében az igény az egyház élete és szolgálata új törvényi feltételeinek megteremtésére. Nem nyílegyenes pályán haladt az új törvények elfogadása, hanem kitérőkkel, megtorpanásokkal, de a Zsinat harmadik ciklusában már elmondható, hogy a legfontosabb törvények megalkotása, illetve módosítása megtörtént vagy folyamatban van.

Milyen egyházképet tükröznek az utóbbi évek zsinati törvényei? Az ekkleziasztika szempontjából jobb, ha az egyházról magáról szóló törvényt és nem a részleteket tárgyaló tör-

⁵⁴⁶ Hegedűs Loránt, dr.: *A Zsinat lelkeszi elnökének megnyitó beszéde*, X. Budapesti Zsinat, 17. ülészak, i.m. 134; Bölcskei Gusztáv, dr.: *Új utak és új meglátások befogadása*, i.m. 188.

⁵⁴⁷ Ábrám Tibor: „*A Krisztus szerinti kommunikáció és a keresztyén marketing*”, főgondnoki székfoglaló beszéd, in: Református Egyház, LV. évfolyam, 2003/5. 109-110; Nagy Sándor, dr.: „*Etika igaz hit nélkül nincs*”, főgondnoki székfoglaló beszéd, in: Református Egyház, LV. évfolyam, 2003/5. 113-117.

⁵⁴⁸ Ld.: Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 9. pont: Az egyház a magyar református egyházi törvényekben, 35kk.

vényeket állítjuk a középpontba. Így a Magyarországi Református Egyházról és szolgálatáról szóló 2005. évi I. törvény⁵⁴⁹ egyházképének vonásait foglaljuk össze, egy-egy ponton utalva más törvényekre is.

A törvény szentírási és hitvallásos alapokon állva fejt ki az egyházról szóló tanítását⁵⁵⁰. Legfontosabb vonása az egyház életének és szolgálatának *krisztológiai* értelmezése. Ezt az egyház életével kapcsolatban a Krisztus-test képével fejezi ki. Az egyház Krisztus (látható) teste, amely „egyedüli fejének az Úr Jézus Krisztust ismeri”⁵⁵¹. A tagok közötti közösség kifejezésére az egyetemes papság és a Krisztus-test épülése képeit alkalmazza⁵⁵². Az egyház felépítését, szerkezetét, a zsinat-presbiteri elv érvényesülését több törvény is szabályozza, ezekre itt nem térünk ki, azt viszont megemlíti, hogy a missziói törvény bevezetése ezzel a kettősséggel jellemzi az egyház állapotát és életének minőségét: „népegyház és hitvalló egyház egy-szerre”⁵⁵³. A törvény egyházképének sokatmondó vonása az egyház nyitottságának hangsúlyozása: mind a határokon túl élő magyar reformátusság felé, mind pedig a társadalom, az egyházon kívül lévők felé, annak kinyilvánításával, hogy az egyház nem önmagáért van, hanem létének célja a szolgálat végzése.⁵⁵⁴

Az egyház szolgálatának krisztológiai értelmezését a törvény így fejezi ki: az egyház Krisztus „felkenetésének és szolgálatának részese”, ami azt jelenti konkrétan, hogy szolgálatvégzésében Krisztus prófétai, főpapi és királyi tisztében részesedik⁵⁵⁵. A prófétai (és tanítói) szolgálat az igehirdetést, tanítást, a sákramentumok kiszolgáltatását és az evangélium hirdetésének minden formáját foglalja magába. A főpapi tiszt a közbenjáró imádságban, a diakóniában, valamint az irgalomgyakorlás más formáiban, és a nemzetért, a teremtett világért való felelősségvállalás szolgálatában ölt testet. A királyi szolgálatban való részesedés az egyház eszkatológikus valóságát hangsúlyozza.

A törvény végkicsengésében az egyház életének és szolgálatának krisztológiai értelmezése trinitárius foglatban jelenik meg: „A Krisztus felkenetésében, és prófétai, főpapi, kirá-

⁵⁴⁹ 2005. évi I. törvény A Magyarországi Református Egyházról és szolgálatáról szóló 1967. évi I. tv. módosítása egységes szerkezetben; in.: Református Egyház 2005/7-8. számának melléklete

⁵⁵⁰ Ld.: uo. az 1.§ (1)-ban utal a szentírási alapokra, valamint az Apostoli Hitvallásra, a Heidelbergi Kátéra és a II. Helvét Hitvallásra.

⁵⁵¹ 2005. évi I. törvény 1.§ (1).

⁵⁵² 1996. évi I. törvény A Magyarországi Református Egyház egységes választójogi törvénye a 2002. évi IV. törvény módosításával egységes szerkezetben, Preambulum.

⁵⁵³ 1995. évi II. törvény a Magyarországi Református Egyház missziójáról.

⁵⁵⁴ 2005. évi I. törvény (2) „A Magyarországi Református Egyház tagjának tekinti a világ bármely részén élő, magát magyar reformátusnak valló és azt kinyilvánító egyháztagot.” 2002. évi III. törvény bevezetése: Az egyház szervezete: alkotmányos és kormányzati rendje nem önmagáért van, hanem a szolgálat végzésére...”

⁵⁵⁵ 2005. I. törvény, 1.§ (1); 4.§, 5.§, 6.§; az egyház szolgálatairól külön törvények is rendelkeznek: a misszióról (1995. II. tv.), a szeretetszolgálatról (2000. II. tv.), a közoktatásról (2005. II. tv.), sőt még a tájékoztatási szolgálatról is (2005. III. tv.) született törvény.

lyi szolgálatában részes egyház egész élete, annak törvényes rendjével együtt – a kálvini tanítás szellemében – a SZENTHÁROMSÁG ISTEN DICSŐSÉGÉT szolgálja”⁵⁵⁶.

3.4. Az ekkleziasztika témái – ma

Az ekkleziasztika mai művelésének lehetőségeit áttekintve már csak annyi van hátra, hogy meghúzzuk a vonalat a teológiai oktatás felé. Itt összegyűjtjük azokat a témákat, amelyeknek elképzelésünk szerint helyet kellene biztosítani a diszciplína anyagában, és felvázoljuk egy lehetséges teológiai jegyzet tartalmi kérdéseit, főbb hangsúlyait és felosztási lehetőségeit.

A *Bevezetésben* meg kell határozni az ekkleziasztika lényegét. Beszélni kell a tudományág nevééről és fogalmáról, hogy ez a gyakorlati teológia egyházzal kapcsolatos tudománya, amely az egyház életét és szolgálatát vizsgálja elméleti és gyakorlati szempontból.

A tudományág rövid történetének hangsúlyoznia kell azt, hogy itt tipikusan magyar diszciplínáról van szó, és be kell mutatnia azt a sajátos utat, amely az előzményektől és Ravasz munkásságától László, Makkai és Imre művein keresztül korunkig ér. Fontos utalni koronként azokra a megoldásokra és kísérletekre is, amelyek a nyugat-európai és tengerentúli teológiában a gyakorlati egyháztan terén történtek.

A történeti áttekintés után meg kell határoznunk, hogy hogyan helyezkedik el az ekkleziasztika a teológia tudományos rendszerében. Itt beszélnünk lehet az egyháztanról, mint a teológia integráló tényezőjéről, ezután elvégezhetjük a szükséges elhatárolásokat. Mi különbözteti meg az ekkleziasztikát az ekkleziológiától, a missziológiától, a gyülekezetépítéstől, az egyházszociológiától, az egyházjogtól vagy a felekezetismerettől? Majd meg kell határoznunk a tudományágaknak a gyakorlati teológián belüli helyét, törzstantárgy-jellegét.

A bevezetési kérdések végén beszélünk a tudományág céljáról és feladatáról, arról, hogy az Ige szolgálatának végzéséhez nélkülözhetetlen gyakorlati egyházlátást kell kialakítania deskriptív és normatív módon. Végül tisztázzuk az anyagfelosztást.

Az ekkleziasztika első fő része az *elvi rész* vagy általános rész (*ecclesiastica generalis*). Itt a gyakorlati teológiai egyházszemlélet fő összetevőit vesszük végig. Beszélünk az egyház keletkezésének és életének feltételeiről⁵⁵⁷, összefoglaljuk a Szentírás és az egyháztörténeti ko-

⁵⁵⁶ 2005. évi I. törvény 10.§

⁵⁵⁷ E ponton érdemes Makkai gondolatmenetére alapoznunk, ld.: Makkai Sándor, dr.: *Az egyház missziói munkája*, i.m. 41kk.

rok egyházképét. Ezután beszélünk hitvallásos jelzőiről, arról, hogy az egyház egy, szent és egyetemes. Meghatározzuk létezése idői és térbeli koordinátáit⁵⁵⁸. Az egyház idejének és helyének nem a naptári idő és a földrajzi tér a legfőbb meghatározói, hanem Isten kegyelmi rendje. Ez által értjük meg azt, hogy az egyház ideje καιρός, alkalom, helye pedig ott van, ahol Krisztus jelen van.

Ezután összegyűjtjük az egyház valóságának fő vonásait. Az első az, hogy az egyház Isten tulajdona. Ez a létalapja. Isten sokszor kijelenti a Szentírásban, hogy az egyház az övé, az ő népe⁵⁵⁹. A Szentírás egyházzal kapcsolatos képei és metaforái közül itt kiemelten lehet foglalkoznunk ezekkel: az egyház az Isten népe, Krisztus teste és a Szentlélek temploma. Ezek mind alátámasztják Isten tulajdonjogának és igényének jogosságát, valamint azt, hogy az egyházat, illetve mindazt, ami benne és általa történik, a Szentháromság Isten cselekvése határozza meg.

Az egyház valóságának másik fő vonása az, hogy úton van. Ez a létformája. A ἐκκλησία és az εκκλησία, az összegyűjtés és a kihívás szava is erre utal. Valósága nem statikus, nem megállapodott, hanem mozgást, változást feltételez. A Szentírásban azt látjuk, hogy az ószövetségi nép a pusztai vándorlásban, az újszövetségi tanítványok pedig a Krisztus-követésben lettek gyülekezetté. Arra is utal ez a vonás, hogy az egyház nincsen készen, nincsen a célnál, és mindig rászorul Isten vezetésére, aki a reménység útján viszi előre övét.

Szintén fontos vonása az egyház valóságának, hogy rendeltetése, küldetése van. Ez nem valami különálló megbízás, hanem benne van létalapjában és létformájában. Az a rendeltetése, hogy mutakozzék meg életén és minden szolgálatán: ő Istenhez tartozik, Isten vezetése alatt él. Itt az egyháznak Isten országához fűződő kapcsolatáról is beszélni kell.

Ki kell térnünk az egyház valóságának más vonásaira is, mint a látható és láthatatlan egyház, népegyház és hitvalló egyház, intézmény és közösség, helyi és egyetemes egyház kérdésére.

Az elvi részben helyet kell kapnia annak a fontos témának, amelyet Imre Lajos fejt ki az ekkleziasztikájában: „Az Ige és az aktuális helyzet”⁵⁶⁰. Az Ige Isten egyetemes parancsa, s mivel egyetemes és örök, ezért mindig aktuális és időszerű. Az igehirdetésnek és az Ige szolgálata minden más formájának az Igéhez kell mérnie magát, ha nem akarja elveszíteni kap-

⁵⁵⁸ Itt László Dezső ad világos útmutatást, ld.: László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, i.m. 35kk.

⁵⁵⁹ Pl.: 2Móz 6,7: „Népemmé fogadlak titeket és a ti Istenetek lesztek...”; 1Pt 2,9-10: „Ti azonban választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe,... akik egykor nem az ő népe voltatok, most pedig Isten népe vagytok.” Vö. még: 5Móz 23,2kk; 1Tim 3,15; Jel 21,3, stb.

⁵⁶⁰ Imre Lajos, dr.: *Ekkleziasztika*, i.m. 14kk.

csolatát a jelennel. Ezen a ponton megfogalmazhatóak az egyház életének és szolgálatának igei, hitvallásos normái.

Hasznos lehet az elvi részben a Heidelbergi káté 54. kérdés-feleletének gyakorlati teológiai magyarázatát is elvégezni, hiszen ez a személyes hitvallás összefoglal mindent, ami az egyház valóságával kapcsolatban alapvetően fontos.

Az ekkleziasztika másik fő része a *gyakorlati rész* vagy speciális rész (*ecclesiastica specialis*). E részben egy konkrét egyház, esetünkben a Magyarországi Református Egyház (MRE) életének és szolgálatának bemutatása történik meg. Értelemszerűen két egységre oszlik e rész anyaga: *A MRE élete* és *A MRE szolgálata*.

Egyházunk életével kapcsolatban először az alapokról, az igei, hitvallásos normákról és a református spiritualitás jellemzőiről szólnak. Értékeljük azt az örökséget – annak pozitív és negatív jegyeit –, amelyet a közelmúltból hoz az MRE. Ebben a helyzetfelmérésében az egyház mai „önértékelése” is helyet kap. Itt ismertetjük az egyház szervezeti felépítését a gyülekezettől a zsinatig és az egyházi intézményekig. Szólnak a gazdálkodásról és a külkapcsolatokról, külön kiemelve a világ magyar református közösségének összetartozását.

Ezután bemutatjuk azt a kontextust, amiben egyházunk él: a globalizmus és posztmodernitás világának főbb vonásait és kihívásait, a társadalmi környezetet, a magyar társadalom jelenlegi állapotának adatait, összefüggéseit, folyamatait, az egyház közéleti és kulturális szerepét, egyház és állam kapcsolatát, a társadalom vallási térképét⁵⁶¹ és az ökumenikus környezet vonatkozásait. Ezeket a kérdéseket természetesen gyakorlati teológiai oldalról, mindig az Ige szolgálata szempontjából vizsgáljuk.

Kiemelt helyet foglal el itt a gyülekezet bemutatása. A parókiális rendszer, az istentiszteleti élet, istentiszteleti szokások részletezése mellett a gyülekezet összetételéről, az egyháztagságról, az egyén és közösség kapcsolatáról szólnak. Az egyének kérdését tárgyalva ki kell térnünk arra, hogy a nemzedékek hogyan élnek egymás mellett, illetve a nők és férfiak hogyan szolgálhatnak együtt a gyülekezetben.

Ezután a különféle gyülekezeti típusok megismertetése következik a szórványoktól a mamutgyülekezetig, ezen kívül bemutatjuk a városi és falusi gyülekezetek sajátosságait.

Egyházunk szolgálatait – az átláthatóság szempontját figyelembe véve – érdemes csoportosítva bemutatnunk. A MRE konkrét helyzetében, az arányosság elvét követve mi négy

⁵⁶¹ Itt a szükséges adatokat, statisztikákat megfelelő szociológiai forrásokból, pl. a KSH által gondozott kiadványokból, és egyházszociológiai tanulmányokból, kimutatásokból kell összegyűjteni. Sok segítséget ad a *Nép-számlálás 2001, 5. Vallás, felekezet*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002.

csoport megkülönböztetését tartjuk megfelelőnek⁵⁶². Eszerint a MRE az Ige szolgálatát ezekben a formákban végzi: a közösséggyakorlás szolgálata (koinonia), az igehirdetés szolgálata (martúria), a tanítás szolgálata (catechesis) és a szeretetszolgálat (diakónia). Mind a négy Jézus Krisztus munkálkodására megy vissza, és alapvető tevékenységként jelenik meg az első gyülekezetek életében is.

A közösséggyakorlás szolgálatához (koinonia) maga az istentisztelet egésze, ezen belül a sákramentumok kiszolgáltatása tartozik, de emellett a közösség külső rendjének biztosítása, az egyházkormányzás és -igazgatás, valamint a közösség határainak kijelölése, az egyházfejelem gyakorlása is ebbe a körbe sorolható. Bemutatjuk e szolgálatok végzőit is, a lelkipásztort (mint liturgust), a kántort, a presbitert és az egyházkormányzót.

Az igehirdetés szolgálata (martúria) az istentiszteleti igehirdetés sok formáját, valamint a teológia tudományának művelését és a misszió végzését foglalja magában. Az Ige továbbadásának e formái közé soroljuk az egyházi sajtó munkáját is. Itt szólnunk kell e szolgálat végzőinek, az igehirdetőnek, a teológusnak és a misszionáriusnak sajátos elhivatottságáról és különös életformájáról.

A tanítás szolgálata (catechesis) a gyülekezeti és intézményi tanítói és nevelői munkát, a katekézist valamint a pásztori szolgálatot és vezetést, más néven a lelkigondozást jelenti. E szolgálatok végzőit, a keresztyén pedagógust, a vallástanárt és hitoktatót, a lelkigondozót és szupervízort, valamint munkájuk lényegét röviden be kell mutatnunk.

A szeretetszolgálat (diakónia) a gyülekezeti és intézményi szeretetszolgálatot, a gyógyító és helyreállító munka végzését foglalja magában. E szolgálat végzői a diakónus, a keresztyén orvos, valamint a lelkipásztori munkatárs.

Ezek az egyházi tevékenységek természetesen nem mindig különíthetők el élesen egymástól, hiszen mindegyik csoportban az Ige szolgálata valósul meg. Bemutatásuknál az igei alapok feltárása mellett az egyház mai valóságát kell alapul venni, így a szolgálat végzésének helyes és helytelen formáiról is tárgyalni kell.

A szolgálatok többségének elvi, történeti és gyakorlati vonatkozásait külön tudományágak tanulmányozzák (liturgika, homiletika, diakónika, stb.). Az ekkleziasztika nem megy

⁵⁶² Ahogy az előző pontban láttuk, a zsinat által megalkotott 2005. évi I. törvény Jézus Krisztus hármas tisztéből (prófétai, főpapi és királyi tisztéből) következteti egyházunk szolgálatának formáit. Egy másik helyen (ld.: 3.3.2.), Newbiginnél pedig azt láttuk, hogy a koinonia (közösség), diakónia (tettek bizonyágtétele) és martúria (szavak bizonyágtétele) három fogalma köré vonva beszél a misszionáló egyház szolgálatáról, vö.: L. Newbigin: *One Body, One Gospel, One World*, i.m. 20. Megint más megközelítés szerint a martúria (tanúságtétel), leitourgia (istentisztelet) és diakónia (szeretetszolgálat) fogalmai foglalják össze a szolgálatok lényegét. Vö: K. Blücker: *The Church as Nation*, i.m. 95k. – Az ekkleziasztika látásmódjában a konkrét egyház helyzete, szolgálatainak egymáshoz viszonyított aránya fontos szerepet tölt be, ezért tér el javaslatunk a fenti megoldásoktól.

ezek részleteibe. Úgy mutatja be a szolgálati ágakat, mint az egyház élettevékenységeit, tehát egyházközpontú és nem szolgálatközpontú felfogással dolgozik. Gyakorlatilag azt összegzi, hogy milyen tartalmi és formai normái és sajátosságai vannak a MRE különféle tevékenységeinek. Ehhez a részterületekről a főbb tényeket, adatokat össze kell gyűjteni.⁵⁶³

E munka elvégzésével az ekkleziasztika bevezetheti a teológiai hallgatót az egyház egész életének és szolgálati ágainak alapvető teológiai és gyakorlati ismeretébe. Ugyanakkor bevezetést és alapvetést ad a később tanulandó diszciplínák anyagához is.

Milyen módszertani szempontok figyelembe vételével lehet bevezetni a hallgatókat ezeknek az ismeretanyagoknak az elsajátításába? Természetesen kerülnünk kell a száraz tényközlő előadásokat. Ezek helyett építsünk a hallgatók már meglévő tapasztalataira, illetve ezek bővítésén kell fáradoznunk. Jó, ha munkáltatjuk a csoportot, kiselőadások, korreferátumok vagy beszámolók formájában dolgozzanak fel egy-egy részterületet. A szemeszter folyamán sorra kerülő teológus kiszállások gyülekezeti tapasztalatait is értékelni kell. Fontos lehet egy-egy előadót meghívni: például egy falusi és egy városi lelkész, vagy egy presbiter, egy hitoktató beszélhet a saját szolgálatáról. A cél az, hogy a teológust már tanulmányai kezdetén megérintse az egyház valóságos megismerésének a vágya.

3.5. A harmadik rész összefoglalása

Az elvi alapok tisztázása és a történeti áttekintés után ebben a részben az ekkleziasztika jelene és jövője felé fordultunk. Azt vizsgáltuk meg, hogy milyen lehetőségei vannak e tudományág művelésének.

Mindenekelőtt leszögeztük azt, hogy szükség van az ekkleziasztikára. Szükség van először is a teológia egysége miatt, hiszen ha a többi tudomány szak kellő apparátussal dolgozza ki saját egyháztanát, akkor a gyakorlati teológia sem kezelheti bevezetési kérdésként, hanem külön diszciplína segítségével kell kidolgoznia a gyakorlati egyháztant. Szükség van az ekkleziasztikára a gyakorlati teológia rendszerén belül is, hiszen a többi résztudomány nem végezheti el külön-külön az egyháztan kidolgozását. Az egyház valóságának komplexitása is szükségessé teszi, hogy minél több oldalról és minél alaposabban készüljön el a róla szóló

⁵⁶³ Pl.: az oktatói-nevelői munkáról a Magyar Református Nevelés c. lap rendszeresen közöl számadatokat, statisztikákat (iskolák száma, hittancsoportok száma, stb.); a diakóniai munkáról az Országos Református Szociális Módszertani Intézet rendszeresen megjelenő hírlevele, vagy az általa többször megjelentetett *A MRE szociális intézményeinek tájékoztatója* c. kiadvány hasznos információkat közöl, ugyanígy *A MRE éves jelentése*, i.m.; és sok más kiadvány, sajtóorgánium cikkét figyelembe kell venni a szolgálati ágak jellemzőinek leírásakor.

teológiai tanítás. S ugyanígy a teológiai oktatásban is hiánypótló lehet egy, az egyházzal szülő gyakorlati törzsdisciplína.

Ezután tettünk egy kitérőt. Szükségesnek tűnt ugyanis, hogy megnézzük: a nyugat-európai és tengerentúli teológia milyen megoldásokat ajánl a gyakorlati egyháztan művelésére. Más szavakkal: van-e az ekkleziasztikának megfelelője a közelmúlt és korunk teológiájában? Azt láttuk, hogy ezen a területen nincsenek kiforrott megoldások, nem található az ekkleziasztikához hasonló önálló diszciplína. Ehelyett a gyakorlati egyháztan területén élénk mozgást, kísérletezést, interdiszciplináris közeledést fedezhetünk fel. Különösképpen érvényes ez a rendszeres teológia, ezen belül az ekkleziológia és a gyakorlati teológia vonatkozásában.

Példákat hoztunk fel arra, hogy az ekkleziológia az elmúlt évtizedekben milyen határozottan nyitott a hagyományosan gyakorlati teológiai területek felé.

A barthi ekkleziológia lehetetlennek tartotta az egyház lényegének vizsgálatát az egyház élettevékenységeinek vizsgálata nélkül. Ez a határátlépés a gyakorlati teológia számára is ébresztő volt. E. Brunner etikai ekkleziológiája tulajdonképpen azt valósította meg, amit magyar területen az ekkleziasztika végez. A későbbiekben meghirdetett, jelszószerű ekkleziológiai programok, mint például Kirche für andere, Kirche als Dialog, Kirche mit anderen, gyakorlati teológiai és missziológiai felfogást tükröznek. A „jelszós ekkleziológiák”, mint például a relációs, missziói, reflektív, konstruktív vagy komparatív ekkleziológia, és K. Rahner esszenciális és egzisztenciális ekkleziológiai koncepciója is a rendszeres teológia területévé teszik az egyház életének és szolgálatának vizsgálatát. E folyamat összegzéseként azt állapítottuk meg, hogy korunkban nagy az érdeklődés olyan ekkleziológia művelése iránt, amelynek közvetlen egyházi hatása van. Más szavakkal: a rendszeres teológiai egyháztan hagyományosan gyakorlati teológiai területeket foglal el. Ennek egyik okát a gyakorlati teológia mulasztásában véljük felismerni.

Amikor az interdiszciplináris közeledést a másik oldalról is megvizsgáltuk – tehát a gyakorlati teológia közeledését az ekkleziológia felé –, akkor azt tapasztaltuk, hogy a praktikus teológiának vannak ugyan jó egyéni kezdeményezései, kísérletei a gyakorlati egyháztan megoldására, de nem jut el egy önálló tudományág megalkotásáig. Túlzottan kötődik az ekkleziológiához és más diszciplínákhoz is. Jól példázza ezt E. Hübner funkcionális ekkleziológiája, amely annyira közelít az ekkleziológiához, hogy számára a gyakorlati egyháztan teológiai tartalmát csak az ekkleziológia fogalmazhatja meg, a praktikus teológia pedig inkább csak a gyakorlatot. Hasonlóan tesz R. Preul is, aki egyházelméletében az elméleti részt szinte teljesen átengedi az ekkleziológiának, számára a gyakorlati teológia inkább technikai

tudomány, amelynek az a feladata, hogy az egyház funkcióit vizsgálja. Egyébként mindketten, s rajtuk kívül még R. Niebuhr, J. van der Ven és mások is figyelemreméltó művet hoztak létre a gyakorlati egyháztan terén. Jó kezdeményezéseikre, eredményeikre építeni lehet és kell az ekkleziasztikában is.

Áttekintésünk végkövetkeztetése mégis az, hogy korunk gyakorlati teológiájában nincs méltóképpen betöltve a gyakorlati egyháztan helye. Ma is azt kell mondanunk, amit Makkai annak idején megjegyzett, hogy az ekkleziasztika megalkotásával és művelésével a magyar gyakorlati teológia megelőzte a „külföldi fejleményeket”⁵⁶⁴. Ez a tény a tudományág színvonalas művelésére ösztönöz ma is bennünket.

Korunk teológiájában megnőtt az egyháztan szerepe; azt mondhatjuk, hogy a tudomány integráló tényezőjévé lett. Ezért is fontos, hogy minden tudományszak önállóan kidolgozza az egyházzal szóló sajátos tanítását. Ez természetesen nem elkülönülést jelent, hanem inkább a teológia egységének erősödését szolgálja. Az ekkleziasztikát is interdiszciplináris szemlélettel kell művelnünk. Ennek jegyében próbáltunk összegyűjteni olyan impulzusokat, koncepciókat, amelyeket a rokon diszciplináktól nyerhet az ekkleziasztika. Első helyen az ekkleziológia impulzusait vettük számba. Fontos az igeközpontúság hangsúlyozása. Az egyház *creatura verbi*, tehát életéről és szolgálatáról csak az Ige szempontjából lehet szólni. Fontos koncepció az is, hogy az egyházzal csak krisztológiai alapon lehet beszélni, hiszen mindannak, ami az egyházban és az egyház által van, Krisztus az alanya. A szociális irányultság is ösztönzést ad az ekkleziasztikának, hiszen az egyház nem légtüres térben, hanem emberi, társadalmi kontextusban, illetve az azzal való kölcsönhatásban él.

A missziológiai impulzusokat elsősorban L. Newbiggin missziói ekkleziológiája alapján fogalmaztuk meg. Eszerint a misszió tudománya az egyház céljával, küldetésével kapcsolatban ad ösztönzéseket az ekkleziasztikának. Fontos az egyház küldetésének trinitárius megalapozása, a gyülekezetközpontú szemlélet és a jövő dimenziójának érvényesítése az egyház- és gyülekezetkében. Más tudományágak is nyújthatnak segítséget a gyakorlati egyháztan pontosabb kidolgozásához. Az egyházszociológia a tárgyilagosságra, az elemző munka és a folyamatokban való gondolkodás fontosságára hívja fel a figyelmet. Emellett érdemes tanulni a gyülekezetépítés, a pasztorálpszichológia, az egyházjog és más tudományágak sajátos megközelítéseiből és hangsúlyaiból is.

A rokon diszciplinák mellett az egyházi közélet megnyilvánulásaira is oda kell figyelnie az ekkleziasztika művelőjének. Az egyházi sajtóban megjelenő értelmező, helyzetelemző cik-

⁵⁶⁴ Id.: Makkai Sándor, dr.: *A személyes lelkigondozás tana*, i.m. 13.

kek, tanulmányok, az egyházi vezetők, zsinati elnökök jelentései sok koncepcionális vonással és sok adalékkal gazdagítják az aktuális egyházképet. Mi az utóbbiakból merítettünk. Az egyházvezetői megnyilatkozások közös vonása a teológiai egyházértelmezés igénye. Visszatérő kérdés az egyház egyházvolta, ennek körülírása, új megértése és gyakorlati konzekvenciáinak levonása. Jellemző az egésznek és a részeknek együtt látása, és egyfajta pragmatikus felfogás, a helyzetelemzés és célkitűzés pontosságára való törekvés. Ezek alapján a munkában lévő egyház képe rajzolódik ki, egy olyan közösségé, amely előtt megoldandó feladatok, konkrét tennivalók vannak. Különösen a világi vezetők szóhasználata konkrét és pragmatikus.

Az egyházi törvénykezés is elvi, teológiai alapon és az egyházi élet és szolgálat mindennapiságában próbálja – a jog nyelvén – megfogalmazni az egyházzal kapcsolatos mondanivalóját. Az egyház valóságát krisztológiai alapon és a szolgálatok sokféleségében határozza meg.

A rész végén összefoglaltuk az ekkléziasztika témáit és érintettük oktatásának módszertani kérdéseit. Vázlatunk szerint a bevezetési kérdések után az elvi részben a gyakorlati teológiai egyházszemlélet normáit és összetevőit lehet áttekinteni. A gyakorlati részben pedig azt vázoltuk fel, hogy milyen szempontok szerint és milyen felosztásban ismertetheti az ekkléziasztika a Magyarországi Református Egyház életét és szolgálatát.

A magyar gyakorlati teológiában nemcsak szükséges, hanem lehetséges is az ekkléziasztika művelése. Az elvi alapok, a bibliai és hitvallásos normák tisztán a rendelkezésünkre állnak. A tudományág története, valamint irodalmának kiemelkedő eredményei ösztönöznek a mindenkori kutatásra és összegzésre. A teológia egésze, különösképpen a rokon diszciplínák hasznos impulzusokat adnak, és az egyházi közélet megnyilatkozásai is segítik az ekkléziasztikát az egyház időszerű egzisztenciájának valósághű és körültekintő bemutatásában.

Utószó

A valóság, a jelen komolyan vétele református identitásunk karakterisztikus vonása. Eberhard Busch szerint: „A református egyházak története ismételten megújuló odafordulás a mindenkori jelenhez.”⁵⁶⁵ Ez a karakterisztikus vonás jelenik meg korunk gyakorlati teológiájában, amikor azt a célt tűzi ki maga elé, hogy reflektáló tudomány legyen. Wolfgang Steck azt ajánlja, hogy „a valóságos események legyenek a gyakorlati teológiai reflexió tárgyai. Ki kell fejlesztenünk egyfajta sajátos reflektáló képességet, reflektáló kultúrát.”⁵⁶⁶

Az ekkléziasztika művelése segíthet abban, hogy a gyakorlati teológia elérje ezt a célját. Az itt és most élő egyház bemutatása, a vele kapcsolatos valóságos tények, események és folyamatok reflexiója a tükörbe nézés bátorságát, az önvizsgálat józanságát tarthatja ébren a gyakorlati teológiában, s hiszem, hogy a teológia tudományának egészében is.

Persze, ez a reflexió nem önmagáért a tudományért van, és nem is csak az egyház jobb megismerését szolgálja. Azért a többletért van, amelyért az egyház is létezik és szolgál. Azért a titokzatos reflexióért, amelyről Pál apostol így beszél a 2Kor 4,5-6-ban: „Mert nem önmagunkat hirdetjük, hanem Krisztus Jézust, az Urat, önmagunkat pedig mint szolgáitokat Jézusért. Isten ugyanis, aki ezt mondta: 'Sötétségből világosság ragyogjon fel', ő gyújtott világosságot szívünkben, hogy felragyogjon előttünk Isten dicsőségének ismerete Krisztus arcán.”

⁵⁶⁵ Eberhard Busch: *Mi teszi „reformátussá” a reformátusokat?* In: Theológiai Szemle, új folyam XLI 1998/4. 202.

⁵⁶⁶ Idézi: Fekete Károly, dr.: *A homiletika fő kérdései ma*, in: Collegium Doctorum, I. évfolyam, 1. szám, 2005. augusztus, 54.

Summary

The present doctoral thesis has been written on the discipline of “ecclesiastics”, traditionally called *scientia ecclesiastica*. This discipline belongs to the field of practical theology and deals with the theme of *ecclesia*, the church, from a practical theological point of view.

What does this special aspect mean? Practical theology – including ecclesiastics – views the Christian church *here-and-now*. It does not examine the essence of the church (as it is done by dogmatic ecclesiology), nor does it deal with the history or the institutes of the church (as it is done by church history and canonical law). It studies the actual existence and concrete functions of the church. It is interested in presenting the church as a real and actual entity that can be examined in its earthly context.

The question of reality is one of the main questions of ecclesiastics. In describing the concrete life and work of the church, this discipline must follow the way the Bible describes reality. In the Bible facts and events are portrayed in a very natural way. Reality and truth are one and the same thing. The Old Testament has no special word for reality, because words like truth or trustworthiness are expressive enough. The New Testament uses ἀλήθεια for both reality and truth. The Biblical concept of reality has a twofold meaning. On the one hand, it means the world of senses and physical perception; on the other hand, it means what „beyond” is, that is, the realm of God, reality perceived by faith.

When the New Testament describes the reality of *ecclesia*, one can find in this picture the physical reality and needs of the local congregations, but one can also perceive the spiritual reality of the universal church. This description is concrete, moreover practical, but not merely empirical. It always represents the aspect of faith.

This biblical concept of reality determines the Reformational concept of the church. In Luther’s ecclesiology there is the image of God’s holy nation, which opens this doctrine to the everyday life of the church. Calvin’s ecclesiology, first of all in Book IV of his *Institution*, can be called congregation-theology, because it is so practical and „ministerium”-oriented.

Dealing with the theme of the church within practical theology, we must rely on the Biblical foundations and should follow the practical church-concept of the Reformation.

Ecclesiastics is a uniquely Hungarian theological phenomenon. Its foundations were laid at the beginning of the 20th century by the famous Hungarian preacher, bishop and practical theologian László Ravasz. His theological legacy was developed by Dezső László, Sándor Makkai and Lajos Imre in the ‘30s and ‘40s of the century. It was a time when the church was urged by the Lord of history to define itself anew.

These authors introduced ecclesiastics as the chief discipline in the system of practical theology, and elaborated its theoretical and practical themes at a high level. They related all the other branches of practical theology, like homiletics, liturgics, etc. to this main discipline. According to their concept, ecclesiastics was the “biology”, an organic examination of the life and life-functions of *ecclesia*. It confronts the here-and-now church with Biblical and confessional standards and norms.

Since that time ecclesiastics has been pushed into the background and has become an underestimated discipline. However, since the political changes of the 1990s, the Lord of history has brought a new time and a new need of self-identification for the church. This time may bring renewal for ecclesiastics. It is for this purpose also that this doctoral thesis has been written.

What are the possibilities and criteria of studying this discipline today? If one examines the practical theology of the West in the last decades, one cannot find a self-contained and

well-developed practical study of the church. One can find movements among disciplines, like ecclesiology, missiology, church-sociology and of course practical theology. Following the complexity of the nature of *ecclesia*, each discipline is eager to grasp the church as a whole, as a physical and spiritual reality. And beyond these interdisciplinary movements there are outstanding attempts to create an adequate practical church-concept, like Eberhard Hübner's *functional ecclesiology*, Reiner Preul's *Kirchentheorie* (church theory), or Johannes A. van der Ven's *ecclesiology in context*. However, one can not find a complete, hence theologically and practically developed discipline which can be a parallel of Hungarian ecclesiastics.

We should preserve our heritage by an up-to-date pursuit of this discipline, since it can provide a better description and understanding of *ecclesia* here-and-now. Ecclesiastics is open towards other disciplines, it approves impulses from ecclesiology, missiology and other sciences, as well as of public life and communication of the church.

The themes of ecclesiastics are divided into three parts. First is the introduction that explains the name, definition, history and aims of the discipline. Second is the theoretical (or general) part, summarising the features of a practical theological church-concept: the Biblical and creedal marks of the church; *ecclesia* as God's property; the church being en route; and the aims of the actual/present reality of the church. Third is the practical (or special) part, which describes a particular church, the Reformed Church of Hungary, going into details about the norms and forms of its actual life and life-functions (*koinonia*, *marturia*, *katechesis*, *diakonia*).

Ecclesiastics as a church-centred discipline precedes and establishes the work of the ministry-centred practical theological disciplines (homiletics, liturgics, etc.), and by doing so, it provides a comprehensive and realistic church-vision, which is indispensable for students of theology.

Irodalomjegyzék:

- Ábrám** Tibor: „A Krisztus szerinti kommunikáció és a keresztyén marketing”, főgondnoki székfoglaló beszéd, in: Református Egyház, LV. évfolyam, 2003/5. 109-110.
- Achelis**, Ernst Christian: *Lehrbuch der praktischen Theologie* I-III., Leipzig, 1911.
- Adam**, A.: *Kirche*, in: Kurt Galling, Hrsg.: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG), Tübingen, 1959. 3. Aufgabe, III. Band, 1296-1325.
- Adorjáni** Zoltán: *Imre Lajos*, in: Az Út, XXX. évfolyam, 2004/4. 197-202.
- *Imre Lajos*, in: Kozma Zsolt, dr., szerk.: *Akik jó bizonysgot nyertek*, Kolozsvár, 1996.
 - *Makkai Sándor*, in: Kozma Zsolt, dr., szerk.: *Akik jó bizonysgot nyertek*, Kolozsvár, 1996, 206-234.
- Adorján** József, szerk.: „*Hirdesd az Igét*”, *Az igehirdetők kézikönyve*, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1980.
- A Magyarországi Református Egyház éves jelentése, 2004**; Zsinati Iroda, Budapest, 2005.
- Anderson**, Bernhard W: *The Living World of the Old Testament*, Longman, London, 3rd imp., 1991.
- Andorka** Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*, Osiris, Budapest, 1997.
- *Vallás és egyházak a mai magyar társadalomban*, in.: *Confessio*, tizenötödik évfolyam, 1991/4. 12-16
- Barcza** József, dr. – **Bütösi** János, dr., szerk.: „*Tebenned bízunk eleitől fogva*” *A magyar reformátusság körképe*, Debrecen, 1991.
- Bartha** Tibor, dr., szerk.: *Keresztyén Bibliai Lexikon*, I- II. kötet, Kálvin Kiadó, Budapest, 1993-1995.
- Bartha** Tibor, dr. - **Makkai** László, dr., szerk.: *Studia et Acta Ecclesiastica*, 5. kötet, Budapest, 1983.
- Barth**, Karl: *Die Lehre von Wort Gottes*, in: *Kirchliche Dogmatik*, Evangelischer Verlag, Zürich, 1960. (5. kiadás) I/2. §22. 857kk.
- *Dogmatics in Outline* (angol fordítás: G. T. Thomson), New York, Harper and Row, 1959.
 - *Kálvin a teológus*, in: Református Egyház, XI. évfolyam, 1959/24, 524.
 - *Kis dogmatika*, Országos Református Missziói Munkaközösség, Budapest, 1947.
- Barth** Károly – **Révész Imre**: *Az egyház jelene és jövője*, in: *Igazság és Élet Füzetei*, 9. Debrecen, 1937.
- Békési** Andor, dr.: *A pedagógus Kálvin*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987.
- *A Szentlélekről szóló tanítás*, Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1980.
 - *De ministerio*, in: Református Egyház, XV. évfolyam, 1963/8. 173-175.
 - *Szentlélek – Ige – Egyház*, in: Református Egyház, XIII. évfolyam, 1961/18-19, 267-269.
 - *Kálvin a Szentlélek teológusa*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985.
 - *Keresztyénség a mindennapi gyakorlatban*, in: Református Egyház, XVI. évfolyam, 1964/4. 85-87.
- Berkhof**, Hendrikus: *Christian Faith: An Introduction to the Study of the Faith*; Grand Rapids, Eermans, 1979.
- Blückert**, Kjell: *The Church as Nation*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2000.

- Bogárdi Szabó István:** *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Societas et Ecclesia 3, Debrecen, 1995.
- Bolyki János, dr.:** „Igaz tanúvallomás”, Kommentár János evangéliumához, Osiris kiadó, Budapest, 2001.
- *Jézus élete-kutatás a legújabb irodalomban*, (szerk.) in.: Theologiai Szemle, új folyam XXXVI, 1993/2. 109-126.
- Bonhoeffer, Dietrich:** *Widerstand und Ergebung*, hrsg: Eberhard Bethge, Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1982.
- Boross Géza, dr.:** *A magyar református gyakorlati teológia diszciplínái a huszadik században*, in: Studia Caroliensia, 2002/3., 5-87.
- *A gyakorlati teológia értelmezése és önértelmezése napjaink teológiai vitájában*, Theologiai Szemle, új folyam XVII., 1975/11-12. 338kk.
 - *A gyakorlati teológia fő problémái az ezredfordulón*, in.: Theologiai Szemle, új folyam, XLI, 1998/4, 208-212.
 - *A szolgálat értelmezése a Magyarországi Református Egyházban a Limai Dokumentum tükrében*, in.: Theologiai Szemle, XXVII. évfolyam, 1984/5. 267-270.
 - *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, KGRE, Budapest, 1995.
 - *Diakónika*, KGRE, Budapest, 1995.
 - *Gyakorlati teológia a 21. században*, in: Theologiai Szemle, új folyam XLVI, 2003/3, 173-175.
 - *Homiletika*, KGRE, Budapest, 1994.
 - *Kálvin János gyakorlati teológiája*, KGRE, Budapest, 1998.
 - *Pál apostol gyakorlati teológiája*, KGRE, Budapest, 1995.
 - *Pásztoráltheológia*, KGRE, Budapest, 1997.
 - *Poimenika*, Budapest, 1991, Miskolc-Sárospatak, 1994.
- Bölcskei Gusztáv, dr.:** *A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948-1990)*, in: Barcza József, dr. – Dienes Dénes, dr., szerk.: *A Magyarországi Református Egyház története*, Sárospatak, 1999. 155-172.
- *Az egyházkép változása a Magyarországi Református Egyház utóbbi negyvenöt esztendejében*, in: Confessio, tizenötödik folyam, 1991/1. 22-25.
 - *A Zsinat lelkeszi elnökének megnyitó beszéde*, 1998. június 3; in: Református Egyház, L. évfolyam, 1998/7-8. 185-187.
 - *Egészségesebb munkakapcsolat*, 1999. május 5; in.: Református Egyház, LI. évfolyam, 1999/7-8. 171-173.
 - *Új utak és új meglátások befogadása*, Zsinati lelkeszi elnöki megnyitó beszéd, 2002. május 29; in: Református Egyház, LIV. évfolyam, 2002/7-8. 186-188.
 - „Végiggondolni a megtett utat, hogy az segítsen a továbblépésben”, in: Református Egyház LIV. évfolyam, 2002/11. 257-260.
- Bosch, David J.:** *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*, Harmat-PMTI, Budapest, 2005.
- Brown, Raymond E.- Osiek, Carolyn - Perkins, PHEME:** *A korai egyház*, in: Brown-Fitzmyer-Murphy, szerk.: *Biblikus tanulmányok*, Jeromos Kommentár III., Budapest, 2003.
- Browning, Don S.:** *A Fundamental Practical Theology*, Fortress Press, Minneapolis, 1996.
- Brunner, Emil:** *Das Gebot und die Ordnungen*, Zürich, 1932. (újabb kiadása: Theologischer Verlag, Zürich, 1978.)
- *The Misunderstanding of the Church*, The Westminster Press, Philadelphia, 1953.
- Buber, Martin:** *False Prophets*, in: *On the Bible, Eighteen Studies*, Schocken Books, New York, 1982, 166-171.

- Bucsay Mihály, dr.:** *Az egységes országos szervezet kiépítése (1867-1918)*, in: Bartha Tibor, dr. - Makkai László, dr., szerk.: *Studia et Acta Ecclesiastica*, 5. kötet, Budapest, 1983. 193-237.
- Eberhard Busch: *Mi teszi „reformátussá” a reformátusokat?* In: *Theologiai Szemle*, új folyam XLI 1998/4. 201-208.
- Bütösi János, dr.:** *Missziológia mint teológiai tudomány*, Debrecen, 1999.
- Castelot, John S. – Cody, Aelred:** *Izrael vallási intézményei*, in: Brown-Fitzmyer-Murphy, szerk.: *Biblikus tanulmányok, Jeromos Kommentár III.*, Budapest, 2003. 363-406.
- Childs, Brevard S:** *Biblical Theology of the Old and New Testaments*, SCM Press Ltd., London, 1992.
- Clements, Ronald E.:** *A Century of Old Testament Study*, Lutterworth Press, Guildford, Surrey, rev.ed. 1983.
- Coetus Theologorum** vitaülésének anyaga: *Az ekkleziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben*, in: *Theologiai Szemle*, XVIII. évfolyam, 1942. 86-111.
- Colijn, Jos:** *Egyetemes egyháztörténet*, Iránytű Alapítvány, 2001.
- Czeglédy István:** *Az újszövetségi kor története*, in: *Jubileumi Kommentár, átdolgozott kiadás*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995, I., 51-64
- Czeglédy Sándor, dr.:** *A katechetika vázlata*, Debrecen, 1981.
- Dahlgrün, Corinna:** *Auf der Suche nach zukünftigen, bleibenden Statt. Praktische Theologie im 21. Jahrhundert*, in: Eberhard Hauschildt – Urlick Schwab, szerk.: *Praktische Theologie für das 21. Jahrhundert*, Kohlhammer, Stuttgart, 2002, 41kk.
- Delling, Gerhard:** *Worship in the New Testament*, Darton, Longman and Todd, London, 1962.
- Douglass, Klaus:** *Az új reformáció*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002;
- Dulles, Avery:** *Models of the Church*, Doubleday & Company, Inc., New York, 1974.
- Dusicza Ferenc, szerk.:** *Egyházunk, a Magyarországi Református Egyház*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- Fabiny Tibor, ifj.:** *Luther az egyházról*, in: *Theologiai Szemle*, új folyam XLIII, 2000/4, 225-229.
- *Luther az elrejtett egyházról*, in: *Lelkipásztor, evangélikus lelkési szakfolyóirat*, 80. évfolyam, 2005/8-9, 306-308.
- Fazakas Sándor, dr.:** *A Magyarországi Református Egyház politikai szerepvállalása az elmúlt tíz évben*, in: *Református Egyház*, LIV. évfolyam, 2002/3. 59-65;
- *Emlékezés és megbékélés*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.
 - *„Új egyház felé?”, A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*, *Dissertationes Theologicae* 4. Debrecen, 2000.
- Fejes Sándor:** *Az egyház Isten üdvöztető tervében*, in: *Református Egyház*, XXVII. évfolyam, 1975/5. 97-102.
- Fekete Csaba:** *Lelkészképzés. Lelkészegyesület és ikerszervezetei (1919-1948)*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica* 5, Budapest, 1983. 437.
- Fekete Károly, ifj., dr.:** *A hitvallási iratokra jellemző funkciók megjelenése a Heidelbergi Kátéban*, in: Fekete Károly, dr. - Hanula Gergely, szerk.: *Gondolkodó és cselekvő hit*, DRHE, Debrecen, 2004.
- *A homiletika fő kérdései ma*, in: *Collegium Doctorum*, I. évfolyam, 1. szám, 2005. augusztus, 54.
 - *A keresztyén nemzeti öntudat*, in: Benke György, dr. h.c. – Dienes Dénes, dr., szerk.: *Deus providebit*, Sárospatak, 1999, 61-71.
 - *Makkai Sándor, a misszió elkötelezettje*, in: *Confessio*, tizennegyedik évfolyam, 1990/2, 41-44.

- *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, Debrecen, 1997.
- *Makkai Sándor és Victor János misszióértelmezésének összehasonlítása*, in: Gaál Sándor, szerk.: *En Christo*, Tanulmányok a 85 éve dr. Bütösi János tiszteletére, DRHE, Debrecen, 2004. 104-128.
- Fekete Károly**, dr.: *Az egyház belső élete (1948-1978)* in: Bartha Tibor, dr.- Makkai László, dr., szerk.: *Studia et Acta Ecclesiastica*, i.m. 603-640.
- Ferguson**, Everett: *The Church of Christ, A Biblical Ecclesiology*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996;
- Gaál Sándor**: „A kezdeményező egyház”, *Victor János egyházépítő szolgálata, különös tekintettel a misszióra és a gyülekezetépítésre*, Doktori értekezés, DRHE, 2005.
- Gálfy Zoltán**, dr.: *Kálvin Ordonnances-i és a theokrácia*, in: *Theológiai Szemle*, új folyam XXXVI., 1994/5. 274-279.
- Gánóczy Sándor**: *Kálvin gyülekezettaológiája*, in.: *Confessio*, harmadik évfolyam, 1979/3, 23-34.
- Giddens**, Anthony: *Szociológia*, Osiris, Budapest, 1997.
- Goheen**, Michael W.: „*As the Father Has Sent Me, I Am Sending You*” Lesslie Newbigin’s Missionary Ecclesiology, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2000.
- Goppelt**, Leonhard: *Az Újszövetség teológiája*, 1-2. rész, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1992.
- Haag**, Herbert dr., szerk.: *Bibliai Lexikon*, Szent István Társulat, Budapest, 1989.
- Haendler**, Otto: *Grundriss der praktischen Theologie*, Töpelmann, Berlin, 1957.
- Hasel**, Gerhard F.: *New Testament Theology: Basic Issues in the Current Debate*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1978;
- Hegedűs Loránt**, dr.: *A Zsinat lelkészi elnökének megnyitó beszéde*, X. budapesti zsinat, 17. ülés, in.: *Református Egyház*, XLVIII, évfolyam, 1996/6. 134-136
- *Elnöki megnyitó beszéd, 1996. február 16*, in.: *Református Egyház*, XLVIII. évfolyam, 1996/4. 92-94.
- Hézser Gábor**, dr.: *A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve*, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005.
- Hill**, Clifford: *A prófécia múltja és jelene*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.
- Hitvallásaink**, A Magyarországi Református egyház Egyetemes Konventjének Sajtóosztálya, Budapest, 1954.
- Horváth Jenő**: *Isten Igéjének szolgálata az egyházban*, in.: *Az Út*, XXII. évfolyam, 1940, 18-23.
- Huber**, Wolfgang: *Az egyház korszakváltás idején*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002;
- Hübner**, Eberhard: *Theologie und Empire der Kirche*, Prolegomena zur praktische Theologie, Neukirchen Vluyn, Neukirchener Verlag, 1985.
- Imre Lajos**, dr.: *A gyülekezeti munka előfeltételei*, in: *Az Út*, I. évfolyam, 1915, 32-34, 78-83, 114-117.
- *A lelkipásztor munkája a háborúban*, in: *Az Út*, I. évfolyam, 26-32, 71-77, 112-117
- *A reformátorok lelkipásztori eszménye*, in: *Az Út*, III. évfolyam, 1917, 223-228.
- *László Dezső: Az Anyaszentegyház élete és szolgálata*, könyvismertetés, *Az Út*, 1938, XX. évfolyam, 279k.
- *Az erdélyi egyházkerület a magyarországi ref. egyház egységében*, in: *Az Út*, XXIII. évfolyam, 1941. 324-329.
- *Az egyház igehirdető közösség*, *Református Szemle*, 1960. 95-99.
- *Az ekkleziasztika, mint gyakorlati teológiai diszciplína*, in: *Ravasz László Emlékkönyv*, Budapest, 1941. 341-352.

- *Az istentisztelet látogatása egyházunkban*, in: *Az Út*, XXV. évfolyam, 1943. 7-16.
 - *Belmisszió és egyház*, in: *Az Út*, XI. évfolyam, 1929, 62
 - *Egyház és fegyelem egyházi törvényeink tükrében*, *Református Szemle*, 1925, 753-757;
 - *Egyházunk feladatai új helyzetünkben*, in: *Az Út*, XXII. évfolyam, 1940. 205-208.
 - *Egyházunk munkájának jelen feladatai*, in: *Református Szemle*, XXVII. évfolyam, 1945, 52-54.
 - *Egyházunk törvényhozásának új követelményei*, in: *Az Út*, XXI. évfolyam, 1939, 202-212, 236-244, 291-294.
 - *Ekkleziasztika, Az egyház élete és szolgálata*, Budapest, 1941.
 - *Katechetika, A református keresztyén vallásos nevelés rendszere*, Református Egyházi Könyvtár XXII. kötet, Budapest, 1942.
 - *Lelkipásztori munka egy falusi gyülekezetben*, in: *Az Út*, II. évfolyam, 1996, 108kk, több részletben
 - *Lelkipásztori munka egy városi gyülekezetben*, in: *Az Út*, IV. évfolyam, 1918, 148-160.
 - *Mit követel az egyházi élet a theológiától és mit ad annak?* In: *Református Szemle*, XXIX. évfolyam, 1936, 497-500.
 - *Szombatesték a parókián*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 12, Kolozsvár, 2003.
- Incze Gábor:** *Makkai Sándor: Az egyház missziói munkája*, in.: *Protestáns Szemle*, negyvenhetedik évfolyam, 1938, 594-595.
- Jenkins, Michael:** *The Church Faces Death, Ecclesiology in a Postmodern Context*, New York, Oxford University Press, 1999.
- Kádár Ferenc:** *Az ekkleziasztika vázlatja*, SRTA Sárospatak, 2004.
- *Ekkleziasztikai vonatkozások Lesslie Newbiggin missziológiájában*, in: *Református Egyház*, LVI. évfolyam, 2004/7-8. 164-167.
 - *Gyakorlati teológiai bevezetés*, SRTA Sárospatak, 2003.
- Kálmán Attila, dr.:** „Az ajándékba kapott lehetőségeinkkel nem mindenkor tudtunk kellő módon élni”, in: *Református Egyház*, LIV. évfolyam, 2002/7-8. 256-257.
- *Hitelesebb élet és szolgálat*, in.: *Református Egyház*, LIV. évfolyam, 2002/7-8. 185-186.
- Kálvin János:** *A keresztyén vallás rendszere I.-II.*, A Magyar Református Egyház kiadása, Pápa, 1910 (Hasonmás kiadás, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995).
- Kálvin** *Kalendárium a 2006. évre, A Magyarországi Református Egyház évkönyve*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005.
- Kantzenbach, Friedrich Wilhelm:** *Teológiai irányzatok*, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1996.
- Kärkkäinen, Veli-Matti:** *An Introduction to Ecclesiology*, Intervarsity Press, Downers Grove, Illionis, 2002.
- Kelemen Attila:** *Ravasz László*, in: Kozma Zsolt, szerk.: *Akik jó bizonysgot nyertek*. Kolozsvár, 1996.
- Kock, Manfred, szerk.:** *Az egyház a 21. században*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.
- Kocsis Elemér, dr.:** *A Jézus-kutatás régi és új útjai*, in.: *A te igéd igazság*, Debrecen, 1996, 67-81.
- *Luther öröksége a kálvinizmusban*, in: *A te igéd igazság*, Debrecen, 1996, 185-197.
 - *Lelkeszi elnöki jelentés*, 1989. december 8; in.: *Református Egyház*, XLII. évfolyam, 1990/1. 1-4
- Kovács I. Gábor:** *A Magyarországi Református Egyház küldetése a szociológus szemével*, in.: *Confessio*, huszonkettedik évfolyam, 1998/4. 67-76;

- *A népszámlálás tanulságai*, in.: Református Egyház, LV. évfolyam 2003/10. 230-240
- Kováts J. István:** *A református egyházalkotmány alapvető kérdései*, Budapest, 1948.
- Kozma Zsolt, dr.:** *Ekléziasztika*, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.
- Kreck, Walter:** *Grundfragen der Ekklesiologie*, München: Kaiser, 1981.
- Lane, Tony:** *Keresztyén gondolkodás a modern világban*, Harmat-Kálvin, Budapest, 2001.
- László Dezső:** *A gyülekezetünk élete*, Nagyvárad, 1939.
- *A romániai magyar reformátusság létkérdései*, in: Igazság és Élet, IV. évfolyam, 1938. 26kk, 78kk
- *Az anyaszentegyház*, Torda, 1937.
- *Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, Kolozsvár, 1938.
- *Az egyház munkái*, h.n., 1943
- *Az Ige egyháza*, Kolozsvár, 1939.
- *Az Ige meghallgatása*, in: Vasady Béla, dr., szerk.: Károlyi emlékkönyv, Budapest, 1940, 327-337.
- *Az Isten Igéje és az egyház viszonya Kálvin Institutioja alapján*, in: Az Út, XIX. évfolyam, 1937, 289-301.
- *Az Isten népe*, Kolozsvár, 1939
- *Elmélet és gyakorlat a lelkipásztor életében*, in.: Az Út, 1935, 5-6. Klny.
- *Ige – Hit – Egyház*, Kolozsvár, 1943.
- Luther Márton:** *A zsinatokról és az egyházzól*, in: Keresztyén Igazság, Új folyam, 13. szám, 5k.
- Luther Márton, dr.** *Kiskátéja*, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1996. hatodik kiadás.
- Luther Márton négy hitvallása**, ford.: D. Dr. Pröhle Károly, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983.
- Makkai Sándor, dr.:** *A magyar reformátusság egyházi élete*, Igazság és Élet Füzetek, 17, Debrecen, 1940.
- *Egyházunk belső feladatai ma*, in: Protestáns Szemle, ötvenedik évfolyam, 1941, 358-371.
- *Az egyház missziói munkája*, Révai Kiadás, Budapest, 1938.
- *Az egyház válsága és a theologiai tudomány*, in: Igazság és Élet, harmadik évfolyam, 1937, 139-144.
- *Ekkleziasztika*, I-II. Debreceni Theologus Gyülekezet, Debrecen, 1950/51-es tanév.
- *Élő gyülekezet*, Ref. Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest, 1948.
- *Kijelentés és egyház*, in.: Vasady Béla, dr., szerk.: Károlyi Emlékkönyv, Budapest, 1940, 182-195.
- *Magyar theologia és magyar lelkipásztori munka*, in: Az Út, 1916, 135-140.
- *Öntudatos kálvinizmus*, Kolozsvár, 1925, 30-51.
- *Poimenika, A személyes lelkigondozás tana*, Budapest, 1947, Bevezetés, 1-37.
- *Szolgálatom*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1990.
- Márkus Jenő:** *Imre Lajos: Ekkleziasztika*, Könyvismertetés, in: Protestáns Szemle, LI. évfolyam, 1942. 313-315.
- Mechels, Eberhard – Weinrich, Michael, szerk.:** *Die Kirche im Wort: Arbeitsbuch zur Ekklesiologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1992.
- Miller, Donald G:** *The Nature and Mission of the Church*, John Knox Press, Richmond, Virginia, 1957.
- Molnár Miklós:** *A gyülekezet, mint koinonia*, in: Theologiai Szemle, XXVI. Évfolyam, 1983/5. 261-264.
- *Dr. Imre Lajos 80 éves*, in.: Református Egyház, XX. évfolyam, 1968/12. 259-261.

- Moltmann, Jürgen:** *Kirche in der Kraft des Geistes*, Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie; Chr. Kaiser Verlag, München, 1975.
- Möller, Christian:** *A lutheri spiritualitás*, in: *Lelkipásztor, evangélikus lelkészi szakfolyóirat*, 80. évfolyam, 2005/8-9, 288-294.
- *Einführung in die Praktische Theologie*, A. Francke Verlag Tübingen und Basel, 2004.
 - „*Ha az Úr nem építi a házat...*”, A nemzetközi theologiai könyv 57. kötete, Kazincbarcika, 2002.
 - *Lehre vom Gemeindeaufbau* 1-2, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1990.
- MRE – Diagnózis**, Théma 2002 – Különszám
- Nagy István, dr.:** *A magyar református ekkleziasztika nagy vonalaiban 1970-2000 között*, in: Szathmáry Sándor, szerk.: *A Gyakorlati Teológiai Szekció 30 éves kutatásának eredményei*, Doktorok Kollégiuma Főtitkári Hivatala, Budapest, 2003.
- Nagy Sándor, dr.:** „*Etika igaz hit nélkül nincs*”, főgondnoki székfoglaló beszéd, in: *Református Egyház*, LV. évfolyam, 2003/5. 113-117.
- Németh Dávid:** *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.
- Népszámlálás 2001**, 5. Vallás, felekezet, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002.
- Newbiggin, Lesslie:** *One Body, One Gospel, One World: The Christian Mission Today*, London-New York: International Missionary Conuncil, 1958.
- *Sin and Salvation*, London, SCM, 1956.
 - *The Gospel in a Pluralist Society*, W. B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996.
 - *The Household of God: Lectures on the Nature of the Church*, London, SCM, 1953.
 - *Truth and Authority in Modernity*, in: Ph. Sampson-V. Samuel-Ch. Sugden, szerk.: *Faith and Modernity*, Regnum Books, Oxford, 1994. 60-88.
 - *Unfinished Agenda: An Autobiography*, Eerdmans, Grand Rapids, 1993.
- Nicholson, Ronald E. Ernest W.:** *God and His People: Covenant Theology in the Old testament*, Clarendon Press, Oxford, 1986;
- Niebergall, Friedrich:** *Praktische Theologie. Lehre von der kirchlichen Gemeindeerziehung auf religionswissenschaftlicher Grundlage* I-II. Tübingen, 1918-1919.
- Niebuhr, H. Richard:** *The Purpose of the Church and Its Ministry*, Harper and Row, New York-Toronto, 1956. (paperback: 1977)
- Niesel, Wilhelm:** *Kálvin teológiája*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.
- Nitzsch, Carl Immanuel, dr.:** *Praktische Theologie* I-III. Bonn, Adolph Marcus, 1847-1848.
- Novák Lajos, dr.:** *A gyakorlati teológia mai munkaköre*, Tanári székfoglaló beszéd, in: *Sárospataki Ev. Ref. Főiskola és Gymnasium Értesítője az 1897-98. iskolai évről*, Sárospatak, 1898.
- Osterhaven, M Eugene:** *Az egyház hite*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.
- Otto, Gert:** *Praktische Theologie als kritische Theorie religiös vermittelter Praxis*, in.: *Theologia Praktika*, 1974.
- Papp János:** *Ekkleziasztika*, Debrecen, 1979. A MRE Teológiai Akadémiáinak levelező tagozata részére (A jegyzet első részében Achs Károly: *Ekkleziológia* című tanulmánya található.)
- Pásztor János, dr.:** *A gyakorlati teológia alapjai*, in: *Theologiai Szemle, Új folyam* XVII, 1975/11-12, 333-338.
- *A gyülekezetek élete és az egyházi szolgálat Pál leveleiben*, in: *Theologiai Szemle, Új folyam* XXI., 1978/9-10, 272-276.

- *A Magyarországi Református Egyház útja 1989 óta*, in: Református Egyház, LIV. évfolyam, 2002/10. és 11. 237-240. 252-253.
- *Liturgika*, Calvin János Teológiai Akadémia, Komárom, 2. kiadás, 2002.
- Pfennigsdorf**, Emil: *Parktische Theologie. Ein Handbuch für die Gegenwart*, Gütersloh, 1929-1930.
- Pósvay** György, dr.: „A földön élő egész egyház”, Mit tanított Luther Márton az egyház egyetemességéről? Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1997.
- Preul**, Reiner: *Kirchentheorie*, Walter de Gruyter, Berlin, 1997.
- P. Tóth** Béla: *A hiteles református egyház*, in.: Református Egyház, LIII. évfolyam, 2001/7-8. 161-164.
- Rahner**, Karl: *Die praktische Theologie im Ganzen der theologischen Disziplinen*; Schriften zur Theologie, Vol. VIII, Benziger Verlag, Einsiedeln 1967.
- Ravasz** László, dr.: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, Homiletika, Pápa, 1915.
- *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, Kolozsvár, 1907.
- *Emlékezéseim*, Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya, Budapest, 1992.
- *Niebergall*, in: Legyen világosság, Franklin Társulat, Budapest, 1938. 472-474.
- *Újjászületés*, pünkösdi igehirdetés az ApCsel 2,1-4 alapján, in: Alfa és Omega, I. kötet, Budapest, 1932, 96-101.
- Református Egyházi Törvénytár*, kiadja a Református Egyház Zsinati Irodája, 2002-től.
- Révész** Imre, dr.: *A magyar református egyháztörténet*, I. kötet, 1520-1608, Református Egyházi Könyvtár XX, Debrecen, 1938.
- Rózsa** Huba, dr.: *Az Ószövetség keletkezése I-II.*, harmadik kiadás, Szent István Társulat, Budapest, 1999, 2002
- Schleiermacher**, Friedrich: *Die praktische Theologie nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche*, HRSG. Von J. Frerichs, Berlin, 1850.: *Die praktische Theologie nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche*, HRSG. Von J. Frerichs, Berlin, 1850.
- Schweizer**, Eduard: *Church Order in the New Testament*, SCM Press Ltd., London, 1961;
- *Mit tudunk valóban Jézus életéről?* Kálvin Kiadó, Budapest, 1999.
- Sebestyén** Jenő: *A barthianizmus a magyar református egyházi életben*, in: Magyar Kálvinizmus, 1936, 79-81.
- *Református Dogmatika*, Iránytű Kiadó, Budapest, Gödöllő, 1994.
- Sípos** István: *László Dezső: Az anyaszentegyház élete és szolgálata*, könyvismertetés, in.: Protestáns Szemle, 1938, 528k.
- Stauffer**, Ethelbert: *Jézus története és személye*, ford.: dr. Szőnyi György, Miskolc, 1996.
- Szabó** Zoltán, dr.: *A dialektikai teologia jelentősége a gyakorlati teológiában*, kézirat, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kt 3708.
- Sundenmeier**, Theo: *Begegnung mit Fremden*, in: Evangelische Theologie, 50. 1990.
- Szabó** István, dr.: „Az egyház sosincs egyedül” (Püspöki székfoglaló beszéd), in: Református Egyház, LV. évfolyam, 2003/5. 110-113.
- Szathmáry** Béla, dr.: *Egyházjog*, Sárospatak, 2004.
- Szathmáry** Sándor: *Egyházunk bizonyágtételének teológiai alapjairól*, in: Theológiai Szemle, új folyam V., 1962/1-2. 24-29.
- *Ünnepeink üzenete*, Püspöki Hivatal, Miskolc, 2005.
- Sz. M.**: *Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába*, könyvismertetés, in: Protestáns Szemle, XVI. évfolyam, 1907, 547-549.
- Szűcs** Ferenc, dr.: *Egyház és egyházak*, in: Teológia a reménység örömeiben, Tanulmányok dr. Szathmáry Sándor tiszteletére, Doktorok Kollégiuma Főtitkári Hivatala, Budapest, 1999, 262-278.

- Tavaszy Sándor**, dr.: *A dialektikai theologia problémája és problémái*, Kolozsvár, 1929;
- *Dogmatika*, Kolozsvár, 1932.
- Tenke Sándor**, dr.: *A Magyarországi Református Egyház az utóbbi 40 évben*, in: *Confessio*, tizenharmadik folyam, 1989/3. 84-91.
- *Egyházunk a református egyházalkotmány és az egyházszociológiai tapasztalatok mérlegén*, in.: *Református Egyház*, XLII. évfolyam 1990/12. 278-283.
- Tislér Géza**: *Egyház másokért*, in: Kocsev Miklós, szerk.: *Találkozások Istennel és emberrel*, Ernst Lange gyakorlati teológiája, PRTA Pápa, 2004.
- Tomka Miklós**: *Az egyházak az ezredfordulón*, in.: *Theologiai Szemle*, új folyam XXXVIII. 1995/2. 78-82
- Tóth Kálmán**, dr.: *Az ószövetségi kor története*, in: Jubileumi kommentár, átdolgozott kiadás, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995, I. kötet, 23-48
- *Régiségtani és néprajzi adalékok*, in: *Jubileumi...*, I., 113-132.
- Tőkés István**: *Imre Lajos: Ekkleziasztika*, Könyvismertetés, in: *Az Út*, XXIV. Évfolyam, 1942, 205k.
- Török István**, dr.: *Dogmatika*, Free University Press, Amsterdam, 1985.
- Vályi Nagy Ervin**: *Kirche als Dialog*, Das dialogische Wesen der Kirche, Reinhardt Verlag, Basel, 1967.
- *Minden idők peremén*, (Szerk.: Vályi Nagy Ágnes) Európai Protestáns Szabadegyetem, Basel/Budapest, 1993.
 - *Nyugati teológiai irányzatok századunkban*, Református Zsinati Iroda, Sajtóosztálya, Budapest, 1984.
- Van Bruggen**, Jakob: *Krisztus élete a földön*, ford.: Czanik Péter, Budapest, 1992.
- Van der Ende**, Magda: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*, Kolozsvár, 1982.
- Van der Ven**, Johannes A.: *Ecclesiology in Context*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996.
- Van't Spijker**, Willem: *Kálvin élete és teológiája*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2003.
- Varga István**: *85 éve halt meg Böhm Károly*, in: *Theologiai Szemle*, Új folyam, XXXIX, 1996/6, 359-363.
- Varga Zsigmond**, dr.: *Az egyház jelölésére használatos fogalmak nyelvi elemzése és teológiai tartalma*, in: *Református Egyház*, XLV. évf., 1993/2, 32-35.
- Vasady Béla**, dr., szerk.: *A lelkész mint... (vagy: Mintalelkész)*, in: *Igazság és Élet Füzet*, 20, 1940.
- *Az egyház helye*, in: *Élet és Jövő*, 1945. december 10.
- Véghelyi Antal**: *Kálvin Institutioja és Luther Kis Kátéja*, in: *Theologiai Szemle*, Új folyam XXX, 1987/4, 215-221.
- Victor János**, dr.: *A „missziói munka” teológiájához*, in: *Theologiai Szemle*, XVII. évfolyam, 1941. 84-99.
- Von Rad**, Gerhard: *Az Ószövetség teológiája*, I.-II.. magyar ford., Osiris Kiadó, Budapest, 2000-2001.
- Vriezen**, Th. C.: *An Outline of Old Testament Theology*, Oxford, Basil Blackwell, 1958.
- Zarnt**, Heinz: *Az istenkérdés*, A Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1997.
- Zink**, Jörg: *Egyetemes egyház, de mikor?* Kálvin Kiadó, Budapest, 2003.